

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК: 371: 371.31:372.22:372.4

ЖОЛДОШОВА БИБИГУЛ АЛАЙЧИЕВНА

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА
ОКУУЧУЛАРДЫН КРЕАТИВДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН
ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ**

13.00.01 – жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы

Педагогика илимдеринин кандидаты

окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи:

педагогика илимдеринин доктору,

профессор Калдыбаева А.Т.

Бишкек – 2021

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I ГЛАВА. БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН КРЕАТИВДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ТЕОРИЯЛЫК АНАЛИЗИ	
1.1. Психологиялык-педагогикалык адабияттардагы креативдүүлүк түшүнүгүнүн маңызы жана мазмуну.....	10
1.2. Башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун курактык өзгөчөлүктөрү	32
1.3. Башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандырууда адабий окуу сабагынын орду жана ролу	41
БИРИНЧИ ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ	50
II ГЛАВА. БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН КРЕАТИВДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУ УЮШТУРУУ ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ЖҮРГҮЗҮҮ БОЮНЧА МАТЕРИАЛ ЖАНА МЕТОДДОР	
2.1. Башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандырууну изилдөөнүн методдору, методикалары жана этаптары.....	54
2.2. Башталгыч класстардын адабий окуу сабагында окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары.....	65
2.3. Адабий окуу сабагында башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун формалары жана методдору.....	88
ЭКИНЧИ ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ	116
III ГЛАВА. АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН КРЕАТИВДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ БОЮНЧА ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫК ИЗИЛДӨӨ	
3.1. Констатациялык экспериментти уюштуруу жана анын натыйжасы.....	119
3.2. Калыптандыруучу экспериметтин эффективдүүлүгүнүн анализи.....	124
ҮЧҮНЧҮ ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ	146
ЖАЛПЫ ТЫЯНАК	151
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР	153
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	154
ТИРКЕМЕЛЕР	

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Учурдагы шартта коомдук прогресстин кыймылы жана ийгилиги көп жагынан коомдогу чыгармачылык жактан өнүккөн адамдардын санына, алардын креативдик потенциалын ишке ашыруу деңгээлине көз каранды экендиги анык. Ой-жүгүртүүнүн креативдик тибине ээ болгон адам жашоонун ар түрдүү шарттарына тез көнүп, пайда болгон көйгөйлөрдү чечүүдө стандартуу эмес ыкманы ылдам таба алат. Креативдик жактан активдүү адамдарды мамлекеттин негизги байлыгы, улуттук генофонд катары кароо керек.

Бир нече жыл бою мектептеги окутуу көп мезгилде репродуктивдик, маалыматтык мүнөзгө ээ болуп келген. Биринчи кезекте билим, билгичтик жана көндүмгө көңүл бурулуп, окутууда колдонулган ыкмалар таанып-билүү ишмердүүлүктүн активдүү мүнөзүнө багытталган эмес. Учурда өлкөбүздөгү билим берүү инсандын креативдүүлүгүнүн (чыгармачылык сапаттарынын) калыптанышына орчундуу көңүл бурулуп жатканын байкаса болот.

Коомдун өнүгүүсүнүн жаңы этабынын талаптарына жооп берүүчү окутуу системасын түзүү милдети Жалпы орто билим берүүнүн мамлекеттик стандартында аныкталып, КР Өкмөтүнүн 2014-жылдын 21-июлундагы №403 токтому менен расмий бекитилген [89]. Өткөрүлүп жаткан өзгөртүүлөр жаш муунду дайыма өзгөрүп жаткан дүйнөдө толук кандуу татыктуу жашоого даярдоо максатында алган билимдерине өз алдынча анализ жүргүзүү, аларды жаңы кырдаалдарда колдонуу, ар кандай шарттарда чечимдерди таап, өз алдынча жыйынтык чыгаруу жана жалпылоо компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга үйрөтүү үчүн оптималдуу шарттарды түзүүгө багытталган. Ушундай коюлган талаптарды ишке ашыруунун баскычтарынын бири – окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруу болуп эсептелет.

Билим берүү системасындагы маанилүү орун окутуунун баштапкы мезгилине берилет. Башталгыч класс курагы креативдүүлүктү калыптандыруу үчүн сензитивдик (сезимтал, кабыл алгыч) мезгил болуп саналат, себеби бала жаратылышынан активдүү жана билимге умтулуусу менен айырмаланат.

Ошол себептен окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруу көйгөйү башталгыч класс курактагы активдүүлүктүн бардык түрлөрүнүн жогорку деңгээли катары негизги мааниге ээ. Натыйжада, башталгыч класстардагы окутуу процессин жакшыртуу зарылчылыгы келип чыгат. Бул окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүн натыйжалуу өнүктүрүү көйгөйүнүн психологиялык-педагогикалык изилдөөлөрү менен тыгыз байланышта.

Адамдын чыгармачылык ишмердүүлүгүн шарттарды түзүү аркылуу өнүктүрүү идеясы Н.Ф. Талызина (2013) тарабынан изилденген [155], ишмердүүлүк менен кызыккан баланын өнүгүүсүн И.Я. Лернер (1969), М.Н. Скаткин (2010) изилдешкен, В.Н. Левитов (1964) изилдөө предмети катары белгилүү иш-аракеттин түрүнө болгон шыкты ачкан, педагогикалык чыгармачылыктын негизги аспектери Ю.К. Бабанский (1989) [12], В.И. Загвязинский (2012) [61], В.А. Кан-Калик (1990) [69], Н.В. Кузьминанын иштеринде анализденген (1961) [82].

Балдардын чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүү көйгөйүн изилдөө менен алектенген учурдагы окумуштуулардын арасынан Л.Б. Богоявленская (2002) [33], В.Н. Дружинин (2000) [54], О.М. Дьяченко (1996) [57], В.П. Иванова (2016), А.И. Савенков (2004) [146], А.В. Симановский (1983), А.В. Хуторскойду (2000) атасак болот [177].

Акыркы жылдар ичинде кыргыз педагогика илиминде окуучулардын чыгармачылык жактан калыптануу көйгөйү бир нече ирет көтөрүлгөн. Мисалга алсак, креативдүүлүктүн феноменин ачууда жана чыгармачыл инсанды калыптандыруудагы маанилүү ролду окумуштуу А.О. Курманалиева (2017) аткарды [84]. Ал болочок инженерлердин креативдүүлүгүн маалыматтык технологияларды колдонуу менен калыптандыруунун дидактикалык негиздерин иштеп чыккан. Инсандын чыгармачылык жөндөмдөрүнүн өнүгүүсүнө искусствонун таасирин изилдөөгө Б. Абдухамидова (2015) [1], А.Д. Токтомаматов (1995) [161], Б.К. Үкүева (2012) [169], ж.б. окумуштуулар кайрылышкан [1]. Ү.Б. Култаева (2006) окуучулардын адабий чыгармачылыгын өнүктүрүүнүн педагогикалык-

психологиялык, эстетикалык негиздерин изилдеген [83]. А.Э. Байсеркеев (2015) жаңы типтеги мектептерде физиканы окутууда окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү технологиясын иштеп чыккан [13]. Бабаев Д.Б. (2002), Шентүрк Сулеймандын (2008) изилдөөлөрү педагогикалык диагностиканы ишке ашыруу менен окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн аныктоого багытталган [184].

Ошол эле убакта башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн адабий окуу сабагында калыптандыруу көйгөйү жетиштүү деңгээлде изилденген эмес.

Маселенин белгиленген актуалдуулугу, философиялык, психологиялык-педагогикалык адабияттардын анализи, диссертациялык, монографиялык материалдарды изилдөө, башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу маселесине көп көңүл бурулбагандыгы төмөнкүдөй *карама-каршылыктардын* бар экендигин айгинелейт:

– окуучунун чыгармачылык инсандыгын өнүктүрүү зарылдыгы менен, башталгыч билим берүү системасындагы салттуу окутуунун ортосундагы;

– башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүнүн калыптануусуна зарыл болгон педагогикалык шарттарды киргизүү муктаждыгы менен, алардын жетиштүү деңгээлде иштелип чыкпагандыгынын жана мугалимдердин өздөрүнүн креативдүүлүк деңгээлдеринин төмөндөшүнүн ортосундагы;

– ар бир баланын чыгармачылык ишмердүүлүккө болгон потенциалдык жөндөмү менен, аны ишке ашыруудагы жетиштүү деңгээлде калыптанбаган компетенциялардын ортосундагы дал келишпегендиктер менен шартталган.

Белгиленген карама-каршылыктар «Башталгыч класстарда адабий окуу сабагында окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандырууда кайсы педагогикалык шарттарды түзүү керек?» – деген проблеманы жаратып, ал проблеманы чечүү аракети, илимий иштин темасын “Башталгыч класстарда адабий окуу сабагында окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары” – деп атоого түрткү берди.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелердин жүргүзгөн илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин педагогика кафедрасынын 2015-2020-жж. илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: адабий окуу сабагында башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттарын аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу проблемасынын илимий психологиялык – педагогикалык адабияттарда изилдениш деңгээлин аныктоо.

2. Адабий окуу сабагында башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттарын аныктоо.

3. Адабий окуу сабагында башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу үчүн аныкталган педагогикалык шарттардын натыйжалуулугун эксперимент аркылуу текшерүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу боюнча психологиялык-педагогикалык адабияттар анализге алынып «креативдүүлүк» түшүнүгүнүн изилденүү деңгээли такталды. Башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандырууга өбөлгө түзүүчү окутуунун уюштуруу формалары жана методдору аныкталды. Адабий окуу сабагында башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары аныкталып анын натыйжалуулугу педагогикалык эксперимент аркылуу текшерилгендиги менен белгиленет.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык маанилүүлүгү:

– алынган жыйынтыктар адабий окуу сабагында башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу милдетин ийгиликтүү чечүүгө мүмкүндүк берет.

– башталгыч класста креативдүүлүктү өнүктүрүү методдору, формалары, башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн адабий окуу сабагында калыптандыруу боюнча педагогдун максаттуу багытталган ишин пландоого жана ишке ашырууга негиз болот;

– аныкталган уюштуруучу-педагогикалык шарттардын жыйындысы окутуу процессинин натыйжасын оптималдаштырууга жана жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Коргоого коюлуучу диссертациядагы негизги жоболор:

1. Башталгыч класс куракта креативдүүлүктүн көрүнүү динамикасы: чыгармачылык мотивация, демилгелүүлүк, кыялданууга умтулуу, өзгөчөлүк, дивергенттик ой-жүгүртүү, көйгөйгө болгон сезимталдык, вариативдик, тамашакөйлүк, көз карандысыздык болуп саналат. Башталгыч класс окуучуларынын жогорку деңгээлдеги кабыл алуу, эмоционалдуулук, билимге, жаңыга умтулуу, жүрүм-турумдагы актык сыяктуу өзгөчөлүктөрү үчүн берилген жаш курак окуучулардын, башталгыч класстын аягында креативдүүлүктүн өнүгүү деңгээлинин төмөндөшүнө алып келген, салттуу окутуу тарабынан эске алынбаган чыгармачылык жөндөмдөрүн калыптандыруу үчүн оптималдуу болуп саналат.

2. Креативдүү окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу максатында педагогика илиминде иштелип чыккан шарттардын арасынан уюштуруучу-педагогикалык шарттарды туура тандоо маанилүү. Аларга биз төмөнкү педагогикалык шарттарды тандап алууну туура көрдүк: адабий окуу сабагы аркылуу чыгармачылык ишмердүүлүктүн түрлөрүн актуалдаштыруу; окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн педагогикалык максатка ылайыктуу мотивациялоо; өзүнө педагогикалык инновацияларды кабыл алууга жана өздөштүрүүгө даярдыкты кошкон педагогдун өздүк креативдүүлүгүн тарбиялоо; окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүнүн өнүгүүсүнүн ар тараптуулугун камсыздоочу мугалимдин ата-энелер менен болгон өз ара аракеттешүүсү; башталгыч класстын окуучуларынын чыгармачылык ишмердүүлүк менен алектенүү процессиндеги

дифференциациялык жана жекече ыкмалардын ишке ашуусу кирет.

3. Адабий окуу сабагында башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттарын текшерген эксперименттин натыйжасы.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Жалпы орто билим берүүчү мектептердин башталгыч класстарынын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары аныкталып, адабий окуу сабагында креативдүүлүктү өнүктүрүүнүн методдору, формалары жана сабактын үлгүлөрү иштелип чыкты жана мектеп мугалимдерине сунушталды.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Илимий изилдөөнүн жүрүшү жана жыйынтыктары И. Арабаев атындагы КМУнун "КРнын педагогикалык билим берүүсүн модернизациялоонун көйгөйлөрү жана перспективалары" (2015-ж.), "Ааламдашуу процесстеринин шартында билим берүү системасын модернизациялоо" аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияларында (2017-ж.), "Ала-Тоо" Эл аралык университетинин илимий журналында (2020-ж., №3. РИНЦ), ОшМУнун "Билим берүү айдыңында талапка ээ болгон педагогикалык адистерди даярдоодогу актуалдуу проблемалар: теориядан практикага" аттуу эл аралык илимий-практикалык форумунда (2019-ж. РИНЦ), жана РИНЦ системасындагы "Научный аспект" (2019-ж., №1.), "Актуальные вопросы образования и науки" (2020-ж., №2), КР нын ЖАК сунуштаган электрондук журналдарында жарыяланып, И. Арабаев атындагы КМУнун педагогика кафедрасынын отурумунда, эксперимент өткөн Бишкек шаарынын №64, №72 жана Алай районуна караштуу Сопу-Коргон айылынын №3 мектептеринин мугалимдеринин кеңешмелеринде талкууланган.

Илимий жыйынтыктын жана изилдөөнүн корутундусунун аныктыгы: статистикалык маалыматтар, педагогдордун эксперттик баалосу жана ата-энелерди сурамжылоонун натыйжасы, эксперименталдык иштин ар түрдүү этаптарында окуучулардын чыгармачылык иш-аракетинин мазмунун, уюштуруусун, методикасын жана технологиясын диагностикалык көзөмөлдөө

менен аныкталган көп жылдык изилдөөлөр жана алынган жыйынтыктардын туруктуулугу менен камсыздалат.

Диссертациянын натыйжаларынын илимий басылмаларда толук жарыяланышы: Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары 12 илимий макалаларда (анын ичинен чет өлкөдө – 4 макала, Кыргыз Республикасында – 3 РИНЦ системасында) жарыяланган.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизин камтыган киришүүдөн, үч главадан жана алардан пайда болгон корутундулардан, жалпы тыянактан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (212 адабият), 7 таблицадан, 6 диаграммдан жана 5 тиркемелерден турат. Жалпы көлөмү – 171 бет.

I ГЛАВА. БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН КРЕАТИВДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ТЕОРИЯЛЫК АНАЛИЗИ

1.1. Психологиялык-педагогикалык адабияттардагы креативдүүлүк түшүнүгүнүн маңызы жана мазмуну

Окуучулардын креативдүүлүгүн өнүктүрүү көйгөйү илимий билимдин философия, педагогика, психология, лингвистика ж.б. тармактарынын өкүлдөрүнүн көңүлүн буруп келет. Бул учурдагы коомдун жаңы көйгөйлөрдү коё билген, белгисиздик, тандоо көп болгон абалда сапаттуу чечимдерди таба алган, ар дайым коомдун ээ болгон билимин жакшыртуучу активдүү инсандарга болгон муктаждыгынын өсүшүнө байланыштуу. Азыркы мезгилде окуучулардын чыгармачылык зээндүүлүгүн өнүктүрүү, жашоонун билимге койгон негизги суроо-талаптарынын бири болуп саналат. Жашоонун бардык чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөр укмуштуудай ылдамдыкта өтүп жатат. Ар бир эки жыл сайын маалыматтын көлөмү эки эсе көбөйүүдө. Билим адам аны колдонгонго чейин эле эскирип жаткан убагы. Заманбап жашоодо ийгиликтүү жашап, аракет кылуу үчүн өзгөчөлүгүндү сактоо менен, өзгөрүүлөргө ар дайым даяр болушуң керек.

Окумуштуулар Т.А. Абдырахманов жана М.А. Ногаев (2018) окуучуларга билимдерди салттуу ыкмада трансляциялоо жолу менен берүү бүгүнкү күндө актуалдуу эместигин белгилешет. Мындай учурда мектепти бүтүп чыккан окуучу ашыкча, пайдасыз жана тездик менен эскирип бара жаткан билимге жык сугарылган бүтүрүүчү гана болуп чыгат” – дешет [3, 4-б.].

Окумуштуу А.В. Коняхин (2009) “Заманбап социалдык-экономикалык кырдаал тез өзгөрүп жаткан шарттарга, учурдагы адам ой-жүгүртүүгө мажбур болгон маалымат көлөмүнүн ар дайым көбөйүшүнүнө үзгүлтүксүз көнүү керектигине жана дүйнөгө таанып-билүүчүлүк мамиле кылуу тибиндеги өзгөрүүлөрдү мажбурлаган жана индивидден кеңири билимди гана эмес,

чыгармачылык ой-жүгүртүүнүн жогорку деңгээлде өнүгүүсүн талап кылган илимдердин интеграция процессине байланыштуу учурдагы адамдын креативдүүлүгүн калыптандырууга жаңы талаптарды коюуда” – деп белгилейт [74, 11-16-бб.].

КР Өкмөтүнүн 2016-жылдын 15-ноябрындагы №590 токтомунун редакциясына ылайык окутуунун натыйжасы катары Мамлекеттик стандарт негизги компетенттүүлүктүн тизмесин жана калыптануу деңгээлин аныктайт. Негизги компетенттүүлүк болуп конкреттүү предметтердин мазмуну аркылуу калыптануучу жана ишке ашырылуучу, окуучунун социалдык тажрыйбасына негизделүүчү билим берүүнүн натыйжасы саналат. Кыргыз Республикасынын жалпы орто билимдин Мамлекеттик билим берүү стандартында маалыматтык, социалдык-коммуникациялык, «өзүн-өзү уюштуруу жана көйгөйлөрдү чечүү» негизги компетенттүүлүк катары сунушталат. Аталган стандартта биринчи планга инсандын өнүгүү максаты чыгат, ал эми предметтик билим жана билгичтиктер максатка жетүү каражаттары катары каралат [89].

Азыркы мезгилдин талабы боюнча мамлекет жаңы максаттарды башталгыч класстардын мугалимдеринин алдына койду. КРнын жалпы орто билимдин мамлекеттик билим берүү стандартына негизделип иштелип чыккан Башталгыч класстардагы кыргыз тили жана окуу боюнча предметтик стандарт окуучуларга өз талантын жана өздүк пландарын ишке ашыруусун божомолдогон бүт чыгармачылык потенциалын көргөзүүгө мүмкүнчүлүк берүүдөн турат (2019-ж.17-июль, №866/1) [21]. Бул позициялар мугалимдин окуучулардын инсандык мүмкүнчүлүктөрүнө багытталышы мүнөздүү болгон мектепти өнүктүрүүнүн гуманисттик тенденциясына ылайык.

Айрыкча, адабий окуунун үлгүлүк программалык курсунда окуучунун чыгармачылыгын калыптандыруу баштапкы адабий билим берүүнүн приоритеттүү максаты катары аталды.

Баштапкы адабий билим берүүнүн жаңы максатын түшүнүү, ага жетүүнүн жолдорун белгилөө, б.а. адабий окуу сабагында окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруу көйгөйүн кароо үчүн биринчиден,

креативдүүлүктүн жалпы түшүнүгүн, анын структурасын жана өзгөчөлүгүн карап кетсек.

Креативдүүлүк чыгармачылыкка болгон жалпы жөндөмдүүлүк катары түшүндүрүлөт. Креативдүүлүк (*creatio* латын сөзүнөн – жаратуу) – бул адамдын өзгөчө идеяларды жаратууга, өзгөчө чечимдерди табууга, ой-жүгүртүүнүн салттуу схемасынан баш тартууга болгон жөндөмдүүлүгү. К. Роджерс (1994) креативдүүлүктү көйгөйлөрдү чечүүнүн жаңы ыкмаларын жана бир ойду билдирүүнүн жаңы ыкмаларын табуу жөндөмдүүлүгү катары түшүндүрөт [138].

Чыгармачылык – адамдын аң-сезиминдеги маалыматтын жаңы, өзгөчө формада кайра чыгарууда жана ишке ашырууда көрүнгөн татаал психикалык акты. Бул эмгектин, ойлонбогон иштин жана илхомдун баскычы, анын натыйжасында маалыматтар аң-сезимсиз чөйрөдөн аң-сезимге өтүп, андан ары ар түрдүү жөндөмдүүлүк жана көндүмдөр жолу менен адамга таандык болгон, өзүнчө жаңы идеяны берген китеп формаларына айланат. «Чыгармачылык» түшүнүгү инсандын жеке факттарынан маданият факторлоруна айланган, анын жараткан баалуулуктарын жана ишмердүүлүгүн белгилейт [112, 98-б.].

Философиялык түшүнүктө чыгармачылык – бул, мурда эч болбогон, сапаттуу жаңы нерсени жараткан ишмердүүлүк. Чыгармачылык тиричиликке байланбаган, тиричиликтен чыкпаган, толук эркиндиктин негизинде гана мүмкүн. Бардык чыгармачылыкта чөйрөдөгү чындыкка негизделген жаңылык бар. Так ошол нерсе чыныгы чыгармачылык актка келген эркиндик элемент. Мында чыгармачылыктын сыры; бул мааниде чыгармачылык – жок нерседен жаралган кандайдыр бир нерсе.

Жөндөмдүүлүк – бул ишмердүүлүктүн ийгилигинин деңгээли жана анын ишке ашуусу көз каранды болгон психикалык өзгөчөлүк. «Педагогикалык энциклопедиялык сөздүктө» жөндөмдүүлүк белгилүү ишмердүүлүктү ийиликтүү аткаруудагы шарт болуп саналып, инсандык жекече-психологиялык өзгөчөлүк катары түшүндүрүлөт. Өзүнө билгичтик

жана көндүмдөрдүн өзүнчө билимди да, ишмердүүлүктүн жаңы ыкмаларын өздөштүрүүгө болгон даярдыгын да камтыйт [54, 24-б.].

Жөндөмдүүлүктөрдү классификациялоодо ар түрдүү критерийлер колдонулат. Сенсомотордук, перцептивдик, мнемоникалык, имагинативдик, ойлоо жана коммуникативдик жөндөмдөр деп бөлүүгө болот. Башка критерий катары кандайдыр бир предметтик чөйрө чыгышы мүмкүн, ага ылайык жөндөмдү илимий лингвистикалык, гуманитардык, чыгармачылык музыкалык, адабий, көркөм, инженердик катары квалификациялоого болот.

«Педагогикалык энциклопедияда» жөндөмдүүлүк инсандын кандайдыр бир ишмердүүлүктү аткарууда маанилүү маңызга ээ болгон касиети катары каралат. Көп учурда жөндөмдүүлүк адамдын психофизиологиялык өзгөчөлүктөрүнө, эмгектин түрүнө коюлган талаптарга ылайык бааланат, ошондой эле окууга же оюнга болгон жөндөмдүүлүк тууралуу да айтууга болот [152, 183-б.].

Ишмердүүлүккө болгон жөндөмдүүлүк өзүнө жөнөкөй жөндөмдөрдүн татаал структурасын камтыйт. Ал ылайыктуу билим, билгичтик жана көндүмдөрдү бат өздөштүрүүдө жана туура колдонууда, ошондой эле аларды өзгөчө колдонууда көрүнөт.

Окуу процессинде жөндөмдүүлүктүн биринчи айтылган көрсөтмөлөрү оңой аныкталат, ал эми чыгармачылык ишмердүүлүктө экинчи көрсөтмөлөр чечүүчү мааниге ээ. Адамын эмгегинин натыйжасында аныкталган адам жараткан жөндөмдөр коомдук маани боюнча шыктуу, таланттуу жана гениалдуу адамдарда айырмалашат. «Философиялык сөздүктө» жөндөмдөр ишмердүүлүктүн белгилүү түрүн ийгиликтүү аткарууда субъективдүү шарт болуп саналган, инсандын жеке өзгөчөлүктөрү катары аныкталган. Жөндөмдөр индивид ээ болгон билим, билгичтик, көндүмдөргө кирбейт. Алар биринчиден кээ бир ишмердүүлүктүн ыкмасына жана жолдоруна ылдамдыкта, терең жана бекем өздөштүрүүдө көрүүгө болот, ички психикалык регуляторлор болуп саналат.

Философиянын тарыхында жөндөмдүүлүк узак убакыт бою ички

дүйнөнүн касиети, индивидке таандык болгон муундан муунга берилүүчү өзгөчө күч катары түшүндүрүлүп келген. Жөндөмдүүлүктүн өнүгүүсүнүн сапаттуу деңгээли талант жана гениалдуулук түшүнүктөрү менен берилет. Аларды айырмалоо көп учурда ишмердүүлүктүн жемиштерине ээ болуу мүнөзү боюнча жүргүзүлөт. Жаңылык, мыктылык жана коомдук маанилүүлүк менен айырмаланып, ишмердүүлүктүн жемишин алууга мүмкүндүк берген жөндөмдүүлүктөрдүн жыйындысын талант деп аташат. Гениалдуулук – чыгармачылыктын кандайдыр бир чөйрөсүндө принципалдуу кыймылды жүргүзүүгө мүмкүндүк берген, таланттын өнүгүүсүнүн жогорку деңгээли.

Психологиялык жана педагогикалык изилдөөлөрдө ишмердүүлүктүн белгилүү түрлөрүн жана жөндөмдүүлүктү калыптандыруу көйгөйү орундуу орунга ээ. Аларда инсандык багытты түзүү аркылуу, ишмердүүлүктүн предметине ээ болуу жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү көрсөтүлгөн.

«Психология» окуу куралында жөндөмдүүлүктүн бир нече аныктамалары берилген:

1. Жөндөмдүүлүк – ар түрдүү психикалык процесстердин жана абалдардын айкалышы катары түшүндүрүлгөн адамдын ички дүйнөсүнүн касиети.

2. Жөндөмдүүлүк – адамдын ар түрдүү ишмердүүлүктү ийгиликтүү аткаруусун камсыз кылган жалпы жана атайын билим, билгичтик жана көндүмдөрдүн өнүгүүсүнүн жогорку деңгээлин түшүндүрөт. Бул аныктама психологияда XVIII-XIX кылымдарда пайда болгон, учурда да колдонулуучу болуп саналат.

3. Жөндөмдүүлүк – бул билимге, билгичтикке жана көндүмгө кирбейт нерсе эмес, бирок алардын практикада бат өздөштүрүлүшүн, бекемделишин жана эффективдүү колдонулушун камсыз кылат [114, 162-б.]. Жөндөмдүүлүк – бул берилген ишмердүүлүктүн талаптарына жооп берген жана аны ийгиликтүү аткарууда шарт болуп эсептелинген адамдын психологиялык өзгөчөлүгү. Жөндөм – адамды бири биринен айырмалап турган жекече

өзгөчөлүктөр, мисалы пианисттин узун жана ийкемдүү манжалары, же баскетболисттин узун бойлуулугу жөндөмдүүлүк болуп саналбайт.

Психикалык процесстердин (сезүү, кабыл алуу, эске тутуу, ой-жүгүртүү, элестетүү) жекече өзгөчөлүктөрү менен бирге, жөндөмдүүлүк татаал жекече-психологиялык өзгөчөлүк болуп саналат. Алар өзүнө эмоционалдык-эрктик учурларды, ишмердүүлүккө карата мамиленин элементтерин жана психикалык процесстердин кээ бир өзгөчөлүктөрүн камтыйт, бирок өздүк психикалык көрүнүштөргө (акылдын математикалык багыттуулугу, же адабий чыгармачылык чөйрөсүндөгү эстетикалык позиция) кошулбайт.

Жалпы жана атайын жөндөмдүүлүктөрдү бөлүшөт. Жалпы жөндөмдүүлүк деп бардык акыл-эс ишмердүүлүгүнүн деңгээлин жана өзгөчөлүгүн аныкташат. Атайын жөндөмдүүлүккө караганда интеллект ар түрдүү маселелерди чечүүнүн эффективдүүлүгүндө көрүнөт. Интеллект кээ бир учурларда жалпы (ишмердүүлүктүн бир эле эмес, бир нече түрүндө көрүнгөн) жөндөмдүүлүк атайын жөндөмдүүлүккө карама-каршы катары карашат, ар бирөө бирдиктүү ишмердүүлүктү аткаруунун эффективдүүлүгүн шарттайт (Н.С. Лейтес. С Л. Рубинштейн) (1984, 2000). «Жетиштүү деңгээлде өнүккөн жалпы жөндөмдүүлүксүз, кандайдыр бир атайын жөндөмдүүлүккө ээ болуу мүмкүн эмес. Бардык атайын жөндөмдүүлүктөр жалпыдан келип чыгат, аларсыз жашай албайт. Атайын жөндөмдүүлүктөр начар негизде жогорку өнүгүүгө жете албайт», – деп жазат В.С. Юркевич (1996) [194, 36-б.].

«Чыгармачылык жөндөмдүүлүктү» карап кетсек анын орду жөндөмдүүлүктөр структурасында. Жалпы акыл-эс жөндөмдүүлүктөрүн таанып билүү жана чыгармачылык жөндөмдүүлүккө бөлүшөт. В.Н. Дружинин (1994) жалпы жөндөмдүүлүктөрдү интеллектке (чечүү жөндөмдүүлүгү), окутуу (билимге ээ болуу жөндөмдүүлүгү) жана креативдүүлүккө (башка концепцияларда башка аныктамага ээ) – жалпы чыгармачылык жөндөмдүүлүккө (билимди өзгөртүү) бөлөт. Креативдүүлүктү кандайдыр бир жөндөмдүүлүктөрдүн өнүгүүсүнүн жогорку деңгээли катары кароого болот.

Чыгармачылык жөндөмдөр – бул адамга ишмердүүлүккө кандайдыр бир

деңгээлде ийгиликтүү ээ болууга жана анда өнүгүүгө мүмкүндүк берген психикалык өзгөчөлүгүнүн айырмалуулугу.

Чыгармачылык жөндөмдөр түшүнүгү өзүнө жетиштүү деңгээлде кенен кругозорду камтыйт. Канчалык деңгээлде адамдын кызыкчылыктары кенен болсо, ошончолук анда бир эле нерсеге ар тараптан болгон көз карашы көп болот.

Чыгармачылыкка болгон жөндөмдүүлүк бир нерсени кыялданууга жана ойлоп табууга болгон өзгөрүүсүз умтулууда көрүнөт. Кыял – адамдын чыгармачылык руханийлигинин булагы. Ал баланын иш-аракетин, ичинде эмне болуп жатканын, бала айткысы келбеген коркунучтарын, ойлорун түшүнүүгө жардам берет.

Кыялдануу депривация (тоскоолдук) учурларын басып өтүүгө жардам берет. Бул чыныгы дүйнөдө өзүн алып жүрүүгө үйрөнүүнүн негизги ыкмалардын бири. Бардык чыгармачылык иште инсан максималдуу түрдө көрүнөт. Коллективдик чыгармачылык процеске кирүү менен балдар коллективдик өз ара аракеттешүүдөн, позитивдик өнөктөштүктөн жана кызматташтыктан тажрыйбага жана көндүмдөргө ээ болушат. Балдардын инсандар аралык баарлашуу, өзүн өзү баалоо, өз ойлорун, максаттарын ишк ашыруу жана өзүн өзү бекемдөө чөйрөлөрү кеңейет. Жаратылышка жана коомго, маданий баалуулуктар дүйнөсүнө жана субъект катары өзүнө жана маданияттын объектисине карата мамиле калыптанат.

Окумуштуу Курманалиева А.О. (2017) креативдүүлүк кеңири жана тар мааниде караларын белгилейт. Анын пикири боюнча: «*Тар маанидеги креативдүүлүк* – бул дивергенттүү ой жүгүртүү, анын айырмалуу жөндөмдүүлүгү бир эле кырдаалга карата түрдүү, бирдей өлчөмдө туура чечимдерди издөөнүн түрдүү багытталгандыгы жана вариативдүүлүгү болуп саналат. *Кеңири маанидеги креативдүүлүк* – бул чыгармачылык жана интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөр, анын ичинде тажрыйбага жаңыны киргизүү жөндөмдүүлүгү, жаңы көйгөйлөрдү чечүү же болбосо, бирдей шартта өзгөчө идеяларды жаратуу жөндөмдүүлүгү, көйгөйлөр менен карама-

каршылыктарды табуу, кырдаалдын жетишпеген элементтерине карата божомол түзүү жөндөмдүүлүгү, ой жүгүртүүнүн стереотиптүү ыктарынан баш тартуу жөндөмдүүлүгү кабыл алынат», – деп белгилөө менен креативдүүлүктү инсандын туруктуу интегралдык касиети, ал анын чыгармачылыктуу изденүү жөндөмүн, жаңы нерселерди кабыл алууга даярдыгын, стандарттык эмес ой-жүгүртүүсүн, көптөгөн өзгөчө жана пайдалуу идеяларды жаратуу мүмкүнчүлүгүн мүнөздөй турган категория катары кабыл алууну сунуштайт [84, 21-22-бб.].

Креативдүүлүктү изилдеген белгилүү америкалык окумуштуу П. Торренс (1998) аны көйгөйгө, билимдин жетишсиздигине, алардын байланышсыздыгына, ылайык эместикке болгон сезимталдыкты көрсөтүүчү процесс, көйгөйлөрдү белгилөө; алардын чечилишин издөө, божомолдорду коюу; чечимдин натыйжасын түзүү жана билдирүү катары аныктаган [163].

Креативдүүлүктүн маңызы ойлоо синтезинин акыркы этабындагы жана ассоциациялар мейкиндигинин кенендигиндеги стереотиптерди жеңүү жөндөмүнөн турат. С. Медник (1969), Дж. Гилфорддун (1956) дивергенциясын маңыздуу мейкиндиктин алыскы зонасынын актуалдашуусу менен алмаштырган: «Көйгөйдүн элементтери канчалык алыскы чөйрөдөн алынса, ошончолук чечим процесси креативдүү болот» [54, 188-б.]. Чыгармачылык процесс ассоциативдик элементтердин жаңы комбинацияларга кайра түзүлүүсү катары каралат. Чыгармачылык чечимдер стереотиптен чыгат. С. Медник (1969) муну менен бирге элементтердин синтези чыгармачылык эмес, стереотиптүү болушу мүмкүндүгүн белгилейт. Чечимдердин креативдүүлүгүнүн критерийи стереотиптен баш тартуунун көлөмү болуп саналат [16, 54-б.].

Х. Гейвин (2003) креативдүүлүктү – өзгөчө ыкма менен баалуу натыйжаларга жетүү жөндөмү – деп жазган. Ал: «Чыгармачыл адамдар жөн гана өзгөчө түрдө иштебейт, алардын жүрүм-турумунун натыйжалары максатка ылайыктуу жана пайдалуу» – деген [44, 19-б.]

В.Н. Козленко (1990) креативдүүлүктү ар бир адамга төрөлгөндөн

берилген жана рефлекс формасында көрүнгөн изилдөөчүлүк ишмердүүлүккө болгон муктаждык катары карайт [72, 131-148-бб.].

В.Н. Дружининдин (2000) айтуусу боюнча: «Креативдүүлүк – зээндүлүктүн салыштырмалуу көз карандысыз фактору катары каралат» [54, 351-б.].

Креативдүүлүк – өзгөчө, ошол эле учурда башкалар ойлобогон, бирок кандайдыр бир пайда алып келген ишке керектүү жөндөм (Ochse) [203], (Sternberg, Lubart) (1999) [204]

Креативдүү ишмердүүлүк коюлган эрежелер боюнча жүрбөстөн, ажыраган идеяларды бириктирет. Мындан сырткары, көп учурда чымырканган эмгекти жана акыркы натыйжага жетүүдө пайда болгон тоскоолдуктарды жеңүүнү талап кылат [29].

С.И. Макшанов (1993) жана Н.Ю. Хрящева (2003) креативдүүлүктү конструктивдүү, стандартка жатпаган ой-жүгүртүүгө жана жүрүм-турумга, жана ошондой эле өз тажрыйбасын түшүнүүгө жана өнүктүрүүгө болгон жөндөмдүүлүк катары аныкташат [176]. Н.Ю. Хрящева креативдүүлүк элестетүүнүн кенендигинде, тамшакөйлүктө, бийик эстетикалык баалуулуктарды кармангандыгында, көйгөйдүн образдарын деталдаштыруу билгичтигинде көрүнөрүн белгилейт [176]. Бул жөндөмдү актуалдаштыруунун маанилүү шарттары болуп өзүн-өзү токтото билүү жана өзүнө ишенүү саналат.

В.Г. Каменская (2008) жана И.Е. Мельникова (2000) креативдүүлүктү материалдык жана идеалдуу жаңы ийгиликтерди жаратуу менен байланышкан, чыгармачылык жактан зээндүү адамдын инсандык өзгөчөлүгү катары түшүнүшөт [68].

Жогорудагы окумуштуулардын көйгөйгө карата көз караштарын карап чыгып, биз креативдүүлүк көйгөйүндөгү төрт аспекти бөлүк: креативдик процесс (жөндөм катары), креативдик ийгилик, креативдүү инсан жана креативдүү чөйрө. Акыркысы чыгармачылыкта ийгилигикке болгон талаптарды түзгөн чөйрө, структура, социалдык контекстти түшүндүрөт.

Креативдүүлүк – бир гана интеллектуалдык потенциалды өзүнө камтыбастан, ошондой эле мотивация, эмоция, эстетикалык өнүгүүнүн деңгээли, компетенттүүлүктүн экзистенциалдык, коммуникативдик параметрлери менен байланышкан системдүү (көп деңгээлдүү, көп жактуу) психикалык түзүм [16, 3-б.].

Биз креативдүүлүктү аныктоодо окумуштуулар бир эле феномен жөнүндө айтуу менен жаңы айырмачылыктарды кошуп келгендигин белгилеп, аны системдештирүүгө аракет кылдык. Креативдүүлүк түшүнүгү өз ичине төмөнкүлөрдү камтыйт:

- чыгармачылыкка болгон жөндөмдүүлүк;
- интеллектуалдык чыгармачылык;
- кандайдыр бир жаңы, өзгөчө сапат, касиет;
- кыйыр ассоциациялар;
- бүтүн системаны реструктуризациялоо;
- маалыматты өзгөчө кодировкалоо;
- дивергенттик (ар түрдүү) ой-жүгүртүү;
- инсандын ичиндеги конфликттердин натыйжасы;
- болгон билимдин чегинен чыгуу;
- көйгөйлүү абалды тез чечүүгө мүмкүндүк берген салтуу эмес ой-жүгүртүү.

Креативдүүлүк көйгөйү боюнча адабияттардын анализи «креативдүүлүк» түшүнүгүн эки багытта кароого болорун көрсөттү. Алар төмөнкүлөр:

- психикалык процесс катары;
- жашоого карата чыгармачылык мамиле катары.

Белгилүү болгондой Дж. Гилфорддун (1978) интеллект модели өзүнө үч түзүмдү камтыйт. Алар: 1. Мазмун. 2. Операция. 3. Натыйжа. Операцияга ал дивергенттик ой-жүгүртүүнү кошот, ал эми мазмун образдуу, символикалуу, семантикалуу жана кыймылдуу боло алат [54].

С. Медник (1969) чыгармачылыкты ассоциациялардын кенендиги

катары карайт [49].

Чыгармачылыкты маанилүү субъективдүү жана объективдүү, маалыматты конструктивдүү өзгөртүү жана инновациялык натыйжалардын жаралуу процесси катары кароо менен, биз креативдүүлүктү чыгармачылыктын субъективдүү детерминанты, системдүү (көп чендүү, көп деңгелдүү) психикалык түзүм катары аныктайбыз. Креативдүүлүк адам жашоосунун бардык (же өзүнчө) чөйрөсүндөгү (таанып-билүүдө, ой-жүгүртүүдө, баарлашууда, кесиптик ишмердүүлүктө, өзүн-өзү жакшыртууда) инновациялык өзгөрүүлөрдө, инсан (потенциал) – процесс – натыйжа деңгээлдеринде көрүнөт. Чыгармачылык процесси өзүнө ар түрдүү багыттагы (стереотиптердин түзүлүүсү жана кыйроосу) тенденцияларды камтыганын эске алуу менен индивиддин чыгармачылык, креативдүү жүрүм-турумун «түзүүчү-талкалоочу» катары кароого болот.

Креативдүүлүк түшүнүгүнүн мазмундук мейкиндиги чыгармачылык потенциал түшүнүгүнөн кенири, себеби креативдүүлүктүн феномени потенциалдуу жана актуалдуу формага ээ. Актуалдуу форма – иштелип чыккан (көрүнгөн) креативдүүлүк. Чыгармачыл инсан – инновациялык жетишкендиктерде өз креативдүүлүгүн ишке ашырган инсан. Чыгармачылык жөндөмдүүлүктөр (интеллектуалдык, эстетикалык, коммуникативдик ж.б.) – креативдүүлүктүн структуралык түзүмдөрү.

Креативдүүлүк бирдиктүү бүтүн система катары иштейт. Креативдүүлүктүн калыптанышы социалдык (макро, мезо, микро), спецификалык объективдүү факторлор (чыгармачылыктын тиби, түрү, чөйрөсү), ошондой эле жекече структуранын – креативдүүлүктүн өзгөчөлүктөрү, көп учурда аң-сезимдүү (рефлексивдүү) жана аң-сезимсиз (интуитивдүү) процесстердин өз ара аракеттешүүсү менен шартталат.

Стернберг жана Любарттын креативдүүлүк теориясындагы негизги түшүнүк көйгөйдү чечүү болуп эсептелинет [204]. Көйгөйгө болгон сезимталдык креативдик процесстин баштапкы өбөлгөсү болуп саналат. Изилдөөчүлөр креативдүүлүк менен интеллектти окшоштурушпайт. Бирок,

алардын ою боюнча интеллектуалдык жөндөмдөр билим, мотив жана инсандык мүнөздөмөлөр менен бирге чыгармачылыктын булагынын кызматын аткарышат. Мындан сырткары изилдөөчүлөр Т. Любарт, К. Мишуру (2009) менен биргеликте ойлонууга керектелген убакыт жаңы чечимдерди издөөдөгү негизги параметр болуп саналарын далилдеген маалыматтарды алган [98]. Убакыт фактору менен бирге чыгармачылык процеске карата эмоциянын таасири айтылган. Алар объекттерди эмоционалдуу сүрөттөө, эркин ассоциативдик тесттеги маалыматтардын, ассоциациялардын көлөмү жана өзгөчөлүгү менен оң корреляцияланат (байланышат, салыштырылат.). Эмоциялардын ролун ассоциацияларды жаратуунун когнитивдүү жолдоруна каттоого болбой тургандыгын белгилеп кетүү маанилүү.

К.А. Торшина: (1998) «Ар түрдүү концепцияларда каралган креативдүүлүк түшүнүгү эч ким бир бүтүнгө чогулта элек баш катырманын бөлүкчөлөрү түрдө көрүнөт» –деп белгилейт [164, 123-б.].

М.С. Егорованын (1997) маалыматы боюнча 6 дан 10 жашка чейинки аралыкта креативдүүлүктүн бир да көрүнүшү стабилдүүлүктү таппагандыгы маанилүү факт болуп саналат [59, 235-б.]. Бул окумуштуунун ою боюнча креативдүүлүк сырткы таасирлерге (айрыкча тарбия жана окутууга) сезимталдыгын далилдейт. Н.Б. Шумакова (2006) бул ойго башка окумуштуулар да кошулаарын белгилейт [190, 49-б.].

Креативдүүлүктүн критерийлери катары М.А. Холодная (2017) төмөнкү интеллектуалдык ишмердүүлүктүн касиеттеринин комплексин карайт:

- тездик (убакыт бирдигинде пайда болгон идеялардын көлөмү);
- өзгөчөлүк (жалпы кабыл алынган, типтүү жооптордон айырмаланган «сейрек» идеяларды жаратуу жөндөмү);
- кабыл алуучулук (өзгөчө детальдарга, карама-каршылыктарга жана белгисиздиктерге болгон сезимталдык, ошондой эле бир идеядан экинчиге бат жана ийкемдүү өтүүгө болгон даярдык);
- метафоралык (фантастикалуу, «мүмкүн болбогон» контексте

иштөөгө даярдык, өз оюн айтууда символикалык, ассоциативдик каражаттарды колдонууга болгон шык, ошондой эле жөнөкөй нерседе татаалды, татаалда – жөнөкөйдү көрө билүү) [174, 276-б.].

П. Джексон жана С. Мессик креативдик ийгиликтин төмөнкү критерийлерин бөлүшкөн жана аны сүрөттөөнүн комплекстүү процедурасынын керектигин белгилешкен:

- өзгөчөлүк (статистикалык сейректик);
- маанилүүлүк – (мисалы, «канцелярдык скрепканы» колдонуунун сейрек ыкмасы – «скрепканы жеп койсо болот» креативдүү болуп саналбайт);
- трансформация (конвенционалдык чектөөлөрдү жеңүүнүн негизинде баштапкы материалды өзгөртүү деңгээли);
- бириктирүү (жаңы идеяны концентрациялык формада берүүгө мүмкүнчүлүк берген тажрыйбанын элементтеринин бүтүндүгүн жана байланыштуулугун түзүү) [201].

Е.Е. Туник (1992) креативдүүлүктүн төмөнкү критерийлерин (жөндөмдөрүн) бөлөт:

- көйгөйгө болгон сезимталдык;
- синтездөө жөндөмү;
- окшоштуктарды жана айырмачылыктарды бөлүү жөндөмү;
- жетишпеген жактарын калыбына келтирүү жөндөмү;
- прогноздоо жөндөмү;
- дивергенттик ой-жүгүртүү [167, 42-б.].

Креативдүүлүктүн концепциясы универсалдуу таанып-билүү чыгармачылык жөндөмү катары Дж. Гилфорддун ишинин жарыяланышынан кийин белгилүү болгон [214]. Биринчиден, ал креативдүүлүктүн интеллектуалдык жөндөмдөргө көз карандылыгын изилдеген. Ошондой эле ал ой-жүгүртүү операциясынын конвергенттик жана дивергенттик типтеринин ортосундагы принципалдуу айырмасын белгилеген. Конвергенттик ой-жүгүртүү (окшошуу) маселе чечип жаткан адамга көптөгөн шарттардын негизинде жалгыз туура чечимди табуу керектиги убагында гана актуалдашат.

Натыйжада, Гилфорд конвергенттик ой-жүгүртүүгө болгон жөндөмдү IQнун жогорку ылдамдыктагы тесттери аркылуу ченеген тесттик интеллект, б.а. интеллект менен окшоштурган [211].

Дивергенттик ой-жүгүртүү ар түрдүү багыттарда «изденүүчү ой-жүгүртүүнүн тиби» катары аныкталат. Ой-жүгүртүүнүн мындай тиби көйгөйдү чечүү жолдорунун ар түрдүүлүгүнө жол ачат, күтүлбөгөн натыйжага жана жыйынтыктарга алып келет. Креативдүүлүктүн көптөгөн тесттери дивергенттик жөндөмдү аныктоого багытталган [207].

Креативдүүлүктүн иштелип чыккан тесттери төмөнкү критерийлерге ээ:

- жооптун белгилүү санын божомолдобойт;
- алардын тууралыгын эмес, тапшырманын ылайыктуулугун баалайт;
- жооптун нетривиалдуулугун (стандартка жатпаган) жана күтүүсүздүгүн издөөгө жол берет;
- бир убакытта пайда болгон идеялардын саны;
- бир ойдон башка ойго которулуу жөндөмдүүлүгү;
- жалпы кабыл алган көз караштан айырмаланган идеяларды жаратуу жөндөмү;
- айлана-чөйрөдөгү көйгөйлөргө болгон сезимталдык [188, 11-б.].

Гилфорд дивергенттик операциясын кайта куруу жана импликация операциялары менен биргеликте жалпы чыгармачылык жөндөм катары креативдүүлүктүн негизи деп эсептеген.

Гилфорд креативдүүлүктүн төрт негизги параметрлерин бөлгөн:

1. Айтылган идеялардын оригиналдуулугу, нетривиалдуулугу, өзгөчөлүгү, интеллектуалдык жаңылыкка умтулуусунун ачыктыгы, өзгөчө жоопторду, кыйыр ассоциацияларды жаратуу жөндөмү.

2. Семантикалык ийкемдүүлүк – объекттин негизги касиетин табуу жана аны колдонуунун жаңы ыкмасын сунуш кылуу жөндөмү.

3. Образдуу көнгөн ийкемдүүлүк, б.а. объекти кабыл алууну, анын көрүнбөгөн, катылган жаңы тараптарын көргөндөй кылып өзгөртүү жөндөмү.

4. Семантикалык спонтандык ийкемдүүлүк – эрежеден тышкаркы

абалдагы ар түрдүү идеяларды жаратуу жөндөмү [213].

Ошондой эле Гилфорд креативдүүлүктүн төмөнкү алты параметрлерин эске салган:

- көйгөйдү табуу жана коюу жөндөмү;
- көп сандагы идеяларды генерациялоо жөндөмү;
- ийкемдүүлүк – ар түрдүү идеяларды жаратуу жөндөмү;
- өзгөчөлүк – суроолорго стандарттан өзгөчө жооп берүү жөндөмү;
- объектти ар кайсы нерселерди кошуу менен жакшыртуу жөндөмү;
- көйгөйдү чечүү жөнөмү, б.а. анализдөө жана синтездөө жөндөмү [54, 37-б.].

Берилген жоболордун негизинде Гилфорд жана анын кызматчылары дивергенттик продуктивдүүлүктү тесттен өткөрүүчү, жөндөмдөрдү изилдөөнүн тест программаларын иштеп чыгышкан [54, 28-б.]. Гилфорддун теориясын андан ары Торренс өз иштеринде өнүктүргөн.

Торренс креативдүүлүктү көйгөйлөргө болгон сезимталдыктын (болгон маалыматтын жоктугун же ылайык эместигин сезүү) пайда болушу, көйгөйдү табуу жана аныктоодон, чечимдин мүмкүн болгон ыкмалары, аларды текшерүү, өзгөртүү же четтетүү тууралуу гипотезаларды коюу, жаңы гипотезаларды коюу жана текшерүү, чечимди табуу жана натыйжаларды түзүү, интерпретациялоо жана көйгөйлөрдү чечүү процесси катары аныктайт [206].

Креативдүүлүктү процесс катары кароо креативдүүлүктүн структурасын (жөндөм катары), процесске түрткү берген шарттарды ачуу, ошондой эле чыгармачылык жетишкендиктерди баалоо болуп саналат. Торренс тарабынан иштелип чыккан креативдүүлүктүн тесттеринде ишмердүүлүктүн ар түрдү чөйрөсүндөгү сөздүк, көркөм, үндүү, кыймылдуу сыяктуу татаалдыкты чагылдырылган чыгармачылык процесстердин моделдери колдонулган. Тесттер креативдүүлүктү идеялардын – чапчандык, ийкемдүүлүк, өзгөчөлүк жана иштелип чыккандыктын көрсөтмөлөрү менен баалайт [198, 9-б.].

Гилфорд, Торренс (2017) жана алардын жолун жолдогондордун ишине

ирээттүү сынды М. Воллах жана Н. Коган берген. Алар креативдүүлүк менен интеллект түшүнүктөрүн мындан да кеңейтүүгө аракет жасашкан.

М. Воллах менен Н. Коган эксперименталдык изилдөөлөрүнүн негизинде интеллект менен креативдүүлүктүн өнүгүү деңгээлинин ар түрдүү байланышынын мүмкүнчүлүгү тууралуу жыйынтыкка келишкен. Алар тараптан адамдардын төрт тобунда жашоо көйгөйүн чечүүнүн жана сырткы шарттарга көнүү ыкмаларынын айырмалары бөлүнүп, сүрөттөлгөн. Алар төмөнкүлөр:

1. Креативдүүлүк жана интеллекттин жогорку деңгээли.
2. Эки көрүнүштүн тең төмөн деңгээли.
3. Креативдүүлүктүн жогорку деңгээли жана интеллекттин төмөн деңгээли.
4. Интеллекттин жогорку деңгээли жана креативдүүлүктүн төмөн деңгээли [211].

Конвергенттик жана дивергенттик процесстерди бөлүү креативдүүлүктүн теориясын жана тестин түзүүдө жалгыз ыкма болуп саналбайт. С. Медниктин белгилүү кыйыр ассоциациялар тести чыгармачылык процесстин ассоциативдик теориясын өнүктүрүүгө негизделген. Ал креативдүүлүктүн негизинде бир типтүү ассоциациялардын чегинен чыгуу жөндөмү жана кенен семантикалык талаа менен иштөө мүмкүнчүлүгү жатаарын белгилеген [21, 83-б.].

Креативдүүлүктү калыптандыруу танып-билүүчүлүк ишмердиктин максатын талдап, бөлүштүрүүгө жана аны так иретке кетирүүгө арналган система менен тыгыз байланышта экендигин эске алуу менен Б. Блумдун таксономиясы тууралуу айтуу керек. Блумдун таксономиясы – ой жүгүртүүнүн татаалдык деңгээлдерине жараша уюштурулган классификация. Ал төмөндөгүдөй 6 деңгээлди аныктайт: билим алуу, түшүнүү, колдонуу, талдоо, синтездөө, баалоо (чыгармачылык). Б. Блумдун (1956) ыңгайлаштыруу таксономиясынын жаратуу деңгээлинде инсан мурунку алынган маалыматтарды пайдаланып, жаңы идеяларды жаратса болот. Окумуштуунун

пикири боюнча чыгармачылык деңгээл – тилектештикке, ойлоп чыгарууга, дизайнга, оригиналдуулукка, гипотезаны сунуштоого, жалпылоого, көптөгөн түрдүү булактардан алынган билимдерди пайдаланууга тийиш [37].

К. Урбан тарабынан өткөрүлгөн америкалык жана европалык изилдөөлөрдөгү креативдүүлүктүн тенденцияларынын анализи, аны креативдүүлүктү бир эле жактан – же таанып-билүү теориясы жагынан, же инсандын теориясы жагынан кароо чечилбеген карама-каршылыктарга алып келет деген натыйжага алып келген. Ошол себептен өзүнүн «4П» теориясы деп атаган креативдүүлүк теориясын түзүүдө креативдүүлүктү түшүнүүнүн бардык аспектерин – чыгармачылык менен чечүүчү көйгөйүн; көйгөйдү коюудан тартып аны чечүүнүн натыйжасына карата алып келген процессти; чыгармачылык чечимдин ийгилигин, аягында жаратуучунун жеке (инсандык) сапаттарын – жалпылоого аракет жасаган [201, 138-155.].

Окумуштуу чыгармачылык ой-жүгүртүүнүн сырткы өбөлгөлөрү жана шарттары менен өз ара аракеттешүүдө берилген аспектердин бардыгы креативдүүлүк жана анын өнүгүүсү тууралуу толук түшүнүк берүүсү керектигин божомолдойт. Окумуштуу сырткы таасирлер катары экономикалык, маданий, улуттук жана башка микро – (үй-бүлө, мектеп, регион), макро – (коом, мамлекет) жана мега – (жаратылыш, тарых) факторлорду эсептейт [54, 91-б.].

«4П» модели окумуштууга креативдүүлүктү өнүктүрүүнүн факторлорун жана шарттарын бардык чөйрөдө – билим берүү жана кесиптик иш-аракет системасында анализдөөгө мүмкүнчүлүк берет. Ал: «Креативдүүлүктү өнүктүрүү боюнча бардык аракеттер баланын кругозорун кеңейтүүгө багытталышы керек, себеби бир эле сырткы таасир менен бирөөнү креативдүү кылууга мүмкүн эмес» – деп эсептейт [54, 36-б.]. Окумуштуунун пикири боюнча адам бирөөнүн айтуусу боюнча эмес, өзүнүн суроолору жана активдүүлүгүнүн негизинде өзүн-өзү креативдүү кылуусу керек. Себеби, креативдүүлүктүн өнүгүүсүндө бардык ички жана сырткы факторлор өз ара көз каранды, анткени бүтүндөн сырткары өзүнчө суроолорду түзүү жана кароо

мүмкүн эмес.

Креативдүүлүккө карата дагы бир башка көз караш кездешет. Ал пайда болгон убактысы боюнча акыркылардан болгон креативдүүлүк концепцияларынан болуп саналат. Бул Р. Стернберг жана Д. Лаверт сунуш кылган «Инвестициялоо теориясы». Окумуштуулар «Идеяларды арзан баада сатып алып, кайра кымбат баада сатууга» умтулган жана жөндөмдүү болгон адамды креативдүү деп эсептешет, б.а., креативдүү адамдын милдети идеялардын өнүгүү потенциалын жана ага болгон суроо-талапты туура баалоо. Стернбергдин көз карашы боюнча, креативдүүлүк бул акылга сыйган тобокелге баруу жөндөмдүүлүгү, тоскоолдуктарды, ички мотивацияны жеңүүгө болгон даярдык, белгисиздикке болгон толеранттуулук, айланадагылардын пикирине туруктуулук. Ошондой эле, чыгармачылык чөйрөгө да көп маани берилет, ансыз креативдүүлүктүн көрүнүшү мүмкүн эмес деп эсептейт [203].

Креативдүүлүк боюнча изилдөөлөргө жыйынтык чыгаруу менен, Ф. Баррон жана Д. Харрингтон креативдүүлүк жөнүндө белгилүү маалыматтарды төмөндөгүчө жалпылашкан:

1. Креативдүүлүк – бул жаңы ыкмалардын жана жаңы продукттарга болгон муктаждыкка адаптивдүү мамиле кылуу жөндөмү. Берилген жөндөм процесстин өзү аң-сезимдүү да, аң-сезимсиз да мүнөзгө ээ болгону менен жашоодогу жаңыны түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

2. Жаңы чыгармачылык продуктту жаратуу көп жагынан жаратуучунун өзүнө жана анын ички мотивациясынын күчүнө көз каранды.

3. Креативдик процесстин, продукттун жана инсандын өзгөчө касиеттери болуп алардын өзгөчөлүгү, жөндөмдүүлүгү, тапшырмага болгон адекваттуулугу жана дагы бир касиет – эстетикалык, экологиялык, оптималдык формадагы учурда туура жана өзгөчө жарамдуулук саналат.

4. Креативдик продукттар жаратылыш боюнча ар түрдүү болушат: математикадагы көйгөйдү жаңыча чечүү, химиялык процесстин ачылышы, музыка, сүрөт же поэманы жаңы философиялык же диний системада жазуу, юриспруденциядагы инновация, коомдук көйгөйлөрдү жаңыча чечүү ж.б.у.с.

[5, 34-б.].

Я.А. Пономаревдун (1976) ою боюнча креативдүүлүктүн маңызы, психологиялык касиет катары, интеллектуалдык активдүүлүккө, издөөчү мотивациянын жана өз ишмердүүлүгүнүн кошумча продуктусуна болгон сезимталдыктын интенсивдүүлүгүнө кошулат. Чыгармачыл адам үчүн ишмердүүлүктүн кошумча натыйжасы кандайдыр бир жаңы жана өзгөчө нерсе баалуу болсо, чыгармачыл эмес адам үчүн жаңылык эмес, максатка жетүү (максатка ылайыктуу натыйжалар) боюнча натыйжалар маанилүү [131, 40-б.].

Я.А. Пономарев чыгармачылык актты схема боюнча интеллектуалдык иш-аракет контекстине кошуп карайт: баштагы этап – көйгөйдү коюу этабында активдүү аң-сезим, андан кийин чечүү этабында – аң-сезимсиздик, үчүнчү этапта туура чечимди тандоо жана текшерүүнүн жүрүшүндө – кайра аң-сезим активдешет [130, 71-б.].

Изилдөөчү Д.Б. Богоявленская (2002) тарабынан «интеллектуалдык демилге» аталышындагы чыгармачылыкты өлчөөнүн бирдиги бөлүнгөн. Ал талаптан тышкары, адам астына коюлган тапшырманы чечүүдөн башка ойлоо иш-аракетинин уландысында көрүнгөн акыл-эс жөндөмдөрүнүн синтези жана инсандын мотивациялык структурасы катары карайт. Чыгармачылык жүрүм-турумдун детерминациясындагы негизги ролду мотивация, баалуулуктар, инсандык белги ойнойт. Негизги белгилердин ичине: когнитивдик зээндүүлүк, көйгөйгө болгон сезимталдык, белгисиз жана татаал абалдардагы көз карандысыздык кирет [32, 10-б.].

Креативдүүлүктү изилдөөгө В.Н. Дружинин (2000) жана Н.В. Хазратова (1994) дагы чоң салым кошушкан. Алар интеллекттин жана креативдүүлүктүн көрүнүшү боюнча ар түрдүү деңгээлдеги балдардын адаптивдик өзгөчөлүктөрүнө тиешелүү изилдөөлөрдү өткөрүшкөн [55]. Т.В. Галкина, Л.Г. Алексеева, А.Н. Воронин (2000) [148], Л.И. Шрагина вербалдуу креативдүүлүк боюнча эксперименталдык изилдөөлөрдү өткөрүшкөн. Алар ассоциацияга вербалдуу креативдүүлүктүн мүмкүн болгон механизмдеринин бири катары карашат [187]. Бирок, креативдүүлүктүн ар түрдүү изилдөөлөрүнө карабастан

ага болгон мамиле полимодалдык болуп кала берет. Креативдүүлүктү креативдик процесс, креативдик продукт, креативдүү инсан, креативдүү чөйрө (чыгармачылыктын продуктусуна болгон талаптарды түзгөн сфера, структура, социалдык контекст) катары карашат. Креативдик процесске кошулуу менен, адам креативдүү инсандын белгилерине ээ болуу менен, андан кийин креативдик продуктта актуалдашуу менен, креативдик чөйрөдө активдешет деген жыйынтык чыгарсак болот.

Креативдүүлүктүн түрлөрү (типтери). П. Торренс тажрыйбанын жоктугуна байланыштуу балдарга мүнөздүү болгон креативдүүлүктү жана маңызы күнүмдүк аң-сезимдин стереотиптеринен, тажрыйбаны жеңүүдө пайда болгон маданий креативдүүлүктү бөлөт [206].

Бир катар изилдөөчүлөр мисалы, Чикцентмихали, Фельдман авторлоштору менен бирге Стернберг жана Любарт креативдүүлүк процесси ишмердүүлүк жана билимдин ар түрдүү чөйрөлөрү үчүн өзгөчө деп эсептешет. Буга байланыштуу интеллектуалдык жана көркөм креативдүүлүктү, ошондой эле жаңы продукт, жаңы кызмат же адамдын менчик укугу бар уюмдарды түзүүгө болгон муктаждыктарды чагылдырган ишкердик креативдикти айырмалашат.

Батыш психологиясында чоң жана кичи креативдүүлүктү айырмалашат. М. Боден бул терминдерди «тарыхый» жана «инсандык» креативдүүлүктөргө которгон. Биринчиси, маданиятка жана коомго маанилүү таасир тийгизген жетишкендиктер менен байланыштуу, экинчиси күнүмдүк жашоо жана күнүмдүк абалдар (мисалы, бычак жокто алманы сызгыч менен бөлүү) менен байланышта [95]. Ошондой эле, чыгармачылык ишмердүүлүк процессиндеги башка адамдар менен болгон кызматташтыкта көрүнгөн креативдүүлүктү түшүндүргөн. Башкалардын чыгармачылыгына түрткү берүү жана башкалардын чыгармачылык тажрыйбасын чогултуу жөндөмү – коммуникативдик креативдүүлүк тууралуу да айтышат [16].

Креативдүүлүктүн бул түрүнүн өзгөчөлүгүнүн кээ бир далили болуп А.В. Гуськова тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжалары эсептелинет.

Окумуштуу креативдүүлүктү психологиялык мазмундагы маселелерди чечүүдө изилдеген төмөнкү учурларда көрөт: 1. Адамдын белгисиздик деңгээли өзгөрүп турган жагдайларда эмоционалдык абалын түшүнүү жана түшүндүрүп берүү (абалды жалпы жана деталдуу сүрөттөө). 2. Айтылган сөздүн ар түрдүү маанилерин түшүнүү. 3. Так жашоо абалынын психологиялык натыйжасын алдын ала айтуу. Ал эми Дж. Гилфорддун методикасы боюнча берилген креативдүүлүк дивергенттик ой-жүгүртүүнүн деңгээли менен корреляция болбойт экен.

Г. Гарднер интеллекттин (зээндүүлүктүн) жети түрүн жазган, анда «жалпы» креативдүүлүк «атайын» болот. Алар:

– сөздөрдүн маанисине жана эффективдүү вербалдуу эске тутууга болгон сезимталдыкка негизделген лингвистикалык интеллект;

– логикалык-математикалык интеллект – объекттерди, символдорду, түшүнүктөрдү манипуляциялоо жолу менен категорияларды, мамилешүүлөрдү жана структураларды изилдөө жөндөмү;

– мейкиндик интеллект – көрүү-мейкиндик, композицияларды кабыл алуу жана жаратуу жөндөмү, оюнда объекттерди манипуляциялоо;

– дене-кинетикалык интеллект – спортто, аткаруучу искусстводо, кол эмгекте кыймыл-аракет көндүмдөрүн колдонуу жөндөмү;

– музыкалык интеллект – музыканы эмоционалдуу аткаруу, жазуу жана кабыл алуу жөндөмү;

– интраперсоналдык интеллект – өздүк сезимдерди түшүнүү жана таануу жөндөмү;

– интерперсоналдык интеллект – башка адамдардын темпераментин, мотивдерин жана ниетин байкоо жана айырмалоо жөндөмү [199, 141-158.].

Көп учурда интеллекттин түрлөрү айкалышат. Кошумча чөйрөгө жараша креативдик процесстин көп түрлөрүнүн болушу көптөгөн изилдөөлөрдө эксперименталдык жактан далилденген.

Мындан сырткары таанып-билүү жана инсандык креативдүүлүктү айырмалашат (акыркыны креативдүү инсан катары түшүнүү логикалуу).

Таанып-билүүчүлүк креативдүүлүк өзүнө вербалдык жана вербалдык эмес (образдуу) креативдүүлүктү камтыйт. В.Л. Маришук жана Е.В. Пыжьянова (2001) студенттердин кенири тандоосунда (659 адам) вербалдуу жана вербалдуу эмес креативдүүлүктүн ортосундагы байланышты ачышкан. Бирок окумуштуулар креативдүүлүктүн бир түрүнүн бийик деңгээли, сөзсүз түрдө башка түрдүн бийик деңгээлин божомолдобойт [133].

А. Маслоу (2005) креативдүүлүктү төмөнкү эки түргө бөлөт: таланттын креативдүүлүгү жана өзүн-өзү актуалдаштыруу креативдүүлүгү. Ал экинчиси күнүмдүк жашоодо чыгармачылыктын улуу жана анык түшүмдөрүндө гана эмес, ошондой эле көптөгөн башка ыкмалар аркылуу, мисалы өзгөчө тамашакөйлүктө, ишмердүүлүктө чыгармачылык менен жасоо шыгын көрсөтүү менен, кененирээк тарап жана инсан менен тыгыз байланышта экендигин жазат.

А. Маслоу өзүн-өзү актуалдаштыруу креативдүүлүгүнүн төмөнкү түзүүчүлөрүн түшүндүрөт: кабыл алуу, өзүн-өзү көрсөтүү, «экинчи бала мүнөздүүлүк», болуп көрбөгөнгө умтулуу.

Кабыл алуу. Мында өзүн-өзү актуалдаштыруусу бар адамдардын кабыл алуусу өзгөчөлүккө ээ. Мындай кабыл алуусу бар адамдар жаңыны, өзгөчөнү көрүүгө жөндөмдүү, жаңы көз карашка ээ. Мунун негизинде алар жөнөкөй адамдар чыныгы жашоо менен аралаштырган концепциялардын, абстракциялардын, ишеним жана стереотиптердин шарттуу дүйнөсүндө эмес, жаратылыштын чыныгы дүйнөсүндө жашашат.

Өзүн-өзү көрсөтүү. Креативдик өзүн-өзү көрсөтүү адамдардын эркиндигинде жана экспрессивдүүлүгүндө көрүнөт. Мындай адамдар өзүн тынч жана эркин алып жүрөт, өз оюн жана каалоосун мыскылдан коркпой ачык айтат.

«Экинчи бала мүнөздүүлүк». Өзүн-өзү актуалдаштырган адамдардын креативдүүлүгү бактылуу жана тынчсызданууну сезбеген балдардын креативдүүлүгүнө окшош. «Экинчи бала мүнөздүүлүк» эч себепсиз, эч таасирсиз, стереотипке болгон байланышсыз көрүнөт. Алар балдардай эле

сезимдерге ачык, бирок аз деңгээлде. Алардын кабыл алуусунун айыпсыздыгы жана экспрессивдүүлүгү акылдын кылдаттыгы менен айкалышат. Бул адамдын маданий нормаларга тартылуусу менен басылбаган тубаса өзгөчөлүк.

Болуп көрбөгөнгө тартылуу. Өзүн-өзү актуалдаштырган адамдар белгисиздиктен, сырдуулуктан, табышмактан көп коркушпайт. Тетиписинче белгисиздик аларды тартат. Алар тааныш, белгилүү ишмердүүлүккө кызыгышпайт. Ал эми чындыкка болгон умтулуусу артып, белгилүүлүк жана коопсуздуктагы гипертрофияланган муктаждык менен эч кандай байланышы жок. Алар башаламанда өзүн жакшы сезишет, чечкинсиздикти, күмөндүктү, белгисиздикти көрсөтүшөт. Күмөндүктүн чечимин кабыл алууну жылдыруу менен болгон айкалышуусу көптөгөн адамдар үчүн жагымсыз, кээ бир өзүн-өзү актуалдаштыргандар үчүн психологиялык чөгүүнү эмес, тетиписинче жогорулоону билдирет.

А. Маслоу өзүн-өзү актуалдаштырган адамдардын креативдүүлүгүндө биринчи жана экинчи деңгээлди бөлөт. Биринчи деңгээл – бул көңүл эргүү, бийик сезимдер жана күтүүсүздүк (эврика!) менен байланыш болгон эрксиз креативдүүлүк. Экинчи деңгээл – оор эмгек, узакка созулган окуу, мыктуулукка болгон умтулуу менен байланыштуу болгон эрктүү креативдүүлүк.

Процесстердин эки тибинин тең туура ирээтте иштеген креативдүүлүгүн А. Маслоу «Интеграцияланган креативдүүлүк» деп атайт. Интеграцияланган креативдүүлүктүн негизинде искусствонун, философиянын, илимдин белгилүү чыгармалары пайда болот [107, 27-б.].

И.Б. Дерманова (2004) жана М.А. Крылова (2004) креативдүүлүктүн төмөнкү түрлөрүн бөлүшкөн: вербалдык эмес, вербалдык-символикалык, вербалдык-семантикалык, вербалдык-ассоциативдик жана жашоого болгон чыгармачылык мамиле катары креативдүүлүк, эмоционалдык креативдүүлүк. Булардын баары бири-бири менен корреляция болбоорун белгилешкен [49, 182-б.].

Демек, креативдүүлүктү бул өзгөчө идеялардын пайда болушуна түрткү

болгон жана көйгөйлүү абалдарды бат чечүүгө жардам берген чыгармачылыкка болгон жалпы универсалдуу жөндөм катары деп кабыл алуу менен, биз «Башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгү» түшүнүгүндө төмөнкү жумушчу аныктаманы иштеп чыктык: *башталгыч класста окуучулардын таанып-билүүнүн чыгармачылык тажрыйбасына ээ болуп, өзгөчө идеялардын пайда болушуна, көйгөйлүү абалдарды бат чечүүгө жардам берүү менен окуучуларды материалдык жана рухий маданияттын объекттерин жаңы шартта жасап кайра түзүүгө, өзгөртүүгө, колдонууга багытталган окутуу ишмердүүлүгүнүн ийгиликтүү формасы.*

1.2. Башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун курактык өзгөчөлүктөрү

Креативдүүлүктү чыгармачылыкка болгон жалпы универсалдуу жөндөм катары изилдөө менен, анын ар түрдүү курактык этаптарда көрүнүү өзгөчөлүгүн жана анын инсандагы курактык өнүгүү кыймылын эске алуу керек, б.а. берилген көйгөйдүн онтогенетикалык аспектинде көңүл буруу керек. Онтогенез инсандын жашоо аралыгындагы индивид психикасынын өнүгүүсүн изилдейт. Креативдүүлүк онтогенезинин (организмдин жеке өнүгүшүнүн) чөйрөсүнө чыгармачылык жекечелигинин өнүгүүсүнүн курактык өзгөчөлүктөрүн изилдөө жана чыгармачылык ишмердүүлүк процессиндеги өзүнчө индивиддин закон-ченемдүүлүктөрүн ачуу кирет [62, 56-58-бб].

Башталгыч класс курагы чыгармачылык активдүүлүктү өнүктүрүү үчүн сензитивдик мезгил болуп саналат, себеби бала жаратылышынан активдүү жана билимге умтулуусу менен айырмаланат [132, 54-б.]. Ошол себептен чыгармачылык жөндөмдөрдү өнүктүрүү – башталгыч билим берүүдөгү эң негизги милдет, себеби бул процесс окуучунун инсандыгынын өнүгүүсүнүн бардык этаптарын басып өтөт, демилгелүүлүктү жана өз алдынча чечим кабыл алууну, өзүн эркин көрсөтүү адатын, өзүнө ишенгендикти ойготот. Так ушул башталгыч класс курагында окуучунун өзгөчө иштөө билгичтиги эффективдүү калыптанат.

Л.И. Божовичтин ою боюнча баланын өнүгүүсүнүн маңызы жекече өнүгүүсүнүн негизинде акырындап инсан болуп калыптануусунда турат. Топтолгон адамзат тажрыйбасын өздөштүргөн жандыктан, ал адамзат рухунун жаңы байлыктарын өзүнө кристалдаштырган материалдык жана руханий баалуулуктарды жараткан тажрыйбанын жаратуучусуна айланат [95, 52-б.].

Инсандын калыптануусун индивиддин эркиндикке ээ болуусу катары, анын өз жашоосунун субъектисине айлануусу катары кароо керек. Баланын инсандыгынын калыптануу жолу аны айлана-чөйрөнүн түздөн-түз таасиринен акырындан бошотуусунда жана аны чөйрөнү жана өз инсандыгын активдүү өзгөртүүчүгө айландыруусунда камтылат.

Башталгыч класс курагына I-IV класстар, 6-7 жаштан 10 жашка чейинки балдар кирет. Жогоруда белгиленгендей ар бир жаш курак баланын коомдук мамилешүү системасындагы өзгөчө орду менен мүнөздөлөт. Буга байланыштуу ар түрдүү курактагы балдардын жашоосу өзгөчө мазмунга ээ, б.а. айлана-чөйрөдөгү адамдар менен өзгөчө мамилешүү жана өнүгүүнүн берилген этабы үчүн өзгөчө негизги иш-аракет – оюн, окуу жана эмгек менен толгон. Ар бир курактык этапта бала колдонгон белгилүү укуктук системасы, аткарууга тийиштүү болгон милдеттер бар [74, 11-16-бб.].

«Башталгыч класс курагындагы балдарда жашоодогу чоңдордун абалын ээлөөгө жана өздөрү үчүн гана эмес, ошондой эле айлана-чөйрөдөгүлөр үчүн да маанилүү болгон жаңы иш-аракетти аткарууга ачык көрүнгөн умтулуу пайда болот. Ал окуучунун социалдык ордуна жана социалдык жактан маанилүү болгон жаңы иш-аракет – окууга болгон умтулуусунда ишке ашат», – деп жазат окумуштуу Е.Л. Яковлева [196, 19-б.].

Бул курактагы балдардын ар дайым чоңдор дүйнөсүнүн ар түрдүү түшүнүктөрү менен болгон чектешүү жана өздөштүрүүгө, изилдөөгө болгон психологиялык даярдыгы кээ бир билимге мүнөздүү болгон бала мүнөздүүлүк жана ойнок мамилелерге алып келет. Аларга кандайдыр бир татаалдыктар жана кыйынчылыктар жөнүндө ойлонуу такыр таандык эмес. Алар түздөн түз өздөрүнүн иштери менен байланышпаган бардык нерселерге камарабай,

жеңил мамиле жасашат. Таанып-билүүнүн чөйрөсүнө тартылуу менен алар оюнду улантып, ал эми көптөгөн түшүнүктөрдү өздөштүрүүсү көп учурда сырткы, формалдуу болот [70, 98-б.].

Бул курактагы окуучуларга органикалык түрдө таандык болгон таанып-билүүнүн бала мүнөздүүлүк-оюн мүнөзү таандык жана аны менен бирге бала интеллекттин формалдуу мүмкүнчүлүктөрүн ачат. Жашоо тажрыйбасынын жетишпегендигинен жана теориялык таанып-билүү процесстеринин түйүлдүгүндө гана балдардын акыл-эс күчү, өздөштүрүүгө болгон өзгөчө жакындыгы айрыкча чыгат.

Окумуштуу-психолог Ж.М. Жумалиева белгилегендей, башталгыч класс куракта балдар абдан татаал акыл-эс көндүмдөрүн жана жүрүм-турум формаларын (окуу, акылдагы эсеп) укмуштуудай жеңил өздөштүрүшөт. Бул окуучулардын кабыл алуусунун чоң резервдери жана айлана-чөйрөгө карата формалдуу, оюн ыкмасынын чоң мүмкүнчүлүктөрү тууралуу далилдейт [60, 162-б.].

Кээ бир изилдөөчүлөр башталгыч класстын окуучуларынын акыл-эс жактан өнүгүүсүндө төмөнкү карама-каршылыктар бар экендигин белгилешет: балдарды үйрөткөн нерселер менен, алардын акыл-эс жана адептик жактан жетилгендигинин деңгээлинин ортосундагы айырмачылык. Бул балдар мектепке белгилүү жашоо тажрыйбасы менен келип, бирок адамзат маданиятынын алиппесине тартыла башталгандыгы менен мүнөздөлөт. Алар жазуу кебин өздөштүрүшөт, ошол эле учурда оозеки кепте эркин сүйлөшөт [10, 95-б.].

Балдардын бир тараптан оозеки кептеги жана оюндагы, экинчи тараптан, акыл-эс иш-аракетинин куралдарына ээ болуп баштаган жазуу жана эсеп боюнча сабактарындагы интеллектисинин көрүнүштөрүнүн ортосундагы айырмачылык окуу сабактарынын мазмуну менен балдардын чыныгы мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы жетиштүү деңгээлдеги байланыштын жоктугун көрсөтөт.

Башталгыч класстын окуучуларына эстүүлүк, ой корутундуга болгон

жөндөм таандык, бирок аларга бул рефлексия, көп мезгилде тааныш эмес.

Башталгыч класстын окуучуларынын акыл-эс өзгөчөлүктөрүндө түшүнүктөрдүн тууралыгынын, формалдуу тактыгынын жана аны менен бирге бир тараптуулугунун, түшүнүктөрдүн реалдуу эместигинин, б.а. айлана-чөйрөгө карата бала мүнөздүүлүк-оюн мамиленин болушунун дал келүүсү – чоңдордун жашоосуна коркпостон жана татаалдыктарды байкабастан оңой жана көңүлдүү тартылууга мүмкүндүк берген курактык өнүгүүнүн керектүү этабы болуп саналат [73, 97-б.].

Башталгыч класстын окуучусунун өзүн-өзү баалоосу көп учурда мугалимдин жана ата-эненин баалоосуна көз каранды. Ал так, абалга жараша жана жетишкен натыйжалар менен мүмкүнчүлүктөрдүн ашыкча бааланышына карата тенденцияны билдирет [130, 80-б.].

Бул куракта милдеттердин, жоопкерчиликтин кенен социалдык мотивдери ошондой эле тынчтыктын, кадыр-барктын өздүк мотивдери чоң мааниге ээ. Бул мотивдердин ичинен «жакшы баа алгым келет» мотиви басымдык кылат. Ушул эле учурда ийгиликке жетүү мотиви менен, окуу ишинин жеңил түрүнө умтулуу менен бирге жазадан качуу мотивациянын байланышы бекемделет. «Жаман мамиледен качуу» терс мотивациясы башталгыч класс окуучусунун мотивациясында негизги ролду ээлебейт [54, 74-б.].

Бул мезгилдеги акыл-эс жактан өнүгүү үч стадия аркылуу өтөт: биринчи – иш-аракеттерди заттардын изделүүчү касиеттерин бөлүү боюнча эталондор менен өздөштүрүү; экинчи – жайылган иш-аракеттерди эталондор менен жоюу жана иш-аракеттерди моделдерде калыптандыруу; үчүнчү – моделдерди жоюу жана заттардын касиеттери жана алардын мамилешүүсү менен акыл-эс иш-аракеттерине өтүү.

Баланын ой-жүгүртүүсүнүн мүнөзүнүн өзү да өзгөрөт. Чыгармачылык ой-жүгүртүүнүн өнүгүүсү кабыл алуунун жана эске тутуунун сапаттуу түзүлүшүнө, алардын эрктүү, башкаруучу процесске айлануусуна алып келет. Өнүгүү процессине туура таасир берүү маанилүү, себеби көп мезгилге чейин,

баланын ой-жүгүртүүсү – бул «чоң кишинин өнүкпөй калган ой-жүгүртүүсү, бала жаш өткөн сайын көптү билип, акылга толуп, сейрек болгондой» эсептешкен.

Ал эми психологдор баланын ой-жүгүртүүсү чоң кишиникинен сапаттуу айырмаланаарын жана ар бир курактын өзгөчөлүктөрүнө таянуу менен ой-жүгүртүүнү өнүктүрүү мүмкүн болушунан шек санашпайт. Баланын ой-жүгүртүүсү абдан эрте, алдында кандайдыр бир маселе пайда болгон бардык абалдарда билинет. Маселе өзүнөн өзү пайда болушу мүмкүн (кызыктуу оюн ойлоп табышы мүмкүн), же болбосо чоң киши тарабынан атайын баланын ой-жүгүртүүсүн өнүктүрүү үчүн сунушталышы мүмкүн [57].

Е.Е. Кравцованын ою боюнча баланын бардык нерсени билгиси келгендиги ар дайым айлана-чөйрөнү таанып-билгенге жана ички дүйнөсүнүн сүрөтүн түзүүгө багытталат. Бала оюн менен бирге эксперимент өткөрөт, себептүү-натыйжалуу байланыштарды жана көз карандылыктарды түзүүгө аракет кылат. Ал билимдер менен ой-жүгүртүүгө мажбурлайт, ал эми кээ бир маселелердин пайда болушу менен бала чынында өлчөө жана байкап көрүү менен аларды чечүүгө аракет кылат. Бирок ал маселелерди оюнда чечсе болот. Бала өзүндө чыныгы абалды элестетет жана аны менен өз элестетүүсүндө иштейт [77].

Башталгыч класстын окуучусунун психологиялык жаңылыктарынын ичине анализ, пландоо жана рефлексияны, конкреттүү операциялардын түзүлүшү жана формалдуу операциялык структуралардын өнүгүүсүнө өтүүнү, креативдүүлүктүн интенсивдүү өнүгүүсүн киргизүү туура [92, 19-23-бб.].

Л.С. Выготский: «Башталгыч класс курагы ой-жүгүртүүнү активдүү өнүктүрүү мезгили болуп саналат» – деп эсептеген [40, 18-б.]. Бул өнүгүү, биринчиден, сырткы ишмердүүлүктөн көз карандысыз ички интеллектуалдык ишмердүүлүк, өзүнчө акыл-эс иш-аракеттер системасы пайда болорунда турат. Кабыл алуу жана эске тутуунун өнүгүүсү калыптанып жаткан интеллектуалдык процесстердин аныктоочу таасири алдында өтөт.

Башталгыч класс курак мезгилинде практикалык иш-аракеттердин чоң

тажрыйбасын топтоо, жетиштүү деңгээлде кабыл алууну, эске тутууну, ой-жүгүртүүнү өнүктүрүү баланын өзүнүн күчүнө ишеничин жогорулатат. Ал ар түрдүү жана татаал максаттарды коюуда көрүнөт. Алардын жетүүсүнө жүрүм-турумдун эрктүү жөнгө салуусунун өнүгүүсү таасир тийгизет.

Ж.М. Жумалиева, К.М. Кожогелдиеванын (2008) изилдөөлөрү боюнча бул курактагы бала бир топ узак убакыт ичинде маанилүү эрктүү чымырканууну аркылуу бийик максатка умтула алат. Эрк аракеттеринин өнүгүүсү баланын жоопкерчилигинин, өз алдынчалуулугунун калыптанышы менен байланышта болот [60, 185-186-бб.].

Аталган мезгилдеги бирден-бир маанилүү педагогикалык маселе башталгыч класстын окуучуларын оңой жана ийгиликтүү окууга үйрөтүүдө турат. Окутуунун негизги баалуулугу билим көлөмүн чогултуудан эмес, ошол билимди өздөштүрүүдөн жана иштин көндүмдөрүн жакшыртуудан көз каранды. Башталгыч класс окуучулары көп мезгилде предметтин мазмунуна жана аны окутуу ыкмаларына эмес, өзүнүн предметтеги ийгилигине кызыгат. Колунан жакшы келе турган нерселер менен алар абдан кызыгып алектенишет [8, 98-б.]. Бул көз карашта эгер балага ийгиликтин абалын сезүүгө мүмкүнчүлүк берсе, ар бир предметти кызыктуу кылууга мүмкүн.

Башталгыч класс курагы – бул билимди өздөштүрүү, топтоо мезгили. Окумуштуу А.Д. Токтомаматов (2009) «Башталгыч билим берүү – мамлекеттүүлүктүн башаты» деген эмгегинде ушул куракта натыйжалуу билим жана тарбия берип калуу керектигин белгилеп, эгерде бул курактан кеч калса анда бала үчүн окууну андан ары улантуу кыйынга турарын, ал баланын бүтүндөй өмүрүнө таасир этери белгилүү экендигин айтат [160, 56-б.]. Бул куракта акыл-эсти өнүктүрүүнүн маанилүү шарттары болуп төмөнкүлөр саналат:

- көптөгөн иш-аракеттерди жана айткан нерселерди туроо;
- жогорку таасирдүүлүк жана ишенимдүүлүк;
- акыл-эс активдүүлүгүнүн кайталоого, ички кабыл алууга багыттуулугу.

Бул касиеттердин ар бири маанилүү түрдө өзүнүн оң жактары менен көрүнөт. Себеби, бул психиканын байышына жана өнүгүшүнө ылайыктуу болот [157, 114-б.].

Окуу сабактары башталгыч класстын окуучуларынын таанып-билүү күчүнүн өсүшүнүн жаңы булактары катары кызмат кылат. Иш-аракеттерди «өз ичинде», ички планда аткаруу чоң мааниге ээ. Мындан сырткары, эрктүү сапаттар өнүгөт, активдүүлүктүн гана эмес, ошондой эле калыптанып жаткан өзүн-өзү башкаруунун өзгөчөлүктөрү да көрүнөт [97, 101-б.].

Башталгыч класстардын окуучулары үчүн теориялык даярдоонун башталышы менен бирге, таанып-билүүнүн тактыгы, образдуулугу биринчи мааниге ээ. Психиканы байытуу үчүн бул курактагы балдарга тиешелүү ачык элестетүү жана эмоционалдуулукту колдонуу маанилүү [110, 17-27-б.].

Башталгыч класс курактагы бала окутуу жана тарбиялоо шартында ага жетиштүү болгон коомдук мамилелешүү системада жаңы орунду ээлеп баштайт. Бул биринчиден, анын балага белгилүү, ага аң-сезимдүү жана жоопкерчиликти мамилени талап кылган коомдук милдеттерди койгон мектепке киргендиги жана ошондой эле жаңы милдеттерди берген үй-бүлөдөгү жаңы орунга ээ болуусу менен байланыштуу [51, 101-105-б.]. Башталгыч класс куракта бала мектепте да, үй-бүлөдө да эмгек коллективинин чыныгы мүчөсү болот, бул анын инсандыгынын калыптануусунун негизги шарты болуп саналат.

Үй-бүлөдөгү жана мектептеги баланын жаңы орунду ээлөөсүнүн натыйжасы болуп баланын ишмердүүлүгүнүн мүнөзүнүн өзгөрүүсү саналат. Бала курактын ар түрдүү курактык мезгилдеринде креативдүүлүк текши эмес өнүгөт жана өзгөрөт.

Баланын чыгармачылыгы жана чыгармачылык элестетүүсү башталгыч класс курагында өзгөчө ачык көрүнүп жана максаттуу багытталган оюн же көркөм ой-пикирде конкреттешүү менен оюнда жана сүрөт тартууда өнүгөт. Балдардын чыгармачылык жөндөмдөрүнүн өнүгүүсүндөгү негизги учур катары комплекстүүлүк чыгат, б.а. бир эле учурда бир нече бирин-бири

толуктоочу жөндөмдөрдү жакшыртуу, ошону менен бирге бала бир учурда алектенген ишмердүүлүк түрлөрүнүн «көп пландуулугу жана ар түрдүүлүгү», анын жөндөмдөрүнүн комплекстүү жана ар тараптуу өнүгүүсүнүн маанилүү шарттары катары чыгат.

Мектепте окутууга өтүү башталгыч класс окуучусунун инсандыгын калыптандырган жана акырындык менен анын таанып-билүү процесстерин кайрадан жаңыча куруучу фундаменталдык факт болуп саналат. Окутуунун баштапкы тепкичиндеги чечүүчү чыгармачылык маселелердин диапозону абдан кеңири, бирок мааниси бир. Аларды чечүүдө чыгармачылык тажрыйбасы жүрөт, жаңы жол табылат же жаңы кырдаал түзүлөт. Бул жерде акыл-эстин байкагычтык, салыштыруу жана анализдөө, комбинациялоо, байланыштарды жана көз карандылыктарды, закон-ченемдүүлүктөрдү, чыгармачылык жөндөмдөрдү түзгөн жана жыйындысындагы бардык компоненттердин табуу билгичтиктери сыяктуу сапаттары талап кылынат [45, 210-б.].

Онтогенезде креативдүүлүктү калыптандыруу боюнча үч көз караш бар. Биринчи көз караш боюнча жаш өткөн сайын креативдүүлүктүн акырындан үзгүлтүксүз өнүгүүсү жүрөт [120]. Е.С. Белова (2001) жогорку деңгээлдеги креативдүүлүккө ээ болгон алты жаштагы балдар, беш жаштагыларга караганда эки эсе көп экендигин аныктаган [27]. М.А. Сорокина да башталгыч класс курагындагы креативдүүлүктүн өнүгүүсүн изилдеген. М.С. Семилеткина, Е.И. Щебланова (1999) 1-2-класста балдарда 6 ай ичинде креативдүүлүктүн бардык көрсөтмөлөрүнүн өсүүсүн аныктаган [209]. Е.И. Банзелюк (2009), 6 жаштан 8 жашка чейин креативдүүлүктүн өсүүсүн (П. Торренстин тести боюнча), бирок 8 жаштан 9 жашка чейин креативдүүлүктүн көрсөтмөлөрүнүн өсүүсү токтоп калаарын аныктаган [14, 55-60-бб.]. Муну менен бирге окумуштуу жаш өткөн сайын тездик көрсөтмөсүнүн өсүүсү, 8 жаштагы балдардын (6-7 жаштагы балдарга салыштырмалуу) мотордук мүмкүнчүлүктөрү олуттуу өнүгүүсү менен шартталышы мүмкүн экендигине көңүл бурган. Мунун негизинде алар 10 мүнөт ичинде бат жана көп сүрөт

тартууга жетишет. Бул ар түрдүү жаштагы балдар чыгарган идеялардын көлөмүн адекваттуу баалоого мүмкүндүк бербейт. Бирок бир эле курактагы балдардын ичинен тездик көрсөтмөсү боюнча моторикасы жакшы өнүккөн бала артыкчылыкка ээ.

Экинчи көз караш: баланын билимге ээ болуусуна жараша креативдүүлүгүнүн деңгээли төмөндөйт (Олехнович М.О., Шумакова Н.Б., Фидельман М.И., Юркевич В.С. (1998) [194]. Н.Б. Шумакова жазгандай, балдар 6 жашка чейин жогорку чыгармачылык активдүүлүктү көрсөтүшөт, бирок 11 жашка келгенде төмөндөйт, бирок сапаттуу мүнөзгө ээ болот [189, 27-б.]. Суроолор гипотеза структурасына ээ болот, алардын мазмундук кенендиги азаят, бирок инсандык маанидеги жаңы суроолор пайда боло баштайт. 15 жаштан баштап чыгармачылык активдүүлүктүн көрүнүшүндөгү айырмачылыктар бир нече өсөт.

Үчүнчү көз карашты карманган окумуштуулар креативдүүлүктүн өнүгүүсүнүн туруксуздук мүнөзү тууралуу түшүнүгүн карманышат. Мисалы П. Торренс креативдүүлүктүн өнүгүү чегин мектепке чейинки куракка (5 жаш), ошондой эле өспүрүм куракка (9 жаш, 13 жаш, 17 жаш) туш келет, б.а. ар бир төрт жыл сайын белгилүү креативдүүлүктүн өсүүсү байкалат деп эсептейт [189]. Е.С. Жукова мектепке чейинки жана окуучулардын башталгыч класс курагында креативдүүлүктүн туруксуз мүнөзүн белгилеп, кээ бир балдарда төмөндөшүн, башкаларда өсүүсүн, үчүнчүлөрдө туруктуулугун белгилейт. Көрсөтмөлөр деңгээли жаш өткөн сайын бийиктесе, башкаларында төмөндөйт [124, 75-84-бб.].

Л.М. Петрованын айтуусу боюнча 13-14 жаштагы өспүрүмдөрдө креативдүүлүк деңгээли 9-10 жаштагы балдардыкына караганда жогору. Аларда креативдүүлүктүн структурасы айырмаланат. Башталгыч класс куракта вербалдык эмес креативдүүлүктүн борборунда, образдык элементтерди түзүүдө өзгөчөлүк болот [78, 56-б.].

Каралган башталгыч класс курактагы өзгөчөлүктөр балдардын таанып-билүү мүмкүнчүлүктөрүнө маанилүү таасир тийгизет, андан аркы жалпы

өнүгүшүнө шарт болот жана чыгармачылыкка карата жалпы универсалдуу жөндөм катары креативдүүлүктүн калыптануусуна фактор болуп саналат.

1.3. Башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандырууда адабий окуу сабагынын орду жана ролу

Буга чейинки окуу программаларында окуучулардын адабий чыгармачылыгына анча маани берилбеген, окуу деген терминдин баштапкы мааниси менен гана чектелип калган. Учурда адабий окуунун максаты окуучулардын текстти шар, туура сезимдүү окуп, окуганын кайра айтып берүүсү менен гана чектелбестен окуганындагы негизги ойду бөлүп көрсөтүп, окуганын бөлүктөргө ажыратып план түзүп, тиешелүү денгээлде көркөм сөз каражаттарына талдоо жасай билип, текстти өзгөртүп, өз алдынча чыгарма жарата билүүсүнө жетишүү керек.

З.И. Романовская (1982) баштапкы адабий билим берүү системасынын максатын ар бир баланы оптималдуу жалпы өнүктүрүү, б.а. акылын, эркин, сезимин өнүктүрүү менен ылайыкта трактовокалайт [139].

В.Ю. Свиридова (2006) адабий окуу курсунун максатын дүйнөнү жана өзүн, чыгармачылык ишкердүүлүккө жөндөмдүү окурманды таанып билүү үчүн, китептеги жан дүйнөлүк керектөөгө ээ компетенттүү окурманды тарбиялоо катары аныктайт [150, 67-б]. Г.Н. Кудина, З.Н. Новолевская эстетикалык өнүккөн окурманды тарбиялоо керек деп эсептейт, анткени автордук көрүүдө курчап турган чөйрөнү түшүнүүгө жана көркөм чыгарма тууралуу өздүк пикирин түзүүгө жөндөмдүү окуучуну тарбиялоо башталгыч класстын негизги милдети болуп саналат [81].

Абдухамидова Б.А. адабий окуу предметин окутуунун максаты – башталгыч класс окуучусунун адабий билимин түптөө, окурмандык ишмердүүлүккө багыттоо, эне тилинде кебин өстүрүү, сөз байлыгын көбөйтүү менен жазуу-оозеки байланыштуу кеби менен кеп маданиятын өстүрүү, ошону менен бирге көркөм ойлоо жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу болуп саналат», – деп белгилейт [1, 170-б.] .

Изилдөөчүлөр адабий өнүгүштүн негизги критерийлери деп адабият таануучулук билимдердин көлөмүн, чыгарманы анализдей билүүсүн, окуунун мотивдерин, балдардын адабий чыгармачылыгы менен байланыштуу жөндөмдү аташат. Окуучунун көркөм өнүгүшүн камсыздоо демек, көркөм кабылдоодогу жана чыгармачылыктагы өсүштү камсыздоо.

Н.Н. Светловская (2001) башталгыч адабий билим берүүнүн түпкү натыйжасын – окуучу окуунун техникасына гана ээ болбостон, айтылгандарды түшүнүүгө, кайра жаратууга (креативдүүлүккө) жетишиш керек деп эсептейт [149, 22-23-бб].

Т.В. Рыжкова (2006) адабий окууда биринчиден, көркөм чыгарманы кабылдоо, түшүнүү, интерпретациялоону калыптандыруу, экинчиден, баланын маданий айдыңын кеңейтүү, үчүнчүдөн, адабий чыгармачылыкты өнүктүрүү менен байланыштуу үч тараптуу процесс катары трактовкалайт. Изилдөөчү адабий өнүгүүнүн төмөндөгү критерийлерин көтөрүп чыгат: адабий-теориялык билимдердин көлөмүн, аларды практикада колдоно билүү жөндөмүн, көп окугандыкты, окуунун сапатын жана адабий чыгармачылык жөндөмдү [143].

Ошентип, башталгыч адабий билим берүүнүн максаттарын аныктоо менен, окумуштуулар төмөндөгү компоненттер бул өнүгүүнүн бөлүгү дегенде бирдиктүү:

- көркөм текстти кабылдоонун өнүгүшү;
- окуунун чөйрөсүнө ориентир жасоо жөндөмү;
- кепти өнүктүрүү;
- адабий чыгармачылык.

Демек, окумуштуулар башталгыч класстын окуучуларынын адабий өнүгүшүнүн максаттарын аныктоо менен көркөм чыгарманы толук кабылдаган, окууну өз чөйрөсүндө аныктаган, сөздө өзүн көрсөтө билген, өз алдынча өзгөчө чыгарма жарата алган креативдүү окурманды тарбиялоонун зарылдыгы тууралуу айтышат.

Башталгыч мектепте адабий окууну окутуу боюнча адистер А.Д. Токтомаматов, С.К. Рыспаев, К. Ибраимова, Б.А. Абдухамидова адабиятты бала искусствонун дүйнөсүн кандай өздөштүрсө, ошондой өздөштүрүшү керек, мында окуунун техникасы окутуунун максаты катары эмес, зарыл инструмент катары каралышы керек деп эсептешет. Биз бала эмнени окушу керек экендигин түшүнгөндө окуунун ылдамдыгынын өсүшү жүрөт деп ишенебиз, китептин үстүндө ойлонуу пайдалуу. Окуунун ылдамдыгына жетелөө жана катуу көзөмөл окууга кызыкпоого, чыгармачылык жөндөмүнүн өнүкпөөсүнө алып келет.

Окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү – бул инсанга жаңыча, практикалык мааниси баалуу билим берүү, б.а. ар кандай чыгарманы, окуяны, көрүнүштү ж.б. анализдөөгө, салыштырууга, изилдөөгө, жыйынтык чыгарууга көнүүсү деп айтууга болот. Анын негизинде окуучулардын креативдүүлүгү калыптанат [18, 81-б].

Окуучулардын эстетикалык сезимдери түздөн-түз чыгармадагы каармандын сырткы иш-аракеттери менен байланышта болот. Балдар каармандын жашоосунда өз ою аркылуу катышпаса, өзүн анын ордуна койбосо, автор сунуштаган образды элестете албайт. Бул баланын ар бир ойго, сезимге сырткы иш-аракет аркылуу жетишери менен байланыштуу. Ал кандайдыр бир деңгээлде китептин, сүрөттүн таасири алдында анын элестетүүсүндө пайда болгон образдардын жана ассоциациялардын тасмасын чындыкка айландырат. Мунун негизинде көркөм чыгармаларды кабыл алууда өздүк ички активдүүлүктү сүрөттөө, ролдук оюнда, ошондой эле окууда ишке ашырууга умтулуу сыяктуу өзгөчөлүгү бөлүнүп чыгат.

Адабий окуудагы берилген билим окуучуларда алардын сезимдери менен ойлоосунда өтө терең психологиялык натыйжаларды жаратуусу абзел экендигин окумуштуу-педагог С. Момуналиев белгилеп, мындай деген оюн билдирет: «Кеп тигил же бул акындын же жазуучунун көркөм туундуларынын мазмунун билүүдө, аларды саймедиреп сүйлөп берүүдө же чыгармачыл инсандын ашкере таланттуулугунун себебин тактоодо гана эмес, албетте,

мындан булардын эч бир кереги жок тура деген түшүнүк келип чыкпашы керек, булар деле адабий билим берүүдө зарыл, керек, бирок эң башкысы мында эмес, эң башкысы окуучулардын өздөрүнүн чыгармачылык потенциалын ачууда» [116, 25-б.].

Л.С. Выготскийдин айтуусу боюнча: “...чыгармачылык улуу тарыхый чыгармалар жаралган жакта гана эмес, адам кандайдыр бир жаңы нерсени элестеткен, комбинациялаган, өзгөрткөн жердин бардык жагында бар... Балдардын чыгармачылыкка болгон умтулуусу оюндай эле элестетүүнүн иш-аракети болуп саналат. Эгер биз баланын чыгармачылык ишмердүүлүгү үчүн жетиштүү денгээлде туруктуу негиз түзгүбүз келсе, анын тажрыйбасын кеңейтүүбүз керек. Канчалык бала көрсө, укса, өз колунан өткөрсө жана өздөштүрсө, ишмердүүлүктүн көп көлөмүн өз тажрыйбасына кошсо, ошончолук анын элестетүүсүнүн иш-аракети башка тең шартта маанилүү жана жемиштүү болот...” [40, 96-б.].

Элестетүү адамдын жүрүм-турумунда жана өнүгүүсүндө маанилүү функцияны ээлейт, себеби ал өзүнүн тажрыйбасында жок нерсени бирөөнүн сөзү жана сүрөттөөсү аркылуу өзү көрбөгөндү элестете алат жана анын чегинен алыс чыга алат.

Белгилүү болгондой, искусство чыгармалары инсандын өзүнчө бир тарабына гана эмес, ага толук таасир берет. З.Н. Романовская: «Бир да башка тармак көркөм адабияттай адамдын ички дүйнөсүн мынчалык ачык жана образдуу ачып бере албайт», – деп белгилейт [139, 4-б.].

Адабиятта инсандын өнүгүүсүнө болгон таасири кабыл алуу аркылуу ишке ашат. Психологиялык адабиятта «кабыл алуу» түшүнүгү, «кубулуштардын түздөн – түз сезүү органдарына таасир этүүнүн астында адамдын аң сезиминде толук чагылышы» катары түшүндүрүлөт [Коңурбаев Т.А. «Жалпы психология»]. «Сезүү процесси менен бирге кабыл алуу айлана-чөйрөдө түздөн түз-сезимдүү багытты камсыз кылат» [90, 66-б.].

Адабий окуу сабагы балдарга ар тараптуу таасир берет. Биринчиден, аларда көркөмдүк сезими калыптанат, боорукердүү, адилеттүү жана

кубаттоону үйрөнүшөт. Автордун көркөм дүйнөсүнө кирүүгө мүмкүндүк алышат, сөздүн сулуулугуна жетишет.

Балдар адабиятын изилдегендер адабият чыгармачылыгы баланын алдында поэзиялык форма жана фабуланын (окуянын мазмуну) бүтүндүгүндө чыгарын белгилешет. Эгер окуучу адабий чыгармага көңүлдөнсө, анда анын кабыл алуусу жүз пайыз болот. Бул үчүн окуучулардын көңүл буруусун сюжетке гана эмес, ошондой эле жомок, аңгеме жана башка поэзиялык адабият чыгармаларынын тилинин драматикалык ыкмаларына да буруу керек.

Убакыт өткөн сайын башталгыч класс окуучуларында адабий чыгармаларга артыкча мамиле, поэзиялык сезим пайда болот [110, 178-179-бб.].

Биз жүргүзгөн изилдөөлөрдүн анализи көркөм чыгармаларды окуу ар дайым таанып-билүүчүлүк, эстетикалык жана тарбиялык кызматтарды аткаруунун, баланын эмоционалдык чөйрөсүн, адептик эстетикалык идеалдарын, көз карашын, мамилесин калыптандыруунун көрсөтөт. Окуучулардын окуусуна жана кандай окуусуна, эмнени окуусуна алардын учурдагы ийгилиги жана эртеңки тагдыры, ошондой эле кыргыз жеринин тагдыры, анын келечеги көз каранды. Окуучулардын билими өлкөнүн интеллектуалдык ресурсу, улуттун адам потенциалынын өнүгүүсүнүн негизги резерви деп эсептешет.

Дүйнө тажрыйбасы көрсөткөндөй: «Баланы китепке жана окууга, билим, идеялар байлыгына, акылмандуулукка жана тажрыйбага эрте үйрөтүү керек. Башталгыч класс биринчи болуп окутуунун жалпы негизги максатын – окуучунун инсандык жактан калыптануусун ишке ашыра баштайт [159, 143-б.].

Адабий окуу эстетикалык ыракатка ээ болууга түрткү берет, демек, башталгыч класс окуучуну сезим менен тарбиялайт деп көптөгөн окумуштуулар белгилешет. Сезимдик импрессиялардын негизинде визуалдык кабыл алуу фиксациясы ишке ашат. Буга байланыштуу О.В. Ткаченко көркөм чыгармаларды окуу төмөнкү милдеттерди: «Баланын кругозорунун

кеңейүүсүн жана тереңдешин, билиминин жана эмоциясынын деңгээлинин жогорулашын, креативдүүлүгүнүн өнүгүүсүн; китеп аркылуу балага болгон тарбиялык таасирдин күчөшүн; китеп тилдин байышына жана өнүгүшүнө таасир этүүсүн чечет» – деп эсептеген [159, 139-б.].

Ал эми А.Б. Батыркулова «Адабияттын негизги милдети – баладагы сезимди тарбиялоо, сезимди курчутуу жана өнүктүрүү» – деп белгилейт [18].

Шеффер Д. (2003) көрүнүктүү адамдар – бул жөн гана эксперттер гана эмес, ошондой эле новаторлор (жаңыны ойлоп табуучулар) экендигин жазат. Буга байланыштуу окумуштуу Моцарт, Эйнштейн жана Пиажеге көрүнүктүү жетишкендиктерге жогорку деңгээлдеги IQ эмес, креативдүүлүк жетүүгө мүмкүнчүлүк берген деп божомолдойт. Креативдүүлүк деңгээлинин негизинде ийгиликтин прогностикалуулугу драмалык искусство, адабият жана музыка сыяктуу ишмердүүлүктөр үчүн жогору болоору мүмкүн экендигин божомолдошот. Илимий изилдөөлөр чөйрөсүндө архитектура жана инженердик иштелмелерине креативдүүлүктүн көрсөтмөлөрү прогностикалуу. Бирок прогноз илимий ишмердүүлүктүн бир нече түрлөрүндө жетишкендиктерге карата күчүн жоготот; бул жерде IQ көрсөтмөсү прогностикалуу болуп саналат. Мүмкүн, бул так илимдерге (физика, математика, химия, биология) мүнөздүү болгон эрежелер менен катуу чектелген илимий иштерге караганда, өзгөчөлүүлүктү жана белгисиздикти көрсөтүүдө искусство чөйрөсү чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ экендиги менен байланыштуу. Окумуштуу О.В. Ткаченконун ою боюнча, адабияттын башталгыч класс окуучусунун инсандыгынын калыптануусуна болгон таасири кабыл алуу аркылуу ишке ашат. Окумуштуу: «Кабыл алуу – окурман кабыл алганын анализ жана синтез жолу менен жеткен, көркөм сүрөттүн маңызына кирген – түшүнүү менен тыгыз байланыштуу. Көркөм адабиятты таанып-билүү баланын креативдүүлүгүнүн, чыгармачылык ой-жүгүртүүсүнүн өнүгүүсүндө чоң мааниге ээ. Көркөм адабиятты кабыл алуунун тереңдиги көркөм образды, ойлоп табуунун жардамы аркылуу түзүлгөн жана эстетикалык мааниге ээ болгон адамзат жашоосунун

жалпыланган сүрөтү катары түшүнүүнү чагылдырат», – деп жазат [159, 139-б.].

Адабий маалыматтардын жана өздүк байкоолордун анализи поэзиялык адабият ар тараптуу өнүктүрүүчү каражат катары кызмат кыларын белгилөөгө мүмкүндүк берет. Көркөм адабиятты окуунун негизинде башталгыч класс окуучусунун сүйлөө кеби өнүгөт, тил байлыгы кеңейет, бул ага өз оюн оозеки жана жазуу формасында билдирүүгө, башкалардын айтканын түшүнүүгө, сүйлөмдү сабаттуу түзүүгө жардам берет.

Изилдөөчү И.Н. Чакова көркөм адабий чыгамаларды окуу процессинде окуучунун логикалык ой-жүгүртүүсү өнүгөрүн, так түшүнүктөр калыптанаарын жана абстракттуу түшүнүктөргө окуганын жана өз дүйнөсүнүн чектерин кеңейтишин, жашоону түшүндүрүүгө, чындыкты таанып-билүүсүн камсыз кылган бир кубулуштун башка менен болгон байланышын көрүүгө үйрөнөрүн» – белгилейт [180, 126-129-бб.]. Көркөм адабиятты окуу чыгармачылык элестетүүнү туудурат. Кыялдануунун иштешине мүмкүндүк берет жана балдарды образдуу ой-жүгүртүүгө үйрөтөт. Мунун баары баланын чыгармачылык ой-жүгүртүүсүн өнүктүрөт. Таанып-билүү процесстеринин, так айтканда чыгармачылык ой-жүгүртүүнүн активдүү иштешинин негизинде баланын креативдүүлүгү калыптанат.

Адабий окуу акыл-эс ишмердүүлүгү көз каранды болгон образдуу эске тутуунун өнүгүүсүнө жана оперативдүү эске тутуунун жакшыруусуна жана көңүл буруунун туруктуулугуна таасир берет. Көркөм адабият менен таанышуу аркылуу окуучулардын активдүүлүгү, кызыгуусу, жалпы маданияты жана эрудициясы өнүгөт [180]. Мунун негизинде, башталгыч класс окуучуусунунун креативдүүлүгүнүн калыптануусунда адабияттын ролу шексиз экендигин белгилесе болот.

Ошентсе да, учурдагы окуучулардын китеп окуу көйгөйү борбордук мааниге ээ. Педагогдор, психологдор, филологдор, кино жана телевидение кылымында китеп менен баарлашуу, видеофильм жана компьютердик чыгармаларды көрүү менен алмашып жатканына бушайман болуп жатышат.

Бул көйгөйдү чечүүдө өзгөчө көңүлдү башталгыч класска бурулушу керек, себеби ал адабиятка карата туруктуу кызыгууну өнүктүрүүдө негиздүү болуп саналат. Окуучуларды басма сөзгө үйрөтүү көп мезгилде чоңдорго, муну менен бирге педагогко көз каранды болуп саналат.

Окуучунун китеп окууга каалоосун, билгичтигин жана туруктуу адатын өнүктүрүүдө мугалимдин жардамы анын келечеги үчүн абдан маанилүү, ал анын социалдашуусуна таасир этет, эрудициясын жана жалпы маданиятын өнүктүрөт. Муну менен бирге китеп окуучуларга өзү жөнүндө ой-жүгүртүүдө, өзүнүн күчтүү жана начар жактарын, өз талабын, суроосун, умтулуусун түшүнүүдө чыныгы каражат боло алат.

Психологдор көп окуган балада сабаттуулук жактан, оозеки да, жазуу түрүндө да сүйлөө кеби жагынан көйгөйлөр аз болоорун далилдешкен. «Тубаса сабаттуулук» да, адамдын көп окугандыгынын натыйжасы экендиги далилденген. Изилдөөчүлөр окуу процессинде көрүү аркылуу эске тутуу сөздөрдүн визуалдык образдарын белгилей тургандыгын, жазууда бул образдар автоматтык түрдө мээде жараларын, адам ойлонбостон сабаттуулук менен жазуусун, заматта кагаз бетиндеги орфографиялык каталарды байкаганын белгилешет [65, 2308–2311-бб.].

Буга байланыштуу башталгыч класстын педагогунун ишмердүүлүгүнүн негизги максаты балдарды китеп чөйрөсүнө жана көркөм адабиятка үйрөтүү, окууга болгон кызыгуусун өнүктүрүү, жомок, ыр, аңгемелерди угууга болгон умтулуусун өнүктүрүү болуусу керек. Башталгыч мектепте балдар жомокту, аңгемени, элегияларды көңүл буруп угууга, ошондой эле жомоктогу сюжеттин өнүгүүсүн байкоого, каармандарга күйүүгө үйрөнүшү керек.

Башталгыч класс курагында сезим интеллекти, аталган эмоционалдык чөйрөнүн бат өнүгүүсү жүрөт. Башталгыч класс курагынын бул өзгөчөлүгүнө мугалим чоң көңүл буруу менен окууга болгон кызыгууну калыптандыруу боюнча өз ишинде жогорку эффективдүүлүккө жетсе болот [118, 245-б.].

Мугалимдин ишинин максаты – кызыгууну билимди сүйүүгө, таанып-бүлүү ишмердүүлүгүнө айлануусуна түрткү берүү, окурманга фактыларды

эстеп калууга токтобостон, анын логикасын, шартын, себебин издөөгө жардам берүү. Натыйжада, акырындап толук ой менен окуу адаты жана көндүмү жана сабаттуу окурман калыптанат [110, 178-б.].

Токтомаматов А.Д. «...тексттерди, андагы каармандарды, алардын кулк мүнөз, иш-аракет, сүйлөгөн сөздөрүн салыштыруу, тексттен жаңыча ыкмаларды иликтөө сыяктуулар ар дайым эле таанып билүү мүнөзүндө гана эмес, чыгармачыл мүнөздө да болорун эксперимент көргөздү», – деп жазат [162, 26-б.].

Элестетүү, фантазия иштеген учурда окуучу башкача көрүп, сезип, аракеттенет. Ал унчкпай коё албайт, жөн тура албайт. Элестетүү жараткан образдар практикалык ишмердүүлүктүн жүрүшүндө такталат, ишке ашат. Адабий окуу сабагында бул, сөзгө, анын түстөрүнө, айтылыштарына карата болгон өзгөчө сезим.

Натыйжада, адабий окуу сабагынын башталгыч класс окуучуларынын акыл-эс жактан өнүгүүсүндөгү ролу шексиз болуп саналат. Адабий окуу сабагы ар тараптан өнүктүрүүчү каражаттын кызматын аткарат: акыл-эс жактан иштөө жөндөмү көз каранды болгон образдуу эске тутуу өнүгөт жана оперативдүү эске тутуу, туруктуу көңүл буруу жакшырат. Сөз байлыкты, чыгармачылык элестетүүнү, образдуу ойлонууну үйрөтөт, кругозорду кеңейет. Ошондой эле креативдүүлүккө керектүү болгон окуучулардын активдүүлүгү, кызыгуусу, жалпы маданияты жана эрудициясы өнүгөт. Мунун баары баланын креативдүүлүгүн калыптандырат.

Биринчи глава боюнча корутунду

Креативдүү инсанды тарбиялоо – адабий окууну заманбап окутуунун негизги милдеттеринин бири. Бул милдеттин чечилиши, өзгөчө, окуучулардын креативдүү ишмердүүлүгүн уюштуруу менен байланыштуу .

Креативдүүлүк чыгармачылыкка болгон жалпы жөндөмдүүлүк катары түшүндүрүлөт. Креативдүүлүк (*creatio* латын сөзүнөн – жаратуу) – бул адамдын өзгөчө идеяларды жаратууга, өзгөчө чечимдерди табууга, ой-

жүгүртүүнүн салттуу схемасынан баш тартууга болгон жөндөмдүүлүгү.

Креативдүүлүктүн маңызы ойлоо синтезинин акыркы этабындагы жана ассоциациялар мейкиндигинин кенендигиндеги стереотиптерди жеңүү жөндөмүнөн турат. Көйгөйдүн элементтери канчалык алыскы чөйрөдөн алынса, ошончолук чечим процесси креативдүү болот.

Креативдүүлүк – өзгөчө, ошол эле учурда башкалар ойлобогон бир нерсе, бирок кандайдыр сапат, касиет, ишке керектүү жөндөм. Креативдүү ишмердүүлүк коюлган эрежелер боюнча жүрбөстөн, ажыраган идеяларды бириктирет. Мындан сырткары, көп учурда чымырканган эмгекти жана акыркы натыйжага болгон жолдогу тоскоолдуктарды жеңүүнү талап кылат

Креативдүүлүк – бир гана интеллектуалдык потенциалды өзүнө камтыбастан, ошондой эле мотивация, эмоция, эстетикалык өнүгүүнүн деңгээли, компетенттүүлүктүн экзистенциалдык, коммуникативдик параметрлери менен байланышкан системдүү (көп деңгээлдүү, көп жактуу) психикалык түзүм.

Биз креативдүүлүктү аныктоодо окумуштуулар бир эле феномен жөнүндө айтуу менен жаңы айырмачылыктарды кошуп келгендигин белгилеп, аны системдештирүүгө аракет кылдык. Креативдүүлүк түшүнүгү өзичине төмөнкүлөрдү камтыйт:

- чыгармачылыкка болгон жөндөмдүүлүк;
- интеллектуалдык чыгармачылык;
- кандайдыр бир жаңы, өзгөчө сапат, касиет;
- кыйыр ассоциациялар;
- бүтүн системаны реструктуризациялоо;
- маалыматты өзгөчө кодировкалоо;
- дивергенттик ой-жүгүртүү;
- инсандын ичиндеги конфликттердин натыйжасы;
- болгон билимдин чегинен чыгуу;
- көйгөйлүү абалды тез чечүүгө мүмкүндүк берген салттуу эмес ой-жүгүртүү.

Демек, креативдүүлүктү бул өзгөчө идеялардын пайда болушуна түрткү болгон жана көйгөйлүү абалдарды бат чечүүгө жардам берген чыгармачылык зээндүүлүк деп кабыл алуу менен, биз «башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгү» түшүнүгүндө төмөнкү жумушчу аныктаманы иштеп чыктык: башталгыч класста окуучулардын таанып-билүүнүн чыгармачылык тажрыйбасына ээ болуусуна, педагог менен биргеликте уюштурулган билим берүү процессиндеги материалдык жана рухий маданияттын объекттерин жаңы шартта жасап кайра түзүү, өзгөртүү, колдонууга багытталган ишмердүүлүктүн ийгиликтүү формасы.

Креативдүүлүктү чыгармачылыкка болгон жалпы универсалдуу жөндөм катары изилдөө менен, анын ар түрдүү курактык этаптарда көрүнүү өзгөчөлүгүн жана анын инсандагы курактык өнүгүү кыймылын эске алуу керек, б.а. берилген көйгөйдүн онтогенетикалык аспектине көңүл буруу керек. Башталгыч класс курагы чыгармачылык активдүүлүктү өнүктүрүү үчүн сензитивдик мезгил болуп саналат, себеби бала жаратылышынан активдүү жана билимге умтулуусу менен айырмаланат. Ошол себептен окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн өнүктүрүү көйгөйү башталгыч класс курактагы активдүүлүктүн бардык түрлөрүнүн жогорку деңгээли катары негизги мааниге ээ. Так ушул башталгыч класс курагында окуучунун өзгөчө иштөө билгичтиги эффективдүү калыптанат.

Буга чейинки окуу программаларында окуучулардын адабий чыгармачылыгына анча маани берилбеген, окуу деген терминдин баштапкы мааниси менен гана чектелип калган. Учурда адабий окуунун максаты окуучулардын текстти шар, туура сезимдүү окуп, окуганын кайра айтып берүүсү менен гана чектелбестен окуганындагы негизги ойду бөлүп көрсөтүп, окуганын бөлүктөргө ажыратып план түзүп, тиешелүү деңгээлде көркөм сөз каражаттарына талдоо жасай билип, текстти өзгөртүп, өз алдынча чыгарма жарата билүүсүнө жетишүү керек.

Изилдөөчүлөр адабий өнүгүштүн негизги критерийлери деп адабий таануучулук билимдердин көлөмүн, чыгарманы анализдей билүүсүн, окуунун

мотивдерин, балдардын адабий чыгармачылыгы менен байланыштуу жөндөмдү аташат. Окуучунун көркөм өнүгүшүн камсыздоо демек, көркөм кабылдоодогу жана чыгармачылыктагы өсүштү камсыздоо.

Демек, окумуштуулар башталгыч класстын окуучуларынын адабий өнүгүшүнүн максаттарын аныктоо менен көркөм чыгарманы толук кабылдаган, окууну өз чөйрөсүндө аныктаган, сөздө өзүн көрсөтө билген, өз алдынча өзгөчө чыгарма жарата алган креативдүү окурманды тарбиялоонун зарылдыгы тууралуу айтышат.

Окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү – бул инсанга жаңыча, практикалык мааниси баалуу билим берүү б.а. ар кандай чыгарманы, окуяны, көрүнүштү ж.б. анализдөөгө, салыштырууга, изилдөөгө, жыйынтык чыгарууга көнүүсү деп айтууга болот. Анын негизинде окуучулардын креативдүүлүгү калыптанат.

Буга байланыштуу башталгыч класстын педагогунун ишмердүүлүгүнүн негизги максаты балдарды китеп чөйрөсүнө жана көркөм адабиятка үйрөтүү, окууга болгон кызыгуусун өнүктүрүү, жомок, ыр, аңгемелерди угууга болгон умтулуусун өнүктүрүү менен ой жүгүртүүнүн эң жогорку деңгээлине жеткирүү.

Мугалимдин ишинин максаты – кызыгууну билимди сүйүүгө, таанып-билүү ишмердүүлүгүнө айлануусуна түрткү берүү, окурманга фактыларды эстеп калууга токтобостон, анын логикасын, шартын, себебин издөөгө жардам берүү. Натыйжада, акырындап толук ой менен окуу адаты жана көндүмү жана сабаттуу окурман калыптанат. Элестетүү, фантазия иштеген учурда окуучу башкача көрүп, сезип, аракеттенет. Ал унчуга албайт, жөн тура албайт. Элестетүү жараткан образдар практикалык ишмердүүлүктүн жүрүшүндө такталат, ишке ашат. Адабий окуу сабагы бул, сөзгө, анын түстөрүнө, айтылыштарына карата болгон өзгөчө сезим. Мунун баары баланын креативдүүлүгүн өнүктүрөт.

II ГЛАВА. БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН КРЕАТИВДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУ УЮШТУРУУ ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ЖҮРГҮЗҮҮ БОЮНЧА МАТЕРИАЛ ЖАНА МЕТОДДОР

2.1. Башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандырууну изилдөөнүн методдору, методикалары жана этаптары

Проблема катары белгиленгендей, биздин изилдөө башталгыч класс окуучуларынын окутуу процессинде креативдүүлүгүнүн калыптандыруунун педагогикалык шарттарын аныктоо жана аларды педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүүгө багытталган. Анын *объектисин* башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу процесси, ал эми изилдөөнүн *предметин* адабий окуу сабагында башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттарын изилдөө түзөт.

Изилдөө 2013-2019-жылдар ичинде өткөрүлгөн жана өзүнө үч негизги этапты камтыйт.

Биринчи этапта (2013-2015-жж.) изилденүүчү тема боюнча теориялык материалдар топтолду, аларды талдап, жалпылоо жана системалаштыруу жүргүзүлдү. Илимий түшүнүктөрдүн аппараты аныкталып, окуучулардын креативдүүлүк деңгээлин ачуу боюнча диагностика өткөрүлдү. Башталгыч класста креативдүүлүктү калыптандыруунун тажрыйбасы изилденди, изилдөөнүн эксперименталдык бөлүмүнүн жалпы идеясы иштелип чыкты.

Экинчи этапта (2015-2018-жж.) изилдөөнүн гипотезасы такталып, эмпирикалык маалыматтардын анализи жүргүзүлдү. Окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу үчүн керектүү болгон эффективдүү педагогикалык шарттарды ачуу боюнча эксперимент өткөрүлдү.

Үчүнчү этапта (2018-2019-жж.) иштин жыйынтыктоочу этабы катары изилдөөнүн жыйынтыктары жалпыланып жана системалаштырылган, диссертациялык иштин текстти формага келтирилди.

Ар кандай изилдөөнүн натыйжалуулугу ал темага, изилдөөгө алынган проблемага карата методологиялык негиздеринин туура табылышы жана коюлушу менен байланышат. Методологиялык жактан жаңылышуу болсо – анын илимге жана практикага пайдасы тийбейт. Ошондуктан, алгач изилдөөнүн методологиясын аныктап алсак, биз анын жардамы менен башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу боюнча көйгөйлөрдү чечип алабыз.

Изилдөөнүн методологиясы болуп философиялык деңгээлде – диалектика, таанып-билүү методу, таанып-билүү субъектисинин активдүүлүгү тууралуу гносеологиянын жоболору, таанып-билүү процессиндеги практиканын ролу катары, жалпы илимий деңгээлде – чыгармачылык психологиясынын фундаменталдык жоболору (В.С. Библер, А.В. Брушлинский, Л.С. Выготский, Б.М. Кедров, Я.А. Пономарев, О.К. Тихомиров), иш-аракет теориясынын психологиялык-педагогикалык жоболору (Ж.М. Жумалиева, Т.А. Коңурбаев, К. Кожогелдиева, А. Миңбаев, В.П. Иванова, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Ч.А. Шакеева ж.б.), окутуунун технологияларына, методдоруна жана формаларына карата

маанилүү ыкмалар (А. Алимбеков, Н. Асипова, И. Бекбоев, И.Я. Лернер, Э. Мамбетакунов, М.И. Махмутов, М.Н. Скаткин, И.Ф. Харламов ж.б.), акыл-эс иш-аракетинин этап менен калыптануу теориясы (П.Я. Гальперин), конкреттүү-илимий деңгээлде – балдардын чыгармачылык жактан өнүгүүсүнүн закон-ченемдүүлүктөрү тууралуу концептуалдык жоболор жана идеялар (Л.А. Венгер, А.В. Запорожец, Л.В. Обухова, Д.Б. Эльконин ж.б.), бала курактагы креативдүүлүктүн калыптанышынын маңызы жана шарттары (Д.Б. Богоявленская, В.Н. Дружинин, О.М. Дьяченко, А.И. Савенков, А.В. Хуторской, В.С. Юркевич), чыгармачылык инсанды калыптандыруу (С.Я. Астрейко, А.И. Кочетов, Ү. Култаева, А.О. Курманалиева, В.Н. Наумчик, В.П. Пархоменко, В.С. Решетько, И.Ф. Харламов ж.б.), ойлоп табуучу маселелерди чечүү теориясы (Г.С. Альтшуллер, Г.И. Иванов, К. Кожогелдиева, Л.И. Шрагина, М. Эсенгулова ж.б.) саналат.

Демек, башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун методикасы инсандык-ишмердүүлүк жана чыгармачылык ыкмалардын концептуалдык идеяларына негизделген. Биринчиси, окуучулардын өнүгүүсү, таанып-билүү жана чыгармачылык иш-аракет процессинде субъекттик тажрыйбаны байытуу, өстүрүү жана сапаттуу өзгөрүү аркылуу өткөн, инсандык жана ишмердүүлүк түзүмдөр ортосунда өз ара аракеттешүүнү шарттайт.

Экинчи ыкма, бейтааныш абалда билимди колдонууга болгон даярдыкты, жаңы өзгөчө ийгиликти жаратууга болгон муктаждыкты өнүктүргөн, ачуу контекстин камсыз кылган окуучулардын чыгармачылык потенциалын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн караган окутууну түзүүнү божомолдойт.

Изилдөөнүн теориялык негиздерин калыптандыруу үчүн төмөндөгүлөр олуттуу мааниге ээ:

– адабиятты кабыл алуунун психологиясы боюнча Е.Л. Гончарова, Л.Г. Жабицкий, А.Н. Леонтьев, О.И. Никифоровалардын иштери;

– адабиятты окутуунун методикасы боюнча Б. Алымов, С. Батаканова, К. Иманалиев, Н. Ишекеев, Ү. Култаева, А. Муратов ж.б. эмгектери.

Бардык педагогикалык изилдөөлөрдүн негизги эрежелери принциптерде, б.а. эмпирикалык жана илимий фактыларды жана кубулуштарды алуунун методикасына жана көйгөйгө карата ыкмасын аныктаган жоболордо чагылдырылат. Ошондуктан, биз изилдөөнү жүргүзүү методдорун тандап алууда төмөнкү илимий изилдөөнүн принциптерине таяндык:

Изилдөөнүн методдорун комплекстүү колдонуу принциби

Креативдүүлүктү философиялык жана психологиялык-педагогикалык жактан анализдөөдө ар түрдүү методдорду колдонууну чагылдырылат.

Мунун негизинде көйгөйдү изилдөөгө карата комплекстүү ыкма принциби төмөнкүлөрдү талап кылат:

– изилденип жаткан кубулуштун же процесстин башкалар менен болгон байланыштарынын мүмкүн болушунча көп көлөмүн камтуу жана алардын маанилүүсүн бөлүү;

– изилдөөнү өткөрүүдө бардык сырткы таасирлерди эске алуу, педагогикалык процессти бузган, кокустан болгон таасирлерди жоюу;

– изилдөөнүн ар түрдүү методдорунун жардамы аркылуу бир эле педагогикалык фактты бир нече жолу текшерүү, алынган маалыматтарды ар дайым текшерүү жана тактоо.

Объективдүүлүк принциби. Ар бир фактты, окуучулардын креативдүүлүгүн изилдөөнүн бир нече өз ара толуктоочу жана өз ара коррекциялаган методдор менен текшерүү, окуучулардын креативдүүлүгүнүн көрүнүштөрүн (оң жана терс) белгилөө, алынган маалыматты салыштыруу.

Окуучуларды окутуу жана тарбиялоонун бир бүтүндүк принциби. Педагогикалык эксперименттин татаалдыгы изилдөөчүнүн бир эле убакытта бир нече маселе чечүү керектигинде, анын бир эле убакытта экспериментатор жана педагогдун ролун аткаруусу менен негизделгендигинде: эксперименталдык иштин натыйжасын жыйынтыктап, жобо, гипотезаны

текшерүү; окуу-тарбиялык процесстин субъекттерин изилдөө жана аларга оң таасир берүү, аларды өзүн-өзү билимин жогорулатууга жана өзүн-өзү жетилтүүгө түртүү. Бул шарттарда убакытты кандайдыр бир бир тапшырманы аткарууга коротуу туура эмес. Изилдөөчү бир убакытта бир нече иштерди аткаруу керек. Илимий изилдөөнүн мындай рационалдуу ыкмасы бир эле убакытта так, жеткиликтүү жана объективдүү болуусу керек.

Ошондуктан бизге, илимий изилдөөнүн методикасын иштеп чыгууда маанилүү маселе, окуучулардын креативдүүлүгүн изилдөө методун аларды жакшыртуу методуна айландыруу болуп саналды.

Окуучулар коллективин жана инсанды бир убакытта изилдөө принциби. Изилдөөчүлөрдүн бирден-бир көп тараган катчылыгы, инсанды коллективден тышкары изилдөөсүндө, изилденүүчүнү жекече изилдөө методикасы иштелип чыккандыгында. Окуучу айлана-чөйрө менен болгон мамилешүүсүндө жакшы ачылат. Окуучуну коллективдик иш-аракетти, коллективдик мамилешүүнү изилдөө процессинде гана түшүнүү жана баалоо мүмкүн. Ошондуктан окуучунун креативдүүлүгүн изилдөөнү, ал калыптанган коллективди изилдөөдөн баштоо керек.

Бул төмөнкү көз карандылык менен шартталат: инсандын ар бир касиети жана көрүнүшү эки тараптуу, бири коллективге кайрылса, бири – өзүнүн рухий жашоосуна кайрылат. Ошондуктан биз, окуучуну коллективден өзүнчө изилдөө менен креативдүүлүктүн бир тараптуу көрүнүшү тууралуу факттарды ала алдык. Окуучунун креативдүүлүгүн изилдөө үчүн коллективдин чыгармачылыгын изилдөө керек, коллективдин чыгармачылыгын изилдөө үчүн окуучунун креативдүүлүгүн изилдөө керек.

Кубулушту өзгөрүүдө, өнүгүүдө изилдөө принциби. Биз креативдүүлүктүн маңызын ачууга жана ал кандай жол менен конкреттүү окуучуда ар түрдүү шарттарда калыптануусун, өнүгүүсүн, көрүнүшүн көзөмөлдөөгө умтулдук. Бардык окутуу жана тарбия берүү системасынын элементтери ортосундагы байланыш гана эмес, изилденүүчү процесстин, кубулуштун элементтери ортосундагы ички байланыш да керек экендигин

эске алдык. Окуучунун жалпы өнүгүү фонунда гана анын өзгөчө өзгөрүүлөрүн аныктоого болот. Мындайда педагогика белгилүү диалектика принцибин колдонот. Анда креативдүүлүктүн маңызын өнүгүүдөгү жана карама-каршылыктагы башка кубулуш, сапат, процесстер менен өз ара байланышында гана өлчөө, түшүнүү, изилдөө мүмкүн.

1. Изилдөөдө коюлган милдеттерди чечүү процессинде төмөнкү теориялык методдор – философиялык, психологиялык, педагогикалык, методикалык адабияттарды салыштыруу анализи, жалпы орто билим берүү тепкичинин башындагы болгон нормативдик-укуктук камсыздоонун анализи, алдын ала айтуу (прогнозирование) колдонулду. Илимий адабияттарды салыштыруу анализи жана жалпы орто билим берүү тепкичинин башындагы болгон нормативдик-укуктук камсыздоонун анализи баштапкы концептуалдык көз караштарды негиздөөгө, көйгөйдү тактоого, изилдөөнүн максатын, объектин жана предметин тактоого, милдеттерди формулировкалоого, теориялык жана эксперименталдык иштин түзүлүшүнүн логикасын ачууга мүмкүндүк берди.

2. Эмпирикалык – чыгармачылык жөндөмдөрдү өнүктүрүү көйгөйү боюнча педагогикалык тажрыйбаны жалпылоо, башталгыч класс мугалимдери жана окуучулары үчүн анкетирлөө, башталгыч класстын окуучуларынын чыгармачылыгын изилдөө, байкоо, педагогикалык эксперимент, констатациялык, калыптандыруучу жана текшерүүчү этаптар колдонулган.

Чыгармачылык жөндөмдөрдү өнүктүрүү көйгөйү боюнча *педагогикалык тажрыйбаны жалпылоо* бул иштин багыттары жана анын негизги уюштуруу формаларын аныктоого негиз түздү. Иш тажрыйбаларды үйрөнүү, бизди башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандырууну адабий окуу сабагында ишке ашыруу керектиги жөнүндө идеяга жана төмөнкү жыйынтыкка алып келди:

– креативдүүлүктү калыптандыруу комплекстүү, системалуу өтүүсү зарыл;

– адабий окуу боюнча сабактар окуучулардын креативдүүлүгүнүн калыптанышына багытталууга тийиш;

– окуучулардын адабий чыгармачылыгын алардын жашоо турмушу менен байланышта кароо жана сабактан тышкары иштер менен байланыштыруу керек.

Башталгыч класс мугалимдери жана окуучулары үчүн *анкетирлөө* – атайын даярдалган анкеталык суроолор аркылуу башталгыч класстын мугалимдеринин чыгармачылык деңгээлин жана алардын окуучулардын чыгармачылыгын өнүктүрүүдө аткарган иш-аракеттерин аныктадык. Ал эми окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүн, креативдүүлүгүн аныктоодо жоопту өз алдынча түзүүнү талап кылган ачык жана жооптордун ичинен бирди тандоону талап кылган жабык типтеги анкета сунуш кылынды.

Байкоо методу сезүү органдары аркылуу маанилүү маалыматты түздөн-түз алууга багытталган изилдөө методу болгондуктан, байкоо жүргүзүп жаткан объекттин бир да маанилүү тарабын көз алдынан өткөрбөөгө аракеттендик. Узакка созулган изилдөлөрдүн негизинде статистикалык жактан туруктуу байланыш жана мамилелерди ачууга аркет жасадык жана белгилүү убакыттын ичинде изилденип жаткан объекттин өнүгүүсүн жана өзгөрүүсүн байкай алдык.

Башталгыч класстын окуучуларынын тышкы өтүп жаткан аракеттерин байкоо менен, биз иш-аракеттин ички мазмунунан өзүнчө болгондой сырткы жүрүм-турумду изилдебестен, байкоо ачуучу ички мазмунду да изилдедик.

Байкоо методунун негизги артыкчылыгы, анын башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүнүн табигый чөйрөдө изилдөөгө мүмкүнчүлүк бергендигинде болду.

Байкоодо биз төмөнкү башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн аныктаган критерийлерге таяндык:

- көйгөйдү табуу жана коюу;
- көп сандагы идеяларды генерациялай билүү;
- ийкемдүүлүк – ар түрдүү идеяларды жарата алуусу;

- суроолорго стандарттан чыгып өзгөчө жооп берүү;
- көйгөйдү чече билүүсү, өзгөртүп кайра түзө билүүсү.

Окуучулардын чыгармачылыгын изилдөө методу. Окуучулардын өз алдынча ишмердүүлүгүнүн негизинде аткарылган рефераттарды, долбоорлорду, ар түрдүү моделдерди, көргөзмө материалдарды жана башка ушул сыяктуу эмгектерди анализдөө менен жүргүзүлдү. Анализдөө аркылуу окуучуларды кызыктырган багыттарды, алардын интеллектуалдык деңгээлдерин жана чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн абалын аныктай алдык.

Изилдөө үчүн материал педагогикалык иш-аракет процессинде, Бишкек шаарынын башталгыч класс мугалимдеринин чыгармачылык иштеринен, ошондой эле, Бишкек шаарынын №64, №72-мектептеринин жана Алай районуна караштуу Сопу-Коргон айылынын №3 мектептеринин башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандырууну текшерүүнүн жана эксперименталдык изилдөөнүн негизинде чогултулган.

Педагогикалык эксперимент үч этапты камтыйт: констатациялык, калыптандыруучу, текшерүүчү эксперимент. Ар бир этап бир нече милдеттерден турат.

Констатациялык экспериментте төмөнкү милдеттер аткарылган:

1. Башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүк деңгээлин диагноздоонун методдорун жана методикаларын тандоо.
2. Башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүнүн өнүгүүсүнүн баштапкы деңгээлин аныктоо.
3. Биринчи диагноздоонун натыйжаларын баалоо жана интерпретациялоо.
4. Адабий окуу сабагын окутуу процессинде башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүнүн эффективдүү өнүгүүсүнө таасир тийгизген педагогикалык шарттарды, окутуунун формаларын жана методдорун аныктоо;
5. Калыптандыруучу экспериментти жүргүзүү үчүн керек болгон материалдарды даярдоо.

Эксперименталдык изилдөөнүн кийинки этабы калыптандыруучу этап болду, анын жүрүшүндө төмөнкү милдеттер аткарылды: өткөрүлгөн биринчи диагностиканын жана окуучулардын өзгөчөлүктөрүнүн негизинде адабий окуу сабагын окутуу процессинде башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун теориялык жактан негизделген жана аныкталган педагогикалык шарттарын практикалык жактан ишке ашыруу.

Эксперименталдык изилдөөнүн жыйынтыктоочу этабы – текшерүүчү этаптын жүрүшүндө төмөнкү милдеттер чечилди:

1. Текшерүүчү жана эксперименталдык топтордо жыйынтыктоочу диагноздоону жүргүзүү.
2. Алынган маалыматтарды анализдөө жана иштеп чыгуу.
3. Эксперименталдык иштин натыйжасын жыйынтыктоо.

Окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүн изилдөө үчүн 2 методика колдонулду:

1. П. Торренстин методикасы методикасы (окуучулардын креативдүүлүк жөндөмүн аныктоо).

Изилдөөнүн негизги методу тестирилөө саналат. Тест вербалдуу креативдүүлүктү; образдуу креативдүүлүктү; ылдамдык, ийкемдүүлүк, өзгөчөлүүлүк сыяктуу өзүнчө креативдүүлүк жөндөмдүүлүктөрүн, көйгөйдүн маңызын көрө билүү жөнөмдүүлүгүн, стереотиптерге каршы туруу жөндөмдүүлүгүн баалоого мүмкүндүк берет. Тест мектепке чейинки (5-6 жаш) курактан баштап креативдүүлүктү диагноздоого арналган. Методика окуу мекемелеринин стандарттык шартында жүргүзүлөт (тестирилөөнүн топтук формасы).

Жыйынтыктардын интерпретациясы изилдөө жыйынтыгын ачык менен баалоо жана иштеп чыгууга ылайык жүргүзүлөт.

2. Чыгармачылык жөндөмдөрдү аныктоо (Дивергенттик) (Х. Зиверт).

Тесттин милдеттерин көңүл буруп окуп чыккыла. Ар бир бөлүм сенин чыгармачылык жөндөмдөрүндүн тигил же бул ченин текшерүүгө арналган. Башында тесттин чечимине берилген көрсөтүлмөнү (үлгүнү) окуп чыгып, ылайыктуу жоопторду бергиле.

Тапшырма. Анын аткарылуусу дивергенттик (стандартка жатпаган) ой-жүгүртүүн канчалык деңгээлде өнүккөнүн көрсөтөт. Кеп таптакыр маанисиз, ошол эле учурда бардык системада орун алган рационалдык байланышты ачууда турат. Мисалы, шарик калемсап. Сен аны жазуу жана сүрөт тартуу үчүн колдонуусуң, бирок ал башка нерсеге да жарайт. Көп мезгилде баракка тешик кылуу үчүн.

Эгер калемсапты бураса, пружинасын стержень үчүн «старттык орнотуу» катары колдонсо болот. Тапшырма: аталган ар бир буюмдар менен эмне кылууга болот, ойлон. Канча мүмкүн болгон варианттарды таба аласың? Ар бир буюмга бир мүнөт берилет.

Тапшырманы аткарууга жалпы убакыт үч мүнөттөн турат. Эгер биринчи бөлүмдөгү мүмкүнчүлүктөрдү (максимум 10 мүмкүнчүлүк) атоого бир мүнөттөн аз убакыт талап кылынса, убакытты белгилеп кийинки бөлүмгө өт [64].

Бир мүнөт өткөндөн соң, 33 тапшырманы аткарууну токтотуу керек. Жалпы убакыт 33 мүнөттү камтыйт (жооп үчүн бланк 1-тиркемеде).

Тесттин жыйынтыгын баалоо. Баллды эсептөө.

Ар бир аң-сезим менен толтурулган сапка эки балл бер. Андан кийин берилген баллдарды кош. Максималдуу 60 балл алууга болот.

0-20 балл: Албетте сенде стандартка жатпаган ой-жүгүртүүнүн шыгы бар, бирок мындай тапшырмаларды начар аткарасың. Ушуга окшош тапшырмаларды коюп, көбүрөөк машыгууга умтул. Ылайыктуу машыгууларды аткаруу шартында сен минималдуу түрдө максималдуу баллдын жарымын топтой аласың.

20-40 балл: Сен стандартка жатпаган ой-жүгүртүүгө карата ачык көрүнгөн шыкка ээсиң, бул чөйрө жагындагы сенин жөндөмүң орточо болуп

саналат. Ушул орточо чондук чегинде сенин креативдүүлүгүң орточо көрүнөт. Эгер ылайыктуу машыгуулар менен алектенсең, албетте, бул боштукту толтурсаң болот.

40-60 балл: Стандартка жатпаган ой-жүгүртүүгө болгон сенин жөндөмүң кандайдыр бир деңгээлде жалпы деңгээлден бир нече жогору. Сен чыгармачылык ыкмага керек болгон ишмердүүлүк түрүнө карата өзгөчө жөндөмдүүсүң.

Х. Зиверттин «Чыгармачылык жөндөмдү аныктоо» тести (Тапкычтык) [62].

Тапкычтык (Н шкаласы)

Сага бир нече тапшырма сунушталат, аны чечүү менен сен сага күтүүсүздөн «ачылыш» жасаган ой келээрин текшерсең болот. Эгер сен кээ бир тапшырмаларды коллектив менен аткарууну кааласаң, анда сага «катчы» дайындоо керек. Топтун башка мүчөлөрү «идеяларды ташуучу» ролдо гана чыга алышат. Сен өз алдынча да иштесең болот. Бардык идея мүмкүн жана кабыл алынат. Тапшырмаларды бат аткарууга аракет жаса. Текшерүү үчүн секундомер колдонсоң болот.

Тапшырма. Таблицанын сол тарабында көптөгөн бош сызыктар бар. Ар бир сапка сен бир сөз жазууң керек. Бардык сөздүн башкы эки тамгасы окшош болуусу керек. Мисалы, с тамгасынан башталган сөздөр: сагызган, саз, сан, сап, санат ж.б.

Сөздөрдүн жазуу эрежеси жана узундугу чоң роль ойнобойт. Түшүнүктүү жазуу гана керек. Эми убакытты белгиле. Ар бир колонканы толтуруу үчүн сенин кол астыңда бир мүнөт.

Н шкаласын (тапкычтык) баалоо.

Берилген сөздөр жазылган ар бир сапты санап чык. Үч тапшырманын жыйынтыгын кош. Жыйынтыкты 1,5 бөл. Максималдуу 60 балл алууга болот.

0-20 балл. Тапшырма сен үчүн оор болду деп айтса болот. Тестирлөөнүн жыйынтыгы орточо деңгээлден бир нече төмөн жана сенин ишке болгон жарамдуулугуңду аныктаган «чыныгы» тестти балоодо, сени абдан начар

топко кошмок. Сен ар дайым башка башкы тамгалар менен машыгууң керек.

21-40 балл. Сен орточо жыйынтыкка ээсиң. Тестирилөөнүн «чыныгы» жыйынтыгын баасы орточо болот. Баллды канчалык көп алсаң, ошончолук жыйынтык жакшы. Машыгуу менен, сен, албетте, күч кетирбестен жакшы жыйынтыкка жетесиң. Башкы тамгаларды колдонуу менен бул тест аркылуу машыгууң керек.

41-60 балл. Албетте, сен бул тапшырманы аткарууда, тапкычтыктан башка бат жазуунун маанилүүлүгүн түшүндүң. Себеби бир сөзгө эки секунддан көп убакыт коротсо болот. Бул абдан татаал. Андан сырткары жазуу жазууда сен башка сөздөрдү да ойлонууң керек, б.а. жазууну да, ойлонууну да бирге аткаруу керек (жооптордун бланкасын 2-тиркемеден караса болот).

2.2. Башталгыч класстардын адабий окуу сабагында окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары

Педагогикалык процесстин инсанга карата багытталуусу ар бир индивидуумга жаратылыштан берилген шык, жөндөмдөрдү издөө жана өнүктүрүү, инсанга-багытталган педагогикалык системаны түзүү, креативдүүлүктү калыптандыруу максатында окутуунун салттуу ыкмаларындагы өзгөрүүлөрдү киргизген, учурдагы билим берүүгө болгон керектүү талаптар болуп саналат.

Башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу боюнча эксперименталдык изилдөөнүн чегинде процеске жардам берген, ошону менен бирге анын эффективдүүлүгүн камсыз кылган педагогикалык шарттарды аныктап алуу керек. Л.С. Выготский өз алдынча иштегенге даяр болбосо да, ылайыктуу психикалык сапаттарды өнүктүрүү үчүн керек болгон шарттарды алдын ала түзүү керектигин белгилеген [42, 55-б.]

Берилген феноменди калыптандырууга жардам берген педагогикалык шарттарды негиздөө үчүн, изилдөөнүн контекстиндеги нерселерди кандай түшүнүү керектигин тактап алуу керек. Себеби, илимий психологиялык-педагогикалык адабиятта түшүнүктүн ар түрдүү аныктамаларын табууга

болот.

«Шарт» түшүнүгүнүн этимологиясы аны бир жактан бир нерсе көз каранды болгон жагдай катары, экинчи жактан бир нерсе (башталгыч клас окуучуларынын креативдүүлүгүнүн калыптануусу) ишке ашкан жагдай катары түшүндүрүүгө болот [123, 249-б.]

Н.М. Борытко «шарт» термини философиялык категория катары предметтин айланасындагы ансыз жашоого мүмкүн болбогон кубулуштарга болгон мамилесин көрсөтөт. Предметтин өзү кандайдыр бир негизделген, ал эми шарт – объективдүү дүйнөнүн көп образдуулугунун предметине кандайдыр бир деңгээлде сырткы катары түшүндүрүлөт [36].

Кандайдыр бир кубулушту же процессти жараткан себепке салыштырмалуу, шарт кубулуш жана процесстер пайда болгон, өнүккөн жагдайды, чөйрөнү түзөт. Адамдар жаратылыштын закон-ченемдүүлүктөрүн таанып-билүү менен өз ишмердүүлүгүнүн ылайыксыз шарттарын, факторлорун жоготуп, ылайыктуу шарт түзө алышат. Кубулуш жана процесске таасир этүү менен шарттар өзү алардын таасирине кабылат [171, 497-498-б.].

Н.М. Борытко педагогикалык шартты белгилүү натыйжага жетүүнү божомолдогон, кандайдыр бир деңгээлде педагог аң-сезимдүүлүк менен түзгөн, педагогикалык процесстин жүрүшүнө маанилүү таасир тийгизген сырткы абал деп түшүндүрөт.

М. Ципро: «Бул бүтүн модель, тарбия каражаттарынын деңгээлин жөнөкөйлөтүп, инсанды өзгөчө таасир менен калыптандырып, анда эң маанилүүнүн минималдуу көлөмүн ачуусу керек» – деп эсептейт [179, 71-б.]

Педагогикалык шарт түшүнүгүн окумуштуулар мазмундун, методдордун (ыкмалардын), ошондой эле максатка жетүү үчүн окутуунун уюштуруучу формаларынын элементтерин максаттуу багытта тандоо, түзүү жана колдонуунун натыйжасы деп түшүндүрүшөт.

Мамлекеттик билим берүүнүн стандарты жана предметтик стандарттар, окуу программалары менен окуу китептери – окуучулардын креативдүүлүгүн

калыптандыруунун мазмунун тандоо негиздери болуп эсептелинет. Мына ушуга байланыштуу биз изилдөө ишибизде мектеп окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу үчүн окуу предметинин таасири кандай болот деген көз карашта башталгыч класста адабий окуу сабагын окутуунун теориялык негиздерине анализ жасадык.

Окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруунун мазмунун тандоо негиздери болуп Мамлекеттик билим берүү стандарты, предметтик стандарт, окуу программалары, окуу китептери саналат. Буга байланыштуу изилдөө ишибизде биз, окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандырууда окуу предметтеринин таасири көз карашында адабий окуу сабагынын башталгыч класстарда окутулушунун теориялык негиздерине талдоо жүргүздүк.

Педагогика илимдеринин доктору, профессор С. Рыспаев тарабынан адабий окуу предметинин программасы түзүлүп, КРнын Билим берүү жана илим министри тарабынан 2014-жылы бекитилген.

Программада адабий окуу сабагы окуучулардын текстти туура, шар, мазмунун түшүнүп окуп, окуганын кайта айтып бере алуусу, текстте берилген тиешелүү суроолорго жооп бере алуусу менен чектелип калбастан, алардын окуп түшүнгөнү боюнча негизги ойду ажыратып көрсөтүп, окуганындагыларды бөлүктөргө бөлүп план түзүп, кандайдыр бир деңгээлде тиешелүү көркөм сөз каражаттарын талдап, текстти өзгөртүү менен өзүнчө чыгарма жаратып, окуп талдоо аркылуу текст менен жаңы чыгарма ортосундагы байланышты ачып билүүгө жетиштирүүнү өзүнө алат деп берилген. Бул предметтин адабий окуу деп аталып калышы да ушуга негизделет, б.а. окуу предмети мурункудан өзгөчөлөнүп, анын адабийлүүлүк жагы күчөтүлмөкчү. Себеби, кандай гана чыгарма болбосун аны кабыл алуу – бул биргелештиктеги чыгармачылык. Окурман менен автордун биргелештиктеги жаратмандыгы, ошондой эле окуу процессинде талдоого алуу – мугалим жана окуучунун ортосундагы биргелешкен чыгармачылык болсо, адабий каармандарды, тексттеги образдарды үлгүсүз кабыл алуу чыгармачылык экендиги берилет. Ушуга чейинки окуу программаларында

окуучулардын адабий чыгармачылык жагына анчалык маани берилген эмес, окуу деген түшүнүктүн алгачкы мааниси менен эле чектелип калган.

Адабий окуу сабагында таанып-билүү багытындагы тексттердин үлүшү кыскартылып, көпчүлүгүн көркөм тексттер түзөт. Анткени, бул окуу предметинин негизин идеялык-тематикалык принцип эмес, чыгарманын көркөмдүк-эстетикалык баалуулук принциби түзүп, тематикалык, жанрдык, автордук, мезгилдик, хронологиялык бөлүштүрүүлөр сакталат.

Үчүнчү класста биринчи жана экинчи класстагы ишмердүүлүктөр улантылып, чыгарманын аты, сөз каражаттары менен иштөө тереңдетилип, текстти түрлөрү боюнча айырмалап, аны бөлүктөргө бөлүп, план түзүп, андагы окуялардын байланышын ачып берип, кептин түрлөрү баарлашуу маданияты боюнча иштеп, чыгарманы башкача өзгөртүп түзүү, өз алдынча чыгарма жаратуу ишке ашат.

Ал эми 4-класста көркөмдүүлүк деңгээли, мазмундук жагы терең чыгармалар орун алып, алардын жанрдык өзгөчөлүктөрү боюнча негизи теориялык негизде окутулуп, таяныч сөздөрдү текст менен иштөөдө пайдалана билип, окуу, таанып-билүү ишмердүүлүгү, текстке талдоо жасоо аркылуу чыгарма жаратуунун байланыштуулугун ачуу, б.а. текстти талдоодо алган билим, билгичтигин, көндүмдөрүн чыгарма жаратууда колдонуу ишке ашат. Тексттин түрлөрү, баарлашуу маданияты багытындагы иштер мындан ары тереңдетилип, өзгөчө маани сөз өнөрүнө багытталып, бул сыяктуу чыгармалар жалаң гана уктурулбастан, окуучулар менен чогуу аларды жаратуу сыяктуу иш алынып барылат деп көрсөтүлгөн.

Аталган бөлүмдү өздөштүрүп бүткөндөн кийин окуучулардын чыгармачылык өнүгүүсүнө карата төмөндө көрсөтүлгөн талаптар коюлат: өзүнүн оюн баяндап айта алуу; сүйлөмдү өз алдынча түзө билүү; аңгемени өз алдынча түзө билүү жана ага ат кое алуу; китеп менен өз алдынча иштей алуу, көркөм окуу; суроо-тапшырмаларды толук аткарууга жетишүү ж.б.

Буга байланыштуу башталгыч класста креативдүүлүктү калыптандыруу бардык тематикада ар түрдүү колдонууга мүмкүн.

Башталгыч класстагы балдар китептери менен иштөөнүн негизги формасы класстан тышкаркы окуу болуп саналат. Ал балдар адабияты менен тааныштыруу, ал жөнүндөгү адабий түшүнүктөрдү кеңейтүү үчүн жүргүзүлүп, 1-класстан 4-класска чейин милдеттүү түрдө ишке ашырылат.

Класстан тышкаркы окууну уюштурууда сөзсүз төмөндөгүдөй ырааттуу иш аракеттер жүргүзүлүүсү зарыл:

- окуган чыгармаларга адабий-мазмундук, адабий-эстетикалык талдоо жүргүзүп бере алуу;

- чыгармадагы жалпы жана негизги ойду бөлүп ала билүү;

- чыгармадагы ойду, окуяларды, каармандарды башка чыгармадагы айтылган идеялар, каармандар, окуялар менен салыштырып талдай билүү;

- окуучуга өзгөчө таасир эткен учурларды тексттеги фактылар менен бирге талдай билүү;

- каармандардын образдарына, кылык-жоруктарына, чыгарманын негизги идеясына нравалык-этикалык баа берүү;

- чыгармага, эпизоддоруна өз алдынча суроолорду коюп, ырааттуу жоопторду таап, аларды ой жүгүртүү менен баалоо;

- окуганынын үстүндө психологиялык-эмоционалдык толгонууларынын негизинде ой жүгүртүп, алардын педагогикалык-тарбиялык идеяларын таба билүү;

- окуган чыгармаларынын негизинде сценкаларды түзүү, сабактын практикалык жагын көтөрүү;

- балдардын өз алдынча адабий чыгарма жазууга болгон аракеттерин колдоо жана өнүктүрүүгө жардам берүү;

- окуучулардын өз алдынча үй китепканаларын түзүүсүн, керектүү көркөм адабияттарды тандап окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу.

Окуу китеби бул мектеп окуучуларынын окуу ишмердүүлүгүн уюштуруудагы негизги курал болуп саналат. Окуу китеби бардык окуу системасынын кичирейтилген үлгүсү болуп, практикада окутуунун максаттарын турмушка ашыруунун негизги каражаты болуп саналат. Мугалим

менен окуучу ортосундагы иш-аракетти аныктоочу, уюштуруучу жана багыттоочу борбордук жана негизги бөлүк катары эсептелинет. Ошентсе да, мугалимдин ишмердүүлүгүн окуу китеби толугу менен алмаштырууга мүмкүн эмес. Мугалимдин активдүүлүгү окуу процессин уюштурууда жогорку деңгээлде болуш керек. Анын милдети окуу китебиндеги чагылдырылган билимдин бекем болушун гана камсыз кылбастан, ошондой эле, окуучулардын активдүүлүгүн, чыгармачылыгын дагы өнүктүрүүдөн турат, т.а. окутуунун максатын коёт, чыгармачылык менен иштөө процессин, максатка жетүү усул, ыкмаларын ойлонуштуруп, сабактын эффективдүүлүгүн камсыз кыла турган уюштуруунун формаларын аныктайт.

Ошентсе да окуучулардын толук кандуу туура тарбия алып, татыктуу өсүп-жетилиши үчүн окуу китеби эч нерсеге алмаштырылгыс каражат.

С.К. Рыспаев, К. Ибраимова, Б.А. Абдухамидова тарабынан башталгыч класстын 3-4-класстарынын окуучуларына арналып жазылган адабий окуу китептери, сунушталган программанын негизинде түзүлүп, окуучулардын билим алуусуна тийиштүү жаңы ыкмалар менен жабдылган.

3-класстын окуу китеби Абдухамидова Б.А. ж.б. тарабынан жазылып, мазмунунда I чейрек үчүн Менин кымбат досум – китеп; Мекеним алтын турагым; Күлбөй турган жорукпу; Эр эмгегин жер жебейт; Жаратылышты коргоо – Мекенди коргоо; Өткөн турмуш элеси II чейректе Бабалардан калган сөз; Сыйкырдуу кыш; III чейректе Кыргыз акын-жазуучулары – балдарга; Жаз мезгили – керемет; Нооруз жаңылануунун майрамы; IV чейректе Эне тили ырысым; Сөз оюндары; Алтын балалык; Тынчтыктын, биримдиктин символу; Улуу Жеңиш күнү; Дүйнө элдеринин адабиятынан; Окуу ылдамдыгын текшерүү үчүн тесттер деген бөлүмдөр берилген.

Окуу китебинде суроолор, тапшырмалар, сөздүк менен иштөө ар бир тема өтүлгөндөн кийин берилген. «Адабий окуу» сабагынан түзүлгөн окуу китептеринин авторлору башталгыч класстын окуучуларынын жаш курак өзгөчүлүктөрүн эске алып, алардын адабий окурмандык сабаттуулугун, таанып билүү кызыгуусун калыптандыруу милдети менен шайкеш кылууга

аракет жасаган. Ошентсе да ушул максатта окуу китептерине окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруучу тапшырмалардын үлгүлөрү көбүрөк киргизилсе жакшы болор эле. Биздин талдоо көрсөткөндөй адабий окуу боюнча китептердин дидактикалык аппаратында окуучуларды чыгармачылыкка кызыктыра турган суроолор, тапшырмалар бар.

4-класстын адабий окуу китебинин мазмуну 10 бөлүмдөн туруп, төмөнкүдөй бөлүштүрүлгөн:

1-чейрек үчүн 27 саат бөлүнүп, 1-бөлүм: Данктана бер, эгемендүү, өнөргө бай мекеним; 2-бөлүм: Ата Журтубузду жана тилибиз менен дилибиздин байлыгын коргойлук.

2-чейрек үчүн 24 саат бөлүнүп, 3-бөлүм: Күлкү бар жерде өмүр бар; 4-бөлүм.: Менин дүйнөм.

3-чейрек үчүн 30 саат бөлүнүп, 5- бөлүм: Ойлонолу, изденели, билип алалы; 6-бөлүм: Элибиздин улуу инсандары; 7-бөлүм: Бабалардан калган сөз; 8-бөлүм: Кыргыз акын-жазуучулары – балдарга.

4-чейрек үчүн 21 саат каралып, 9-бөлүм: ой, фантастика; 10-бөлүм: Дүйнө элдеринин балдар үчүн чыгармаларынан.

Китептеги материалдар башталгыч класстын окуучуларынын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө жана дүйнөгө карата көз карашын калыптандырууга жараша тандалган. Окуу китебинде эне тил, Ата Мекен, табият тууралуу, адеп темаларын камтыган аңгемелер, ырлар, жомоктор, макалдар, ылакаптар, уламыштар, кыргыз акын жазуучулары жана дүйнө элдеринин жазуучуларынын чыгармалары топтоштурулган. Кээ бир чыгармалар дидактикалык окуу катары сунуш кылынган. Ошондой эле, негизги сөздөрдү табуу, сүрөттөр аркылуу сүйлөм түзүп, ырды окуп чыгуу, жаттоо жана макал, ылакаптар менен иштөө, табышмактарды табуу, жаңылмачтарды жат, тез айтуу сыяктуу окуучулардын жаратмандыгын талап кылган тапшырмалар камтылган. Берилген тексттердин мазмуну окуучуларды ойлондуруп, изденүүсү үчүн шарт түзөт. Окуучуларды креативдүү ой жүгүртүүгө багыттаган тапшырмалар камтылган.

Жалпылап алганда, көнүгүү үчүн берилген тапшырмалардын ар түрдүүлүгү, мазмуну окуучулардын чыгармачылыгын калыптандыруу боюнча талапка ылайык билим алуусуна шарт түзөт.

Балдардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүнүн өнүгүүсүнө түздөн-түз багытталган атайын окутуу жана тарбия берүү бул кыймылдын мүнөзүнө маанилүү өзгөрүүлөрдү киргизиши мүмкүн.

Учурда психологияда креативдүүлүктү өнүктүрүү көйгөйүнө карата бири бирин толуктаган үч ыкма бар:

1. Генетикалык – тукум куучулуктун психикалык касиетинин детерминантында маанилүү роль ойнойт.

2. Чөйрө – психикалык жөндөмдөрдүн өнүгүүсүндө чечүүчү фактор болуп саналган сырткы шарттар.

3. Изилдөөчүлөр тукум куучулукка караганда индивиддин чөйрөгө болгон ар кандай типтеги адаптациялары бөлгөн генотип-чөйрөлүк өз ара аракеттешүү болуп саналат.

Окуучулардын креативдүүлүгүн ийгиликтүү калыптандыруу алардын калыптанышына ылайыктуу болгон белгилүү шарттарды түзүүдө гана мүмкүн.

Креативдүүлүктүн калыптанышуусуна таасир берген негизги шарттардын катарына:

- балдардын интеллектуалдык жана физикалык жактан эрте өнүгүүсү;
- баланын өнүгүүсүн аныктаган абалды түзүү;
- окуучу өз мүмкүнчүлүктөрүнүн бийик чегине жеткен максималдуу аракеттерди талап кылган маселелерди өз алдынча чечүүсү;
- ишмерүүлүктү тандоодо, ишти кезектештирүүдө, узак убакыт бир иш менен алектенүүнүдө балага эркиндик берүү;
- чоңдордун ойлонуштурулган боорукердик жардамы;
- комфорттуу психологиялык жагдай, чоңдордун баланын чыгармачылыкка болгон умтулуусун колдоо кирет.

Бирок ылайыктуу шарттарды түзүү жогорку деңгээлде өнүккөн

чыгармачылык жөндөмгө ээ болгон баланы тарбиялоо үчүн жетиштүү эмес. Муну менен бирге, адабий окуу сабагында башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүнүн өнүгүүсүнө өзгөчө таасир тийгизген педагогикалык шарттарга көңүл буруу керек.

Креативдүү окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатууга түрткү берген уюштуруучу-педагогикалык шарттарга төмөнкүлөр кирет:

Биринчи шарт. Адабий окуу сабагы аркылуу чыгармачылык ишмердүүлүктүн түрлөрүн актуалдаштыруу. Бул башталгыч класстын окуучуларын ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрүнө кошуусун божомолдойт. Адабий окуу сабагында көркөм окуу, импровизациялоо, ыр чыгаруу, сахналаштыруу жана театралдаштырылган оюндар, дидактикалык оюндар, аңгеме түзүү, сүрөт тартуу сыяктуу ар кандай чыгармачыл тапшырмаларды аткарууга болот.

Эгер мугалим башталгыч класстарда креативдүүлүктүн калыптануусуна жетиштүү деңгээлдеги убакыт бөлбөсө, анда эң чыгармачыл балдар үй тапшырмаларын аткарууда жана убакыттын жетишпестигинен өзүнүн ой-жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүгүн жоготуп алуусу мүмкүндүгүн белгилеп кетүү маанилүү. Башталгыч класстан ортоңку класска чейинки курактагы баланын өнүгүүсүнө көңүл буруу менен интеллекттин өз ара таасири күчтөнөт. Ошол себептен, бул мезгилде креативдүү, шаблондуу эмес ой-жүгүртүүнүн калыптануусуна түрткү берүү өзгөчө маанилүү [11, 69-б.].

Л.С. Выготскийдин ишинин анализи, эгер биз окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгү үчүн бекем негиздерди түзгүбүз келсе, анын тажрыйбасын кеңейтүү керектиги тууралуу жыйынтык жасоого болот. Канчалык окуучу көп чыгарма окуса, укса жана түшүнсө, ошончолук ал көптү билет жана өздөштүрөт. Өз тажрыйбасында жашоонун көп сандагы элементтерин колдонот. Башка тең шарттардагы анын элестетүүсүнүн ишмердүүлүгү маанилүү жана ийгиликтүү болот, демек креативдүүлүгү да калыптанат, өнүгөт [40].

Фелдхаузен жана Треффингер (1980) креативдүүлүктү

калыптандырууда жагдай менен физикалык чөйрөнүн маанилүүлүгүн белгилешет [210]. Сабак өтүп жаткан класс окуучулар бир жерден экинчи жерге, мугалимдин уруксаты жок, эркин кыймылдоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болуусуна ылайыктуу болуусу керек. Ошондой эле класс окуучулардын толук карамагында болгон ар түрдүү материалдар жана куралдар менен жабдылышы керек. Класстагы окуучуларга жалпы көзөмөл кылуу менен, мугалим аларга өз алдынча чыгармачылык процесс түзүүсүнө мүмкүнчүлүк берет.

Мугалим төмөнкүлөргө көңүл буруусу керек:

- креативдүүлүктү калыптандырууга багытталган методдордун жана ыкмалардын ар түрдүүлүгүнө;
- класстагы ишеничтүү мамилелердин болуусуна;
- көптөгөн суроолорду чечүүгө жана дем берүүгө;
- жоопкерчиликке жана көз карандысыздыкка түрткү берүүгө;
- өз алдынча иштөөгө, байкоого, сезимдерге, жалпылоолорго, салыштырууларга басым жасоого;
- чыгармачылык жүрүм-турумду социалдык жактан бекемдөөгө.

Экинчи шарт. Окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн педагогикалык максатка ылайыктуу мотивациялоо. Окуучулардын чыгармачылыгын активдештирүүнүн каражаттарын жана ыкмаларын так тандоо – сабактын милдеттери, окутуунун этабы, окуу материалынын мүнөзү, окуучулардын даярдык деңгээли жана педагогдун жөндөмдүүлүгү менен шартталат. Тажрыйба көрсөткөндөй, сабактардын мазмунунун жакырдыгы, талаптардын жетишпестиги же көптүгү, өз алдынча иштин начар уюштурулуусу да окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун төмөндөтөт.

Мугалимдин милдети – ар бир белгилүү учурда кылдаттык менен окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн эске алып, окууда алардын өз алдынчалыгын өнүктүрүү үчүн эркиндик берүү, ошондой эле алардын окуу ишмердүүлүгүн башкаруунун рационалдык формаларын кароо болуп саналат. Мисалы, сыңдоонун, баалоонун жана стресстин жоктугу менен мүнөздөлгөн шартта, окуучулар чыгармачылык жана интеллектуалдык маселелерди оңой

чечишет. Демек, активдештирүү ар дайым мугалим тараптан ишке ашырылышы керек, себеби максаттын максаты эмес, максатка жетүүдөгү каражат болуп саналат. Окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн педагогикалык максатка ылайыктуу мотивациялоо үчүн психологиялык жактан коргонуу сезимин өнүктүрүү атмосферасын түзүү эсептелинет. Окуучуларга карата сын айтуу жана алар сунуштаган нерселер ылайыктуу эмес деп эсептөө бул алардын чыгармачылык жөндөмдөрүн басуучу ыкма экендигин эске алуу керек. Мугалим окуучулар айткан ойлорго сый менен мамиле жасоо керек.

Мугалим тараптан ар бир окуучунун эмоционалдык жагдайын жакшыртууга, туруктуу мотивациясын калыптанышына, коопсуздук сезиминин өнүгүшүнө таасир берүү менен акырындап ийгилик абалы түзүлүшү керек.

Ушул максат менен эмоционалдык «сылоо»; сөз менен колдоо; «жашыруун педагогикалык шаймандар» (окуучуларга кыйыр таасир берүү: көрүнбөгөн жардам, оозеки инструкция ж.б.); «коллективдик кубаныч» (биргелешкен сезимдер – башка адамдар менен болгон эмоционалдык байланыштардагы муктаждыктарды ишке ашыруу) ыкмаларын колдонуу керек.

Түрткү жана дем берүү системаларын туура колдонуу, мугалимге окутуу процессин дайым ийгилик менен камсыз болгондой кылып түзүүгө мүмкүндүк берет.

Чыгармачылык сабактарда педагогикалык басымдын, үндүн бийиктигинин, ачык же ички коркутуулардын жөнү жок. Боорукерсиздик өзгөчө сезимтал жана туруксуз балдарды байлайт. Чыгармачылыкка түртүүчү жагдайларды түзүүнүн эң маанилүү шарты болуп сабактын жүрүшүндө, сабактан сырткары да окуучунун атын айтып кайрылуу, педагогдун түз, боорукердик интонациясы, жароокер үнү сыяктуу «эмоционалдык сылоолор» эсептелинет.

Изилдөөлөр чыгармачылык окутууну ийгиликтүү жетектөөнүн негизги шарты окуучулардын ишенимине ээ болуу, алар менен контакт түзүү билгичтиги экендигин белгилейт. Мындайга эгер педагог окутууга чындап, чыныгы кызыгуу менен мамиле кылган, балдардын оюн, сезимдерин түшүнгөн мезгилде гана жетишсе болот. Мындай мугалимге окуучулар өз пландары тууралуу чын жүрөктөн айтып берип, ага кеңеш жана жардам үчүн кайрылышат. Окумуштуу-педагогдор Э. Мамбетакунов жана Т. Сияев «Жагымдуу абалда гана окуучулар чыгармачылык менен окуу-таануу ишмердүүлүгүн жогорку деңгээлде жүргүзө алышат», – деп белгилешет [148-б.].

Балдардын креативдүүлүгүн калыптандыруу боюнча максаттуу багыттагы иш жүргүзүү керек. Тилекке каршы тарбия берүүнүн салттуу системасы, балдардын креативдүүлүгүн иреттүү системалуу калыптандырууга багытталган иш чараларды көп камтыбайт. Ошол себептен ал көп мезгилде чаржайыт өнүгөт, натыйжада өнүгүүнүн жогорку деңгээлине жетпейт.

Л.Ф. Бурлачук жана В.М. Блейхер (1978) жетишпеген окуучулардын катарына акыл-эстик өнүгүү жагынан бийик көрсөтмө менен окуучулар да кирээрин көрсөткөн. Иштин мындай абалынын негизги себептеринин бири – окууга болгон мотивациянын жоктугу. Бирок орто деңгээлден төмөн интеллект менен окуучулар жакшы жетишкендердин санына эч качан кирбейт. Окууга болгон жөндөм, билимге ээ болуу жөндөмдүүлүгү, билимди өзгөртүүгө болгон жөндөмдүүлүк – креативдүүлүк, аны менен бирге элестетүү, кыялдануу, гипотезаларды коюу ж.б. саналат [54, 23-б.].

Окутуу мазмундуу жана тарбиялоочу болушу үчүн окуучуларды акырындап адамзат ишмердүүлүгүнүн мотивдерин жана адептик маңызын ачуу менен, чоңдордун жашоосундагы кубулуштардын белгилүү чөйрөсү менен тааныштыруу керек. Окуучулардын татаал тапшырмаларды алуу аракеттерин, алардын мотивациясын жана тырышчактыгын өнүктүрүү менен бирге аларга дем берүү керек.

Көп учурда класста болуп жаткан нерсеге сыртынан пассивдүү реакция

кылган балдар бар, ошондуктан көптөгөн педагогдор алардын төмөн деңгээлдеги креативдүүлүгү жөнүндө айтышат. Бул алдын ала коюлган жыйынтык. Болгону бул балдардын идеялар менен тапшырмаларды кабыл алуусу башкача жүрөт. Алар менен иштөөдө педагог:

– алар бир ишмердүүлүктөн башка ишмердүүлүккө жай которулгандыгына даяр болуу керек;

– алардан ишке бат киришүүсүн күтпөстөн суроо бергенден кийин 5 секунд паузаны кармоо керек. Тапшырманы кайра өзгөртүү, колдон келсе зарыл болгон учурда аны кыскартуу керек;

– кызыгууну көрсөтүү жана далилдөө, жардам берүүгө даяр болуу;

– окуучу менен эч болбосо, андан кийин жекече же биргелешкен чыгармачылык ишмердүүлүк үчүн негиз боло турган кичинекей позитивдүү натыйжага бирге жетүүгө умтулуу.

Окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн мотивациялоо үчүн мугалим төмөнкүлөрдү эске алуусу тийиш:

1. Ылайыктуу чөйрөнү камсыздоо. Мугалимдин боорукердиги, анын окуучуга карата баалоо жана сынды айтуудан баш тартуусу, дивергенттик ой-жүгүртүүнүн эркин көрүнүшүнө түрткү берет.

2. Окуучунун айлана чөйрөсүн анын кызыгуусун өнүктүрүү максатта ар түрдүү жаңы буюмдар жана стимулдар менен байытуу.

3. Өзгөчө идеяларды айтуусун колдоо.

4. Көйгөйдү чечүүгө болгон өздүк креативдүү ыкманы колдонуу.

5. Көнүгүү жана практика үчүн мүмкүнчүлүктөрдү камсыздоо. Ар түрдүү чөйрөгө карата дивергенттик типтеги маселелерди кенен колдонуу.

6. Окуучуларга активдүү суроо берүү мүмкүнчүлүгүн берүү.

Үчүнчү шарт. Өзүнө педагогикалык инновацияларды кабыл алууга жана өздөштүрүүгө даярдыкты кошкон педагогдун өздүк креативдүүлүгүн тарбиялоо. Башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандырууда педагогдун ролунун маанилүүлүгү талашсыз.

Учурдагы изилдөөлөр башталгыч класс окуучуларын окутуу, айрыкча эгер ал педагогдун эптүү башкаруусунда ишке ашса, окуучулардын ойлоп табуусуна, андан кийин коллективдик жана жекече иш-аракет ойлорун жана пландарын ишке ашырууга мүмкүндүк берген креативдүүлүгүнүн калыптануусуна түрткү берерин көрсөткөн.

Окумуштуу-педагог Ү.Б. Култаева: «Окуу процессиндеги мугалимдин ишмердүүлүгү жөн гана иш-аракет деңгээлинде калган учурда окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгү эмес, окуу ишмердүүлүгү жөнүндө сөз кылууга мүмкүн эмес. Демек, окуучунун ишмердүүлүгүндө чыгармачылыкка жетишкен адабият мугалими гана окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн жарата алат. Ар бир сабак окуучунун жеке чыгармасы, ал эми сабактын ийгилиги мугалимдин ишмердүүлүгүнө байланыштуу», – деп белгилейт [83, 28-29-бб.].

Педагогдун креативдүү балдар менен иш алып барууга болгон кесиптик даярдыгы жана алар менен өз ара аракеттешүүнүн ийгилиги көпчүлүк учурда анын белгилүү деңгээлдеги креативдүүлүгүнө, социалдык-педагогикалык чөйрөгө активдүү жана чыгармачылык менен кирүү жөндөмүнө көз каранды.

Креативдүүлүк мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүнүн маанилүү мүнөзү болуп саналат.

Мугалимдин креативдүүлүгүнүн мүнөздөмөсү төмөндөгүдөй:

- балдар менен өз ара аракеттешүү процессинде көп сандагы чечимдерди чыгаруу (педагогикалык ишмердүүлүктүн вариативдүүлүгү);
- ой-пикирлердин көз карандысыздыгы (өздүк ойду айтуудагы ачыктык);
- кыялдануунун (фантазиянын), элестетүүнүн өнүгүүсү (идеялар менен иштөөдө интеллектуалдык жеңилдик);
- ой-жүгүртүүнүн инерциясын жеңүү, педагогикалык ишмердүүлүктөгү стереотиптерден баш тартууга болгон жөндөмдүүлүк;
- жаңыны апробациялоого, тобокелдикке даяр болуу, умтулуу;
- педагогикалык ишмердүүлүктөгү көйгөйлөргө болгон сезимталдык;

- ой-жүгүртүүнүн сынчылдыгы, баалоочу ой пикирлерге болгон жөндөмдүүлүк;
- өзүн-өзү анализдөөгө, рефлексияга болгон жөндөмдүүлүк;
- чыгармачылык ишмердүүлүктөгү жогорку ишке жөндөмдүүлүк;
- чыгармачылык ишмердүүлүктүн социалдык маанилүүлүгүнө болгон ишеним.

Мугалимдин креативдүүлүгүн, балдар менен конструктивдүү өз ара аракеттешүүнүн негизги фактору катары калыптандыруу процесси бир нече этаптардан туруп, чыгармачылык жүрүм-турумдун «үлгүлөрдү туроо» жолу аркылуу инновациялык ишмердүүлүккө ээ болуу аркылуу коштолот.

Психологиялык-педагогикалык адабиятта чыгармачылыктын тоскоолдуктары (А.К. Маркова ж.б.) берилген:

- башка адамдарга окшошуу, алардан өз ою жана жүрүм-туруму менен көп айырмаланбай педагогикалык топтордун күтүүсүнө туура келүүгө умтулуусунда көрүнгөн конформизмге болгон шык;

- башка кызматташтар арасында өзгөчөлөнгөндөн, башкалардан чыгып калуу, өзүнүн чыгармачылык ойлоруна жана жүрүм-турумуна билим берүү процессинин ар түрдүү катышуучулары тарабынан колдоо таппоодон коркуу, педагогикалык топ маданиятына көнүү;

- жүрүм-туруму же ишмердүүлүгү сыналган адамдын агрессивдүү жооп реакциясын туудурудан коркуу;

- инсандык тынчсыздануу, өзүнө ишенбестик, өзүн-өзү терс кабыл алуу жана өз инсандыгын төмөн баалоо;

- башка абалдарда билимди ар түрдүүлүгүнө карабастан колдонуунун, жаңы идеяларды кабыл алуунун, өзгөргөн чөйрөгө ылайыктуу өзгөрүүнүн татаалдыгы катары ой-жүгүртүүнүн тардыгы [106, 58-б.].

Эгер педагог айтылган психологиялык тоскоолдуктар жана комплекстерди түшүнүүгө жана алардан арылууга өзүнөн күч таппаса, акырындап жүрүм-турумунун, педагогдун ички дүйнөсүнүн стандартташуусу, педагогикалык ишмердүүлүктүн демилгесиз даяр үлгүлөрдүн санынын

топтолушу, креативдүүлүктүн деңгээлинин төмөндөшү жүрөт.

Мугалимдин чыгармачылык таанып-билүү жана кесиптик активдүүлүгүн жана ийгилигин өнүктүрүү максатында, педагогикалык ишмердүүлүктө жана билим берүү процессинин жүрүшүндө чыгармачылык абалды түзүү төмөнкү сунуштарды аткарууда гана мүмкүн:

– чыгармачылык көрүнүштөргө карата ички тоскоолдуктарды жоюуга жардам кылуу (билим берүү процессиндеги бардык катышуучуларга ишенимге ээ болууга, катачылык жасоо, айлана-чөйрөнүн сынына туш болуу коркунучунан арылууга жардам берүү);

– кандайдыр бир көйгөйгө эркин ой-жүгүртүүгө жолтоо болбостон, баалоодон жана чечкиндүүлүктөн кармануу;

– элестетүүнүн жандуулугун колдоо жана ошол эле учурда жаңы сунуштарды талкулоо менен аны тартипке салуу;

– жаңы ассоциациялардын мүмкүнчүлүктөрүн жана чыгармачылык процесстеги байланыштарды жогорулатуу (аныкталбаган салыштырууларды колдонуу, образдарды түзүүдөгү эркиндикти жана аларды түшүнүүгө максаттуу багытталуулугун колдоо);

– акыл-эс көнүгүүлөр үчүн шарт түзүү;

– өз алдынча жана бирөө менен чогуу аткарылган чыгармачылык ишмердүүлүктүн жалпы багытын, маанисин көрүүгө, чыгармачылык ишмердүүлүктү өздүк жөндөмдүүлүктүн өнүгүүсү, потенциалдуу ички резерв (айлана-чөйрөнү кабыл алуунун ачыктыгы, сезимталдыгы, кенендиги жана кабыл алуунун ачыктыгы) катары кабыл алууга жардам берүү.

Технологиялык деңгээлде муну:

– креативдик баалуулукка ээ болгон практикум маселелеринин (мисалы, чечимдин көптүгүн божомолдогон көйгөйлөрдү коюу, күтүүсүздүк жана аналогу жок чечим, чечим кандайдыр бир концепциянын же педагогикалык ыкманын уландысын божомолдойт);

– окутуунун ар түрдүү этаптарындагы кызматташтык абалдарын түзүү;

– педагогдорду изилдөөчүлүк ишке эксперименталдык аянтчага жана

өздүк автордук программаны апробациялоого, анын максатка ылайыктуулугун жана эффективдүүлүгүн баалоого тартуунун жардамы аркылуу камсыз кылууга болот.

Мугалимдин чыгармачылык потенциалы, педагогикалык ишмердүүлүктө жаңыны түзүүгө болгон жөндөмдүүлүгү, ошондой эле өзүнө, өз эмгегине, зээндүү балдар менен өз ара аракеттешүүгө, көйгөйлүү абалдарды чечүүгө карата чыгармачылык менен мамиле кылуу жөндөмү катары өнүгөт. Рефлексивдик-инновациялык технологиялардын жардамы аркылуу мугалим тез өзгөргөн шартка карата жогорку деңгээлде көнүүгө жетет. Мындан сырткары, рефлексивдик-инновациялык технологиялар чыгармачылык билим берүү чөйрөнү түзүүгө түрткү берет. Негизги позициялар төмөнкүлөр:

1. Окуучуларды таанып-билүү ишмердүүлүгүндөгү чыгармачылыкка, эмоционалдык-баалуулук мамилени калыптандыруудан баштап божомолдонгон маңызга карай мотивациялоо.

2. Субъект-субъектик өз ара аракеттешүүнү, диалог мамилесин куруу.

3. Билим берүү процессинде «айтылган сөздөрдүн риторикасын» эмес, издөө жана ачуу контекстин камсыз кылуу.

4. Мугалимдин жүрүм-турумунун негизги жолдору: көйгөйлөрдү коюу, билимди бирдиктүү түзүү үчүн шарттарды түзүү, окуучулардын өз алдынчалыгын колдоо.

5. Окуучуларга төмөнкү аракеттерди сунуш кылуу керек: салыштыргыла, далилдегиле, тандоо жасагыла, аргумент келтиргиле, өз вариантыңды сунуш кылып, аны негиздегиле.

6. Сабактарды уюштуруунун негизги формалары: изилдөөлөрдү, эксперименттерди жүргүзүү; көйгөйлүү маселелерди чечүү, долбоорлорду коргоо.

Демек, мугалимдердин креативдүүлүгүн калыптадыруу үчүн билим берүү, кичи чөйрө шарттарынын аныкталган комплекси аркылуу системдүү өнүктүрүүчү таасир көрсөтүүнү ишке ашыруу зарыл. Билим берүү практикасында ошондой эле, мугалимдердин өзүнүн кесиптик иш-аракетинде

акцентти окутуу ишмердүүлүгүнөн кайра өзгөртүп түзүүгө өткөрүүнү ишке ашыруу, мугалимдердин педагогикалык иш-аракеттин диалогизм, көп түрдүүлүк маданиятында ачыктыгын турмушка ашырууга жетүү туура.

Төртүнчү шарт. Окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүнүн өнүгүүсүнүн ар тараптуулугун камсыздоочу мугалимдин ата-энелер менен болгон өз ара аракеттешүүсү. Креативдүүлүк өнүккөн абалды балдардын чыгармачылык өнүгүүсүнө көңүл бурган үй-бүлөлөрдө көрүүгө болот. Балдар мындай үй-бүлөлөрдө, эреже боюнча, ар дайым ишмердүүлүк менен алектенет: китеп окуйт, чеберчилик менен иштейт, жакшы көргөн иши менен алектенет ж.б.у.с. Мунун баары аларда оң эмоция жаратат, кубаныч, жаңы нерсени жасоого умтулуу, эскини жакшыртуу, бийик натыйжага жетүү ж.б. Үй тапшырманы даярдоодо кызууга баткан окуучулар жаңы, белгисиз иш аракетти жасоого умтулушат. Окуучулар бир деңгээлде токтоп калбастан, андан ары өнүгүшү үчүн мугалим менен ата-эненин окуучулардын таанып-билүү кызыгуусун андан ары өнүктүрүү жана колдоо жардамы керек. Ал эми чыгармачылыкты тарбиялоого ата-энеси көңүл бурбаган үй-бүлөлөрдө балдар өз кезегинде өнүгө албайт. Алар мектептеги берген билим жетиштүү деп эсептөө менен өз билимин өнүктүрбөйт. Ата-энелердин катасы, жана ата-энелер менен иш алып барбаган мугалимдин катасы ушунда.

Башталгыч класс курактагы балдардын креативдүүлүгүн өнүктүрүү боюнча ишти ийгиликтүү жүзөгө ашырууга педагогикалык процесстин катышуучуларынын – мугалимдин, ата-энелердин күчтөрүнүн биригүүсү; башталгыч класс окуучуларынын потенциалын ачуу үчүн предметтик-өнүктүрүүчү чөйрөнү, жагымдуу шарт түзүү, квалификациялык педагогикалык жетектөө таасир берет.

Ар бир мугалимдин ишинин эффективдүүлүгү көп мезгилде анын ата-энелер менен иштөө, алар менен тил табышуу, алардын жардамына жана колдоосуна таянуу билгичтигинен көз каранды.

Мугалим менен ата-энелер ортосундагы негизги өз ара мамилелешүү кызматташтык абалда болуусу керек. Ата-энелер мугалимден авторитеттүү,

бардык абалда чечим таба алган, билген адамды көрүүсү керек. Ошол себептен ата-энелер менен болгон өз ара мамилени ишенимде, өз ара түшүнүүчүлүктө түзүү керек.

Мугалим жана ата-энелердин бирдиктүү ишмердүүлүгүнүн негизги милдети – үй-бүлө жана мектептин талаптарынын биримдигин камсыз кылган чөйрөнү түзүү.

Ата-энелер менен болгон практикалык иште ар бир мугалим өз ара аракеттешүүнүн коллективдик жана жекече формаларын колдонот. Ата-энелер менен иш алып барууда кызматташтыктын алдын ала ойлонулган жана так уюштурулган системасы чоң мааниге ээ. Ата-энелер менен болгон биринчи жолугушуу сабактардын башталышына чейин өткөрүлөт. Ата-энелерди көрүү, алардын мектепке, окуу-тарбиялык процесске болгон мамилесин билүү – бул окутууда жана тарбия берүүдөгү келечекте жолуктуруучу көйгөйлөрдү алдын алуунун чыныгы мүмкүнчүлүгү.

Ата-энелердин бүтүндөй мектеп мейкиндигине кирүүсү мектеп имараты боюнча салттуу экскурсиядан башталат. Анда алар мектептин тарыхы, салты, окуучуларды окутуу жана тарбия берүүдөгү жетишкендиктери менен, андан кийин мектептин өз окуучуларына койгон талаптары менен таанышышат. Ошол эле жолугушууда эркин абалда класстык коллективдин ишине ата-энелерге өз каалоолорун айтуу өтүнүчү коюлат. Ата-энелердин айтылгандары доскага жазылат. Андан кийин мугалимдин алардан эмнени күтүүгө укугу бар экендиги маалымдалат. Ата-энелер мугалим менен бирге каалоолорду жана умтулууларды талкулоо абалынын өзү, ата-энелер үчүн керектүү моралдык стимул болуп саналат. Мындай ыкма мугалимге балдардын креативдүүлүгүн өнүктүрүү үчүн ата-энелерди кызматташтыкка үндөөгө жардам берет.

Чогулушта ата-энелер менен биргеликте бир жылдык иш пландалат, анда келечекте өтүлүүчү жолугушуулардын темалары гана эмес, ошондой эле аларды өткөрүү формалары да аныкталат. Мындай иш ата-энелердин балдардын чыгармачылыгын өнүктүрүүгө болгон кызыгуу деңгээлин аныктоого жана алдын ала келечектеги жолугушууларды максималдуу

эффективдүү уюштурууга мүмкүнчүлүк берет.

Мугалимдер менен ата-энелердин балдардын мүмкүнчүлүгүнө болгон ишеними – алардын келечектеги чыныгы ийгиликтеринин маанилүү булагы. Эртеңки Кыргызстандын интеллектуалдык-чыгармачылык, креативдүү потенциалынын ачылышына жардам берүү бүгүнкү мугалим менен ата-эненин өз ара аракетине байланыштуу.

Мугалимдин ата-энелер менен болгон өз ара аракеттешүүсүндө төмөнкүлөрдү эске алуусу тийиш:

–ата-энелер менен мугалимдин ортосундагы, ошондой эле ата-энелер менен балдардын ортосундагы мамиленин гармониялуулугу;

–идентификациянын субъектиси жана тууроо үлгүсү катары ата-энелердин чыгармачылык инсандыгы;

–үй-бүлө мүчөлөрүнүн интеллектуалдык кызыкчылыктарынын жалпылыгы.

***Бешинчи шарт.* Башталгыч класс окуучуларынын чыгармачылык ишмердүүлүк менен алектенүү процессиндеги дифференциациялык жана жекече ыкмалардын ишке ашуусу.**

Башталгыч класс окуучуларынын чыгармачылык ишмердүүлүк менен алектенүү процессиндеги дифференциалдашуунун жана жекечелештирүүнүн негизги максаты окуучунун креативдүүлүгүн калыптандыруу болуп саналат.

Башталгыч класста дифференциацияны колдонуу окутуунун соңку максатын жана милдеттерин түшүнгөн, креативдүү максатка багытталган универсалдуу окуу иш аракетинде инсандын өнүгүүсү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Дифференциациянын негизи – окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн калыптануусун эске алуу, мугалимдин окуучунун кайсы компоненттери өнүккөн эместигин билүү, жана мунун негизинде бош жерлерди толуктоо жана пайда болгон кыйынчылыктарды жоюу.

Окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүк менен алектенүү процессиндеги тапшырмалар комплектте, күчтүү окуучулардын өнүгүүсүн

токтотпогонго мүмкүндүк берген жана начар окугандарга окуу кыйынчылыктарын жеңүүгө жардам берген ар деңгээлдүү катары берилиши керек. Муну менен бирге баары бардык маселени, башкалардын жардамы аркылуу болсо да (мугалим же классташтар) чечүү мүмкүнчүлүгүнө ээ, б.а. өнүгүүнүн жакынкы зонасы ишке ашат. Окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүк менен алектенүү процессинде мугалим окуучуларга кантип жардам берүүнү издейт, диагноздоону жүргүзөт жана керектүү учурда балдардын ишин оңдойт жана багыт берет. Тапшырманын сабактагы ролун жана ордун, сабактардын ортосундагы байланыштарды ойлонуштуруу, тематикага киришүүгө убакытты бөлүштүрүү, жыйынтыктарды бекемдөө жана иштеп чыгуу, көзөмөлдөө жана оңдоо маанилүү. Креативдүүлүктү калыптандыруу боюнча дифференциялык тапшырмалардын түрү мугалим койгон максатка байланыштуу. Аларды төмөндөгү системада түзүүгө болот:

- жеңил,
- орто,
- жогорку.

Окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүк менен алектенүү процессиндеги тапшырмаларды төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот:

- өсүп жаткан татаалдык деңгээлдеги кошумча тапшырмалар системасын сунуштоо менен жалпы класс үчүн тапшырма;
- жекече дифференциалдык тапшырмалар;
- окуучулардын ар түрдүү даярдыгын эске алуу менен топтук дифференциалдык тапшырмалар;
- сөзсүз аткаруу үчүн тапшырманын минималдуу жана максималдуу санын белгилеген көнүгүүлөр.

Дифференцицирленген ыкма окутууну жекечелештирүүнү ишке ашырууда негизги ыкма болуп саналат. Бардык коллективдик окутууда негизги компетенциялардын калыптанышы жана инсандык касиеттердин, ой-жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүнө ылайык өзүнчө жүрөт, ошондуктан окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн

калыптандыруу көйгөйү тууралуу иш жүргүзүүдө, окутуунун дифференцирленген ыкмасы пайдаланылат.

Башталгыч класста акыл-эс ишмердүүлүгү калыптанып жаткан гана учур. Класс менен иш алып барууда инсандын жалпы психофизикалык өзгөчөлүктөрү, окутуунун жыйындысы катары психикалык процесстердин жекече өзгөчөлүктөрү эске алынат. Бардык курактагы балдар типологиялык мүнөздөрү менен айырмаланып, темпераменттин төрт тобун түзүшөт: холерик тиби, сангвиник тиби, флегматик тиби, меланхолик тиби.

Бул топтун ичинде жогорку жана төмөн окуу деңгээлдеги балдар бар, бирок бул түбөлүк калчу деңгээл эмес. Программалык материалга ээ болуу, өзүнүн чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү, чыгармачылык ой-жүгүртүүнү калыптандыруу үчүн, ар бир окуучуга ар түрдүү багыт, көлөм, иштин ар түрдүү формалары жана методдору керек. Биз колдонгон дифференцияланган ыкма ар бир окуучунун чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү үчүн ылайыктуу шарт түзүүгө мүмкүндүк берет. Дифференцияланган ыкма жекече, топтук жана фронталдык иштер менен айкалышта уюшумда турат. Ошол себептен балдардын өз алдынча окуу ишмердүүлүк көндүмдөрүн калыптандыруу боюнча иш алып баруу керек.

Дифференцирденген ыкманы ишке ашырууда бардык балдардын керектүү билимин актуалдаштырууга жетүү керек. Жаңы материалды түшүндүрүүдө окуучулардын психофизикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек.

Сабактын бышыктоо этабында дифференцирленген ыкманын негизи болуп чыгармачылык мүнөздөгү өз алдынча ишти уюштуруу саналат. Бул этаптагы дифференцирленген ыкма көбүнчө ар түрдүү мүнөздөгү жана татаалдыктагы тапшырмалар түрүндө ишке ашат. Тапшырманын эки варианты даярдалат. Окуучулар өздөрү тапшырманын вариантын тандашат, же ар бир вариант окуучулардын белгилүү тобуна алдын ала дайындалат.

Өзүнчө топторго катачылыкты алдын алуу максатында түшүндүрүү жүргүзүлөт. Мындай ишти уюштурууда билимдеги боштуктарды аныктоого

жана жоюуга, өздөштүрүлгөн материалды тереңдетүүгө жана аны кеңейтүүгө, анын негизинде балдардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк бар.

Педагогика боюнча окуу куралдарда жекече ыкма окутуунун негизги принциптеринин бири катары каралат.

Биринчиден, жекече ыкма принциби, башка дидактикалык принциптерге караганда, ар бир окуучунун инсандыгында социалдык-типтик гана эмес, ошондой эле жекелик-кайталангыстыгын системалуу эске алуу керектигин белгилейт.

Экинчиден, жекече ыкмага ар бир окуучу муктаж. Бул каралып жаткан принциптин белгиси, окуучунун инсандыгына карата гумандуу ыкма тууралуу жободон келип чыгат.

Үчүнчүдөн, жекече ыкма активдүү, калыптандыруучу, өнүктүрүүчү принцип болуп саналат, мунун негизинде окуучунун креативдүүлүк жактан өнүгүүсү божомолдонот.

Натыйжада, окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүк менен алектенүү процессиндеги жекече ыкма окуучунун жекече-психологиялык өзгөчөлүктөрүнө болгон багыттуулукту, ылайыктуу методдорду жана ыкмаларды, тапшырмалардын ар түрдүү варианттарын алардын креативдүүлүгүн калыптандырууда тандоо жана колдонууну түшүндүрөт.

Ал окуучулардын чыгармачылыгын уюштурууга өзүнүн оңдоо-түзөөлөрүн киргизген дидактикалык принцип болуп саналат.

Окуучуларда жекече айырмачылыктардын болуусунун натыйжасында, ар бир өзүнчө окуучуну креативдик жактан активдештирүү үчүн окуу ишин уюштуруу сыяктуу маселе жаралат. Бул маселени чечүү, окуу ишин жекелештирүүнүн негизги маселелеринин бири болуп саналат.

Жекече курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ар бир окуучуга таасир берүүчү системаны иштеп чыгуу – бул, практикалык ишмердүүлүктө жекече ыкманы ишке ашыруу боюнча мугалимдин алдына коюлган маселе. Бул системадагы негизги баштапкы элемент окуучуну изилдөө болушу керек.

Башталгыч класс окуучуларын чыгармачылык ишмердүүлүк менен алектенүү процессинде изилдөөдө анын жалпы акыл-эс өнүгүүсүнүн болжолдуу деңгээлин жана окууга болгон даярдыгынын деңгээлин, окуучунун көңүл буруу жана кабыл алуусунун өзгөчөлүгүн, кеби жана анын сөз байлыгы, окуу, эсеп, жазуу билгичтикеринин деңгээлин, өз алдынчалык көндүмдөрү, мектепке жана окууга болгон кызыгуу, окуучунун жүрүм-турум ыкмаларына ээ болуу, досторуна карата мамилеси жана коллективдеги абалы аныкталат.

Креативдүүлүктү калыптандырууда дифференцирленген жана жекече ыкманы ишке ашыруу менен мугалим төмөнкүлөрдү эске алууга тийиштүү:

- окуучунун өнүгүү кыймылын көрүү жана анын өзгөрүүсүн эске алуу;
- ар түрдүү окуучулар топтору менен коллективдүү иштин мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүү
- окуучулардын ар бир топ менен иштөө системасын тандоо мүмкүнчүлүгүн көсөтүү.

Натыйжада, психологиялык-педагогикалык адабияттардын анализи, төмөнкүдөй жыйынтык жасоого мүмкүндүк берет: психологиялык-педагогикалык шарттарды аткаруунун негизинде Адабий окуу сабагында башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу мүмкүн. Адабиятты окуу жана башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүнүн калыптануусу өз ара байланышта жана өз ара бири-бирине көз каранды. Ошондуктан, адабий окуу сабагы аркылуу окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандырууну камсыз кылуу маанилүү.

2.3. Адабий окуу сабагында башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун формалары жана методдору

Окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруу орто мектептин окутуу процессинин бардык этаптарында маанилүү. Л.С. Выготскийдин ою боюнча мектептеги окутуу – чыгармачылыкты баланын аң-сезимдик ишмердүүлүгүнүн борборуна коет [40, 154-б.].

Креативдүү инсанды тарбиялоо – адабий окууну заманбап окутуунун негизги милдеттеринин бири. Бул милдеттин чечилиши, өзгөчө, окуучулардын креативдүү ишмердүүлүгүн уюштуруу менен байланыштуу .

Адабий окуу сабагын өздөштүрүүдөгү окуучулардын креативдүүлүгү төмөнкүлөрдөн куралат:

- адабий-чыгармачылык тапшырмалар;
- креативдик жат жазуулар;
- креативдүү окурманды өнүктүргөн тапшырмалар;
- сабактын креативдик формаларына катышуу.

А. Алимбеков: “Окуучулардын бекем билим жана билгичтиктерге ээ болушу окутуу методдорунан гана эмес, окуу ишин уюштуруунун формаларынан да көз каранды. Учурда биздин мектептерде эң көп колдонулаган окуу ишин уюштуруунун формаларынын бири сабак болуп эсептелет, –деп белгилейт [6, 8-б].

Сабак – окутуу процессинин башкы манилүү бөлүгү. Мугалим менен окуучунун окуу иш-аракети көпчүлүк убакта сабакка топтолот. Мына ошого байланыштуу окуучуларды даярдоонун сапаты кандайдыр бир предмет боюнча, көп мезгилде сабакты өткөрүүнүн деңгээли, анын мазмундуулугу, методикалык жактан толук болушу жана атмосферасы менен айкындалат.

Сабак өзүнүн көп кырдуулугуна карабастан чет өлкөлөрдүн жана анын ичинде биздин өлкөнүн билим берүү мекемелеринде окутуу процессин уюштуруунун негизги формасы бойдон калууда.

Форма – латын сөзүнөн алынып, тышкы, сырткы деген маанини билдирет. Бүгүнкү күнгө чейин окуу китептеринде окутуунун формасы тууралуу ар түрдүү аныктамалар бар. Мисалы, Окумуштуу Э. Мамбетакунов жана Т. Сияев: “Окутуунун формасы – окутуу процессинин уюштурулушунун сырткы көрүнүшү, тышкы мүнөздөмөсү. Окутуу формасы окуучулардын санын, окуу процессинин ордун, өтүү убактысын, мугалим менен окуучулардын өз ара аракеттенишин жана уюштурулушун аныктайт”, – деп мүнөздөйт [103, 319-б.]. Ал эми И.П. Подласый: «Окутуунун формасы – белгилүү тартипте жана

режимде мугалим менен окуучунун макулдашылган иш аракеттеринин сырткы берилиши” – катары аныктайт [129, 131-б.].

Окутуунун формасы окутуу процессинин сырткы берилиши, чагылдырылышы гана болбостон органикалык түрдө анын ички мазмундук-процессуалдык жагдайы менен байланышат. Бул көз караштан алып караганда окутуунун бир эле формасы коюлган максатка, колдонгон методго жараша жана башка шарттарга байланыштуу ар түрдүү структурага, модификацияга ээ болот.

Демек, окутуунун формасы дидактиканын маанилүү категориясы катары, окутуу процессинде мугалим менен окуучунун биргелешкен, максаттуу иш-аракетинин сырткы берилишин чагылдырат.

М. Кырбашева: «Дидактикалык адабияттарда «окутуунун формасы» (сабак, семинар, лекция ж.б.) жана «сабактын формасы» (лекция-сабагы, семинар-сабагы ж.б.) түшүнүгү аныкталган – деп көрсөткөн. В.В. Гузеевдин ою боюнча, бул түшүнүктөр синонимдеш, аларды чектөөнүн эч кандай себеби жок, – деп белгилейт [86, 32-б.]. Окумуштуунун бул пикирине таянуу менен окутууну уюштуруу формаларын сабакты окутуунун формасы катары аныктай алабыз.

Сабактын формалары ишмердүүлүккө жараша логикалык жана эмоционалдык-образдык (же эмоционалдык-көркөм) болуп бөлүнөт. Логикалык формага лекция-сабагы, семинар, практикум, изилдөө, докладдарды коргоолор кирет. Эмоционалдык-образдык формага сабак-концерт, композиция, монтаж, сабак-новелла, сабак-жомок, сабак-эстетилген саякат, сабак-спекраль кирет. Сабактын эмоционалдык-образдык формасын даярдоо жана өткөрүү окуучуларды ар тараптан креативдүүлүккө тартат. Концерттин же композициянын сценарийин түзүүгө аракеттенүү, сынчыл адабият менен чыгармачылык таанышуу, ырларды тандоо жана аларды аткаруу, эмоционалдык кызыгууну күчөткөн көркөм чыгармаларды издөө, эмоционалдык анализ-комментарийди иштеп чыгуу – мунун баары окуучуларда чыгармачылык сезимин калтырат жана сабакта алган билим жана

көндүмдөрдү креативдүүлүккө өткөрүүгө таасир берет.

Адабий окуу сабагында креативдүүлүктү калыптандыруунун эффективдүү формаларынын бири болуп театралдаштыруу эсептелинет. Театралдаштыруу окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн активдештирүүгө түрткү берет, ошондой эле окуучулардын предметке болгон кызыгуусун жогорулатат.

Театралдаштыруу жана инсценировка. Адабиятты окутуу жана театр ортосундагы биргеликтин методикалык жана уюштуруу формалары көп жылдар бою түзүлүп келген жана чыныгы шарттардын (репертуардын программасынын, мүнөзүнүн, коллективдин өзгөчөлүктөрүнүн өзгөрүүсүнүн) негизинде өзгөрүп келген. Бирок негизги принцип – адабияттын окуу тажрыйбаны калыптандыруу менен байланышынын принциби – ар дайым абдан жемиштүү жана мугалим коротуп келген күчтү актап келген. Окуучулардын адабий кызыкчылыктары кеңейген, заманбап маданият фактыларына жана биринчиден театрга туруктуу кызыгуу жаралган. Окуучулардын эмоция, адеп-ахлак, сезимдер жана билим дүйнөсү байыган. Адептик-эстетикалык баалоо активдүү калыптанган, ой-пикирлердин негизи жана өз алдынчалыгы жогорулаган.

Театрлаштыруу төмөнкүлөрдү камтыйт:

1) *Инсценировка* – эпикалык тексттин драматикалык трансформациясын түзүү. Окуучуларга каармандардын диалогун жазып, каармандардын абалын жана жүрүм-турумун, орундун образын жана убакытын тактаган ремарктарды түзүү сунушталат. Бул ыкманы фабуланын кыймылын, конфликттин маңызын ачуу үчүн колдонууга болот. Себеби драматикалык баяндоо кыймылдарды, абалдарды так аныктоону, мамилелерди түшүндүрүүнү талап кылат. Инсценировка деп пьеса боюнча үзүндүнү же спектакльди түзүүнү да аташат. Драматикалык чыгармаларды өздөштүрүүнүн акыркы сабактарында колдонууга болот.

2) *Режиссердук комментарий* – элестетилген, режиссердун атынан келечектеги спектакльдин баяндамасын түзүү, спектакльдеги орунду жана

убакытын сүрөттөө ыкмаларын, каармандардын мүнөзүн, спектакльдин негизги идеясын ойлоону, декорациялардын, костюмдардын эскиздерин түзүү, музыкалык коштоону издөө. Топ менен да, өзүнчө да иштөөгө мүмкүн.

3) *Сахналык-оюн көнүгүүлөрү* – театралдык педагогика ыкмаларын, б.а. актерлерду, режиссерлорду кесиптик жактан даярдоо ыкмаларын колдонуу менен көркөм чыгармалардын текстинин материалынын негизинде көнүгүү. Көнүгүүлөрдүн түрлөрү: сахналык этюд, ролду сынап көрүү. Бул баскыч түздөн-түз сахналык иш-аракетке болгон даярдоо ичинде: окуучулардын пластикасын, кептик аппаратын, ойноо жөндөмдөрүн өнүктүрүү болуп саналат. Натыйжада каармандардын мүнөзүнүн мазмунун анализдөөнү активдештирүүгө болот.

4) *Пьесаны театралдык көз караштан кароо* – драматикалык чыгарманы өздөштүрүү ыкмасы, мында пьеса үстүндөгү иш ишкердик оюн түрүндө жүрөт. Элестетилген спектакльды түзүү орун алат. Оюндун жүрүшүндө режиссердук комментарий, костюм жана декорациялардын эскиздери жасалат. Ролго тандоо жүрөт. Спектакльдин негизги идеясы аныкталат жана ошону менен бирге пьесанын идеялык-көркөм өзгөчөлүгү ачылат.

Окуучуларды сахналаштырууга даярдоо. Сахналаштыруу өзүнүн ичине окуучулардын олуттуу акыл-эс ишмердүүлүгүнө, алардын тексттин түп нускасына, ошондой эле сахналык варианттын негизинде түзүлгөнгө изилдөөчүлүк мамилесин тереңдетүүгө карата чоң мүмкүнчүлүктөрдү камтыйт. Анда окуучулардын чыгармачылык элестетүүсүнүн жана адабий «түшүнүүнүн» айкалышуусу ишке ашат. Театралдык оюнду даярдоо процессинде окуучулар кошумча маалыматка (тарыхый этнографиялык, материалдык маданияттык, дин, искусство жагынан маалыматтарга) муктаждыкты сезишет жана өздөрү керектүү материалды издөөнү башташат. Кошумча адабиятты окушат, мугалимге көп кайрылышат – бул өз билимин өзү тереңдетүү көндүмдөрүнүн калыптанышына шарт түзөт, кругозору кеңейет. Мунун негизинде окуучулардын креативдүүлүгү калыптанат.

Спектальды коюу үчүн көп убакыт сарпталышы тууралуу унутпашыбыз керек, себеби ал үчүн сабактан тышкаркы убакытта да иштөө керек. Толук спектакль үстүндө иштөөнү бир ай мурун баштоо зарыл.

Салттуу жол: оозеки чыгармадан баштап театралдык интерпретацияга чейин учурда күткөн натыйжаны бербейт, себеби негизги нерсе жетпейт. Биринчи баскыч – окуу. Театр жана адабият айкалышып жүрүшү үчүн, төмөнкү принциптерди кармануу жакшы:

- окуучуларды алдын ала театралдык таасирдүү каражаттар менен тааныштыруу;

- көрүүчүлөр менен максаттуу багыттагы окуу ишмердүүлүккө басым жасоо;

- бир нече этаптарды божомолдогон окурман жана көрүүчү ишмердүүлүгүнүн системдүүлүгү.

Материалды тандоодо аныкталган критерийлерди кармануу зарыл: автордук ойдун, актёрдук концепциянын, чыгарманын маанайынын сакталышы; теманын окурмандын, көрүүчүлөрдүн кызыгуусуна жана окуучулардын жаш курак өзгөчөлүгүнө ылайык болушу; чыгарманын көлөмүнүн же анын фрагментинин чектүүлүгү.

Чыгарманын же эпизоддун үстүндө иштеп жаткан окуучу төмөнкүлөрдү билүүсү принципалдуу:

- баяндаманын негизги сюжеттик маанисин бөлүп алуу, анын башталышын, кульминациясын жана чечилишин аныктоо;

- иштин кыймылдаткыч күчүн – кагылышууну, күрөшүүнү, кастыкты, урушту ж.б. түшүнүү;

- негизги жана кийинки ролдорду аныктоо, алардын мамилесин түшүнүү жана ошол мамилелер ар бир каарманда, мүнөзүнө жараша кандай көрүнүшү керектигин элестетүү;

- иш-аракеттеги каармандын сөзүнүн маанисин анын негизги мүнөзү катары түшүнүү;

- чыгарманын негизги оюн жана автордун көрсөтүлгөн абалга жана

каарманга болгон мамилесин түшүнүү – бул сахналаштыруунун жалпы мүнөзүнө көз каранды.

Мындай милдеттерди коюу менен мугалим сахналаштыруу үчүн арналган эпизоддорду же чыгарманы тандоого абдан жоопкерчилик менен мамиле кылат. Сахналаштырууга материалды тандоодо окуучуларга да ишенүүгө болот. Бул аларда сабаттуу жана ыкыластуу окурманды тарбиялоого эффективдүү.

Жогоруда белгиленгендей, театралдаштыруу бир нече этапта ишке ашат. Иштин даярдануу этабы – көркөм чыгарманы түздөн-түз кабыл алуу жана ошону менен бирге текстке киришүү, чыгарманын мазмунун, поэтикасын түшүнүү, көркөм образдарды түшүнүктөргө, ой-пикирлерге, концепцияларга айландыруу процесси. Окуя кайда, качан, кандай шартта болуп жатат, каармандар кандай адамдар, жүзү кандай, өздөрүн кандай алып жүрөт, бири-бирине кандай мамиле кылат. Окуучулар болуп жаткан нерсени элестетишет, факттарды алардын жашоосунда жолуккан окуялар менен салыштырышат. Мазмунду толук кабыл алуу жана түшүнүү үчүн окуучулар минималдык базалык маданий фондко ээ болуусу керек.

Ошол себептен сабакта текстке чөмүлүүдө өзгөчө көңүл тарыхый-маданий, этнографиялык-жашоо мүнөздөгү комментарийлерге бөлүнөт. Бул этапта текстти түшүнүүнү өнүктүрүүгө жараган жеткиликтүү адабий таануу материалдарына: чыгарманын жаралуу тарыхы, мезгил, жашоо маданияты тууралуу кошумча маалыматтарга кайрылуу маанилүү.

Окуучуларды сценарийди жазууга тартуу балдардын чыгармачылык жөндөмдөрүн ачууга, жаңы жанрларды жана стилдерди өздөштүрүүгө, сүйлөө көндүмүн, өзгөчө ой-жүгүртүүсүн, элестетүүсүн, мунун негизинде креативдүүлүгүн өнүктүрүүгө мүмкүн. Сахналык композицияны жаратуу боюнча иш жаңы билим берүү парадигмага – чыгармалаштыкка чыгып жатат деп айтсак болот. Чыгармачылык процессте окуучу менен мугалим үчүн креативдүүлүктү калыптандырууга ыңгайлуу шарттар түзүлөт.

Сценарийди түзүү технологиясы:

I этап. Даярдоо.

1. Теманы тандоо.
2. Идеяны аныктап алуу.

II этап. Негизги.

1. Сахналык жүрүштү издөө:
  - а) негизги жана экинчи аракеттеги каармандарды аныктап алуу;
  - б) мезгил шаймандары (сценарийди жазууда костюмдарда, оюнду коюуда ачылган убакыттын өлчөмүн, мезгил буюмдарын, окуяларды эске алуу керек);
  - в) стиль (чыгармага мүнөздүү көркөм ыкмалардын бүтүндүгү).
2. Окуучулардын жаш курак өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен мазмунду толук иштеп чыгуу. Диалогдорду түзүүдө жекече, жуптар жана топ менен иштөө.
3. Окуучулардын оюнда катышуу логикасын аныктоо.
4. Музыкалык жана көркөмдүк жагынан кооздоо.

III этап. Социалдашуу. Топтордун чыгышы. Топтун чечимин көрсөтүү.

Театр-экспромт.

IV этап. Рефлексия.

Сценарийди түзүүгө болгон талаптар.

Сценарий:

- адабий жактан сабаттуу;
- идеялык-көркөм талаптарга жооп берген;
- жөнөкөй жана өтө эле көлөмдүү болбоосу;
- так белгиленген убакытка ээ болуу;
- окуучулардын жаш курак өзгөчөлүгүнө жараша болуусу керек.

Театралдаштыруу ыкмасын кеңейтүү жана тереңдетүү, окуучулардын жаш курак өзгөчөлүктөрүнө жана көркөм чыгарманы анализдөө процесси менен байланышкан негизги түшүнүктөрдү түшүнүүгө жана татаалдаштырууга алып келет. Натыйжада, театралаштырууну көркөм текстин драмалык иш-аракеттердин элементтерин кошуу менен сахналаштырууга

интерпретациялоо катары кароого мүмкүн. Адабий окуу сабагында көркөм чыгармаларды театралдаштырууну колдонуу процесси адабият менен театрдын, окуучу менен автордун, окурман-көрүүчүнү чыгармалашууга негизделет.

Адабий окуу сабагында театралдаштыруу, сахнага тартуу окуучулардын эстетикалык жактан өнүгүүсүнө, көз карашынын калыптануусуна таасир берген предметтер аралык байланышты ишке ашыруунун негизги аспектеринин бири болуп саналат. Бул сабактардын негизги милдети – эске тутуу, образдуу ой-жүгүртүү, кеп, креативдүүлүк сыяктуу сапаттарды өнүктүрүү.

Адабий окуу сабагы салттуу ыкмага ылайык өзүнө окууну жана көркөм текстти анализдөөнү камтыйт. Адатта анализге мугалим сунуштаган ар түрдүү суроолор системасы жардам берет: көйгөйлүү, дискуссиялык, жолдоочу ж.б. Креативдүүлүктү калыптандыруу үчүн окуу стратегияларын колдонууга болот. Окуунун өзү – чыгармачылык процесс. Философ М. Каган жазгандай: «Окуу көркөм кабыл алуунун башка формаларынан өзүнүн көркөм алгачкы чыгармачылык менен түз байланышы аркылуу айырмаланат». Көркөм текст такыр башкача кабыл алынат, сүрөттү көргөндө аң-сезиминде образдарды элестетесиң. Буга окуунун текст алдындагы жана тексттик стратегиялары жардам берет.

Стратегиялардын белгилүүлөрүнө кластер, желе, ассоциация, синквейн, токтоп окуу, аралашкан логикалык чынжырлар, маанилүү сөздөр кирет.

Аларды колдонуу сабактын методикасын өзгөртөт, үй тапшырма шартында иштөөгө, жаңы маалымат менен, иштин өзгөчө ыкмалары менен инновациялык сабакты иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Мындан сырткары окуунун стратегияларын колдонуу жекече, жуп менен иштөө жана кичине топто иштөөнү божомолдойт.

Кластер – окуучулардын сабакта өтүлүп жаткан чыгармадагы кандайдыр бир ой, маселе тууралуу эркин жана ачык ой жүгүртүүсүнө жардам берүүчү интерактивдүү каражат. Мында, мисалы: кайсы бир каармандын жеке

өзүнө тиешелүү сапаттары тизмеленип, анан анын маанилери чечмеленет. Ал маанилерди мектеп окуучулары чыгармадагы берилген жандуу мисалдар менен чечмелешет. Кластер окуучуларга кандайдыр бир тема боюнча эркин ой жүгүртүүгө мүмкүндүк берет. Окуучунун өзүнүн билгендерине, белгилүү тема тууралуу түшүнүк алууларына жол ачат жана эске тутууну ошондой эле, ар тараптуу ойлоону өнүктүрө алат.

Токтоп окуу – тексттик стратегия балдардын окууга кызыгуусун ойготуу, креативдүү ой-жүгүртүүсүн өнүктүрүү үчүн колдонулат. Көркөм чыгарманын мазмуну тууралуу ой-жүгүртүү, аны талкулоо үчүн шашпай, тыныгуу менен окуйбуз. Берилген стратегия өтө көлөмдүү эмес, күтүлбөгөн окуялардын өнүгүүсү же соңу бар чыгармаларды окууда эффективдүү. Чыгарманын тексти алдын ала бир нече бөлүккө бөлүнүшү керек.

Берилген стратегия боюнча иштин алгоритми:

– чакыруу баскычы: негизги сөздөр аркылуу болжолдонгон тексти түзүү жана аңгеменин аталышын талкуулап, анын мазмунун иштеп чыгуу.

– түшүнүү баскычы: тексти чакан бөлүктөр аркылуу окуу. Сюжеттин өнүгүүсүн болжоо жана андагы бардык нерсенин мазмунун окуп талкулоо. «Мындан ары кандай болот жана эмне себептен?» деген суроо сөзсүз болуусу керек.

– рефлексия: иштин формалары ар түрдүү болуусу мүмкүн: кат, дискуссия, биргелешип изденүү.

Чакыруу этабында, окуучулардын тексттин аталышын түшүнүү, аталыш менен байланышкан ассоциациялар жана элестетүүлөр менен байланышкан суроолор аркылуу окуучулардын өздүк тажрыйбасына кайрылуу керек. Чакыруу этабы окуучуларды аңгемени кабыл алууга жана анын көйгөйүн божомолдоого даярдоого жардам берет. Аңгемеге арналган сабак үчүн суроолордун үлгүсү: *«Жигит өлүмдөн калды». Чыгарма 4-класстын Адабий окуу китебиде берилген. Айткылачы, «хирург» сөзү эмнени билдирет? Бул сөз силерде кандай ассоциацияларды жаратты? Мындай аталыштагы аңгеме тууралуу эмне айта алабыз? Эмнеге арналат?*

Түшүнүү этабында окуучулар көркөм чыгарманын тексти (алдын ала логикалык жактан бүткөн бир нече үзүндүлөргө бөлүнгөн фрагменттер) менен түздөн-түз таанышышат. Тексттин сөзсүз түрдө маанисин түшүнүү үчүн керек болгон кемчиликтерди үн менен белгилеп, үндү чыгаруу менен жана көркөм окуу керектигин белгилөө керек. Ар бир фрагменттерди окуп бүтүүдөн соң окуучуларга суроолор берилет (ар түрдүү: жөнөкөй, түшүндүрүүчү, тактоочу, баалоо, чыгармачылык типтерди колдонууга болот), андан кийин окуучулар окуялардын андан аркы өнүгүүсүн божомолдоого аракеттенишет.

Мисалы («Жигит өлүмдөн калды» аңгемеси үчүн): Эмне жөнүндө билдик? Аңгеме аянычтуу экендиги тууралуу биздин божомолубуз тастыкталдыбы? Хирург Иса Ахунбаев кандай таасир берди? Силер күткөн нерсе болдубу? Аңгеменин аягын ойлоп таап, жазып көргүлөчү.

Божомолдоого төмөнкү таблицаны колдонууну сунуш кылабыз (2.1-таблица):

Таблица 2.1. – Токтоп окуу тесттик стратегиясы

Эмне болду?	Эмне болот?
-------------	-------------

Бул таблица белгилүү болгон маалыматты жана окуяны андан ары божомолдоону жазуу үчүн керек. Окуучулар абдан кызыгуу менен андан ары эмне болоорун табууга аракеттенишет.

Таблицадан сырткары «Божомолдор талы» сыяктуу ыкманы колдонууга болот:

Мындан ары эмне болот?

Ар бир вариантка балдар өз божомолдорун жазышат. Мунун негизинде окуучулар өз оюн так берүүгө, божомолдорун текстке байланыштырууну үйрөнүшөт.

Рефлексия этабында тексттин мазмунуна байланыштуу жана аны интерпретациялоого болгон ар түрдүү ыкмаларды чагылдырган цитаталар, афоризмдер, макал-лакаптар, учкай сөздөр колдонулат. «Жигит өлүмдөн калды» аттуу кыргыз хирургу тууралуу аңгемеге төмөнкү макал-лакаптарды алууга болот: «Уста темирден да алтын кылыч жасайт» жана «Ден-соолук – чоң байлык», «Жакшы врач – Өмүр шериги». Ошондой эле, окуучуларга кайсыл макал аңгеменин маанисин толук чагылдырары тууралуу ой-жүгүртүүгө сунуш кылынат. Өз түшүнүктөрүн окуучулар эссе аркылуу берүүсү керек.

Токтоп окуу окуучуларды ойлонуп окууга, анализдөөгө, окуган нерсе боюнча жыйынтык чыгарууга үйрөтөт. Окутуу процессине активдүү катышууга, гипотезаны коюуга, аларды далилдөөгө жана четке кагууга, жыйынтык жасоого кызыгууну жаратат, натыйжада креативдүүлүктү, өзгөчө ой-жүгүртүүнү калыптандырат.

Балдарды кызыктуу иш менен алектенүүгө үйрөтүү аркылуу анын жүрүшүндө жаңы идеялар, маселени чечүүнүн жаңы ыкмалары жаралат. Биз кызыктуу сабакка айландыруу менен окуучулардын окууга болгон мамилесин өзгөртөбүз. Баарынан маанилүүсү окуучуларга билим берүү процессинде өз алдынча ишмер болууга мүмкүнчүлүктү беребиз, анда мугалим кеңешчи, тарбиялоочу болуп саналат. Эгер мындай ыкма салтка айланса, анда креативдүү ой-жүгүртүү эң эле жөнөкөй ой-жүгүрткөн адамдын жашоодогу жана келекчектеги кесиптин муктаждыгы болуп калат.

Учурда билим берүү процессинде пайдалуу маалыматты топтоо жана гипотезаны иштеп чыгуу, жыйынтыктоо билим, билгичтиктерди калыптандыра турган методдорду жана ыкмаларды колдонуу актуалдуу болуп келет. Бул учурдагы окуучунун чыгармачылык иш-аракетин уюштуруу жөндөмүн камсыз кыла турган ар тараптуу окуу кыймыл-аракеттери

калыптанышы зарыл экендигин билдирет.

Башталгыч класстын окуучулары ар түрдүү чыгармачылык тапшырмаларды аткарууну абдан жакшы көрүшөт. Аны аткарууда окуучулар элестетүү, ойлоп табуу, жазуу, айлана-чөйрөнү өзгөртүү менен алектене алышат. Демилгени, чыгармачылыкты өнүктүргөн көнүгүүлөрдү колдонуу предмет боюнча сабактарды өткөрүүдө милдеттүү түрдөгү шарт болуп саналат.

Сабак өтүүдө өтө эле көп методдор колдонулат. Аларды жалпы жана айрымалуу белгилерине ылайык ачык, так жиктеп ажырата билүү ар бир методду максаттуу, өнүмдүү, үзүрлүү колдоно билүүгө өбөлгө болот. Ошондуктан окутуу методдорун классификациялоо объективдүү зарылдык.

Окутуунун методдорун классификациялоо боюнча педагогиканын тарыхында эмгектер көп. Ал классификация теориялык эле эмес, практикалык мааниге да ээ болуп саналат. Анткени, ал окутуу процессинде методдордун натыйжалуулугун баалоо жана аларды тандоого негиз катары кызмат кылат.

Окутуу практикасы үчүн бир топ жаңычыл методдордун классификациясы белгилүү дидакттар И.Я. Лернер жана М.Н. Скаткиндер [94] тарабынан сунуш кылынган. Алар окуу процессинин натыйжалуулугу эң обол балдардын окуп үйрөнүү ишмердүүлүгүн туура жана үзүрлүү уюштурууга байланыштуу болооруна басым жасоо менен төмөнкүдөй методдордун тобун бөлүп көсөтүшкөн:

- көрсөтмөлүү-түшүндүрүү;
- репродуктивдүү (кайталап аткартуу);
- проблемалуу баяндоо;
- аз-аздан изденүү же евристикалык ишмердүүлүк;
- изилдөө;

Берилген классификациянын колдонулушу башталгыч мектепте көбүрөөк жайылып келет. Окутуу процессинин мындай өңүттө уюштурулушун эң обол окуучунун өнүгүү таламынан алып караганда кыйла утуштуу болоору практикада тастыкталган. Анткени мында окутуу иши

тикеден-тике окуучунун таанып билүү тажрыйбасын өнүктүрүүгө, байытууга багытталат. Бул инсанга багытталган окутууну уюштуруп, ишке ашырууда маанилүү болуп эсептелинет. Анткен менен, педагогдор тарабынан сунушталган окутуу методдорунун классификациясы, мектеп окуучуларынын ролун ошондой эле, изденүүчү ишинин салыштырмалуу салмагына өзгөчө баа бергендиги менен башка изилдөөчүлөрдүн сыноосуна кабылган.

М.И. Махмутовдун окутуунун жана окуп-үйрөнүүнүн методдорунун классификациялоосунда негиз катары билимди өздөштүрүү көйгөйүнүн деңгээли жана окуунун эффективдүүлүгүнүн деңгээли көрсөтүлгөн. Ал ушуга ылайык окутуу методдорун (маалыматты билдирүү, түшүндүрүү, практикалык-көрсөтмөлүү, түшүндүрүп-түркү берүүчү жана түрткү берүүчү) жана окуу методдорун (аткаруучу, практикалык, жарым-жартылай-изденүүчү, толук изденүүчү, продуктивдик, репродуктивдик) бөлүштүргөн. Аталган классификация окуу методдорунун бинардык классификациясын түзүүнүн негизги аракеттеринин бири болуп эсептелинет [113].

Ю.К. Бабанский окутуу практикасында орун алган ар кандай методдордун функцияларын кылдат талдап кыйла иретке келтирип, төмөнкүдөй үч топко бөлүштүргөн: окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүгүн уюштуруу жана жүзөгө ашыруу методдору; окуучулардын таанып билүү жүйө-себебин арттыруу жана ага дем шыкак берүү методдору; окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүгүнө көзөмөл жүргүзүү жана өзүн-өзү текшерип баалоо иштерин уюштуруу методдору [12].

В.А. Онищуктун классификациясында негиз катары окутуунун дидактикалык максаты жана ошого жараша окуучулардын иш-аракетинин түрлөрү сунушталган. Анын классификациясы төмөнкүдөй:

- коммуникативдик метод;
- таанып-билүү методу;
- системдешкен метод;
- контролдук метод. [125].

Айрым окумуштуулар (Н.М. Верзилин, Е.Я. Голант, Е.И. Перовский) методдорду билимди өздөштүрүүнүн булактарына карай айрымалашып алардын сөз, практика, көрсөтмөлүүлүк сыяктуу үч чоң группасын бөлүп көрсөтүшөт.

Бул классификация бүгүнкү күнгө чейин башталгыч класс окуучуларын окутуунун учурдагы практикасында колдонууга ыңгайлуу болуп саналат. Классификация башталгыч класстын окуучуларына көбүрөөк туура келет, себеби анда окуучулардын жаш курак өзгөчөлүктөрү эске алынган.

Тандалып алынган метод канчалык эффективдүү болсо, мугалим тарабынан берилип жаткан билим, таалим-тарбия окуучуга ошончолук жугумдуу болот [26, 70-б.]. Башталгыч класс окуучулары ар түрдүү чыгармачылык тапшырмаларды абдан жакшы көрүшөрү жалпыга маалым. Аны аткарууда, балдар жазуу, элестетүү, ойлоп табуу жана айлана-чөйрөнү өзгөртүү менен аракеттенишет. Чыгармачылык өз алдынчалыкты, демилгелүүлүктү өнүктүргөн көнүгүүлөрдү пайдалануу предмет боюнча сабактарды жүргүзүүдө милдеттүү түрдөгү шарт болуп эсептелинет. Л.С. Выготский мындай деп жазган: «Чыгармачылыктуу ишмердүүлүк инсанды «келечекке караган жандык» кылып жарата алат» [40, 16-б.].

Активдүү окутуунун методдору өз ара аракеттешүүнүн «мугалим – окуучу» схемасы боюнча түзүлөт. Окуу процессинде мугалим менен окуучулардын бирдей (маанилеш, окшош) катышуусун болжолдогон ушундай методдор экени анын аталышынан эле белгилүү, б.а. балдар сабактын тең катышуучусу жана түзүүчүсү катары катышышат.

Активдүү жана интерактивдүү окутуунун бардык методдору окуучуну окуганга үйрөтүш үчүн зарыл болгон негизги милдетти чечүүгө багытталган. Демек, чындык даяр түрдө берилбеши керек. Маалыматты өз алдынча издөөгө, абалды талдоого, логикалык чынжырды түзүүгө менен далилденген чечимди кабыл алууга негизделген сынчыл ой-жүгүртүүнү өнүктүрүү бир топ маанилүү.

Ошол себептен мугалим үчүн окуучулардын окуу предметине карата

кызыгуусун өнүктүрүү жана башталгыч класстын окуучуларынын туруктуу окуу ошондой эле, предметтик билим, билгичтиктерин өнүктүрүү үчүн предметтик мазмундун мүмкүндүктөрүн жетекчиликке алууга мүмкүндүк берген окутууга ар кандай метод жана ыкмаларды киргизүү абдан маанилүү.

А.Ж. Муратовдун “Адабият сабагы. Адабиятты окутуу” аттуу эмгегинде окуучуларда китеп окууга болгон кызыгууну ойготуу үчүн педагог чыгарманы тандап, кайталап окуу, каармандар образдарын анализдөө, алар тууралуу маектешүү, окуучулар менен каармандар жөнүндө чыгармачылык аңгемелерди түзүү, педагогдун өздүк аңгемеси, алар боюнча маектешүү жана репродукцияларды кароо сыяктуу ыкмаларды колдоно тургандыгы көрсөтүлгөн [117].

Л.П. Бочкареванын ою боюнча китептер жана көркөм-графикалык чыгармалар балдардын чыгармачылыгын байытат. Аларда белгилүү темадагы китептерге болгон туруктуу кызыгуу пайда болот.

Бала чыгарма жөнүндө айтып берүүдө, көркөм чыгармаларды, анын образын эстөө менен өз оюн активдештирет. Окуу аркылуу кирген сапаттуу жаңы маалымат айтып берүүдө бекемделет. Балдардын кругозорун кеңейтет, чыныгы ишмердүүлүк тууралуу билимин байытат. Китептер жана сүрөттөр аркылуу мугалим балдардын окууга карата аң-сезимдүү мамиле кылуусуна, ага карата туруктуу, терең кызыгуусуна жетет.

Адабий окуу сабагын окууга карата аң-сезимдүү мамиле окуучунун чыгармачылык элестетүүсүнө, креативдүүлүгүнө таасир тийгизет. Адабият образдарын түзүү процессинде окуучулар көптөгөн чыгармачылык изденүүлөрдү ишке ашырууга, алган билимин, сезимдерин мобилдештирүүгө жөндөмдүү.

Интерактивдүү методдор өз ара аркеттешүүдө мугалим жана окуучу, окуучу окуучу түрүндө түзүлөт. Интерактивдүү методдордо мугалим өзү жалгыз окутуу процессинде окуучуларды тартпастан, окуучулар өздөрү да өз ара аракеттешүүдө ар бир окуучунун кызыгуусуна, каалоосуна таасир этет. Мында мугалим фасилитатордун гана ролун аткарат. Мугалимдин милдети –

окуучуларга ылайыктуу шарт түзүп берүү болуп саналат.

Мугалим окутуу процессинде бир эле активдүү методду тандаса болот жана ошондой эле бир нече методдорду да пайдаланса болот. Ошентсе да, окутуунун ийгиликтүүлүгү коюлган милдеттердин системдүүлүгүнө жана тандалган методдордун бири-бирине байланышына көз каранды.

Мугалимдин башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу методдорун карап кетсек.

Окумуштуу М.Р. Рахимова, М.А. Абдыкеримова чыгармачылыкты өстүрүүдө сабакта изденүү, тапшырма аткаруунун бөтөнчө, өзгөчө бир жолун табуу керектигин айткан жана аны педагогикада “креативдик чөйрө” деп аталарын белгилеген [136, 87-б.].

Изилдөөчүлүк ишмердүүлүк балага башынан таандык. Ал дүйнөнү ачат, аны изилдейт жана ушул процессте ишкердүүлүктүн жаңы түрлөрүн өздөштүрөт.

Адабий окуу боюнча изилдөөчүлүк ишкердүүлүк эки багытта: ар түрдүү жанрдагы көркөм тексттерди мини-изилдөөдө жана адабият, фольклор, көркөм сүрөт искусствосу боюнча изилдөөлөргө катышууда өнүгүшү мүмкүн. Изилдөө процессинде бала мурда белгилүү кандайдыр бир нерсени ачат. Ал процессте ишкердүүлүктүн жаңы түрлөрүн өздөштүрөт. Алсак: маалыматтын булактарын издөөгө жана алар менен иштөөгө; материалды системалаштырууга жана презентациялоого; өзүнүн чыгармачылыгын көрсөтүүгө үйрөнөт. Бул окуучулар үчүн абдан маанилүү.

Адабий окуу сабагындагы интерпретациялык ишкердүүлүк окуучу көркөм текстти терең өздөштүрүшү, аны окушу, текстке өз көз карашын билдирүүсү үчүн уюштурулат.

Театралдаштыруу, инсценировка методдору иштин салттуу түрлөрү. Окуучуларды кызыктыруу үчүн биз, мисалы, “Алтын маска (бет кап)” театралдык оюнун уюштурабыз. Окуучулар сахна коюш үчүн көркөм текстти өздөрү тандашат. Конкурстун шарты (бардыгы чыныгы театрдагыдай) балдардын демилгесин жана кызыгуусун өөрчүтүү болуп саналат. Эгер

концерт уюштурулса, анда ал айырмаланып туруусу керек. Мисалы, окуучуларга көркөм, музыканын коштоосунда окулуучу ырлар сунушталат.

Чыгармачылык ишкердүүлүктү ишке ашыруу менен, биз, стандарттуу эмес билимдерди сунуштайбыз. Мисалы, кыргыз элинин кереметтүү жөө жомокторунун сюжети боюнча куурчак театры оюнун түзүү.

Стандарттуу эмес чыгармачыл тапшырмалардын дагы бир мисалы-Интернет тармагында аккаунтун түзүү. Окуучулар өздөрүнүн баракчалары үчүн материал даярдашты: “Таанышып алгыла, бул мен”, “Менин классым”, “Менин хоббим”, Google сервисин колдонуу менен өздөрүнүн аккаунтасын түзүштү (ата-энелердин жардамы менен).

“Мен басып чыгаруучу” ишкердүүлүк оюну мектеп газетасын, журналдарды, альманахтарды, жыйнактарды басууну болжолдойт. Башталгыч класстын окуучулары “басма” ишмердүүлүгүнө канааттануу менен кошулушат: Мисалы, басмага китепти даярдашат, журналисттерге материалдарды чогултууга жардам беришет, китепке жарнама түзүшөт. Окуучулар жыйнак кылууга өздөрү чыгармаларын даярдашып, бардык адабият таануучулук билимдерин практикада дароо пайдаланышты.

“Мен тьютор” оюндук ишмердүүлүгү чыгарманын тексттери, цитаталардын жана афоризмдердин жыйнактары боюнча тексттерди түзүүнү, класста талкуулоо үчүн көркөм чыгармага суроолорду түзүүнү, окуу китебинин, сөздүктүн өздүк баракчаларын түзүүнү болжолдоду. Балдар чыгармачылыгынын жемишин сабактарда колдонуу зарыл, анткени бала анын иши керек экендигине, бардык класстын иши үчүн маанилүү экендигине ишениши керек.

Долбоордук ишмердүүлүк белгиленген максатка карата жылууга, план боюнча өз ишин иштеп чыгууга башталгыч класстын окуучусун тартат. Максат-жаңы продуктыны түзүү. 2-3-класстын окуучулары коюлган максаттарды өз алдынча жеңе албаса, долбоорго кызыгуусу тез жоголот. Ошондуктан, биз, окуучуларга иштин жаңы түрүн сунуштайбыз. Ал долбоордук тапшырмалар.

Мындан тышкары, башталгыч класстын окуучулары узакка созулган адабий чыгармачылык долбоорлорго кызыгуу менен катышышты.

Бул иштин натыйжасы 3-класстын алтын китепканасынын бет ачарында портфолио түзүүдө байкалды.

Баланы ар кандай ишкердүүлүккө тартуу менен, бир нече максаттарды койдук. Биринчиден, ар бир окуучуга билимдерди алууга, жөндөмдөрдү, көндүмдөрдү курчутууга, экинчиден, көркөм адабиятты окуусу менен өзүн-өзү баалоону, ой жүгүртүү; эмоционалдык маанайын чыгармачылык жөндөмүн калыптандырабыз.

Адабий окуу сабагы балдар оюндарынын ар кандай түрүн – дидактикалык, сюжеттик-ролдук, кыймылдуу, конструктивдүү ж.б. уюштуруунун көп мүмкүнчүлүктөрүн берет. Бул атайын оюн-сабагынын тибинин тандалышын билдирет.

Башталгыч класстын окуучуларында интеллектуалдык-чыгармачылык шыктарды ачуу жана өнүктүрүү керек. Өнүктүрүүчү оюндар жана кыялдануу методдорунун комплекси (жомокторду ойлоп табуу) жана чыгармачылык элестетүүнү өнүктүрүү эффективдүү. Л.С. Выготскийдин айтканы боюнча элестетүү баланын төмөндөгүдөй ишмердүүлүгүн камсыз кылат: ишмердүүлүктүн акыркы натыйжасынын образын түзүү; белгисиз абалда жүрүм-турум программасын түзүү, ишмердүүлүктү алмаштырган образдарды түзүү; сүрөттөлгөн объекттердин образдарын түзүү. Адамдын кыялдануу жөндөмүнүн деңгээли төмөндөшү менен бирге инсан начарлайт, чыгармачылык ой-жүгүртүүсүнүн мүмкүнчүлүктөрү азаят, искусствого, илимге жана башкаларга карата кызыгуусу өчөт [41, 29-б.].

«Оюн» методу – окуучуларга жол табуу сунушталган, чындыкты моделдештирген атайын абалдарды түзүү. Эң негизгиси берилген методду белгилөө – таанып-билүү процесске түрткү берүү. Оюн бул бүткүл адамзат маданиятынын кайталангыс феномени. Оюн – бир мезгилде өнүккөн иш-аракет, коопсуздуктун, социалдашуунун, кызматташтыктын, өсүүнүн, чоң адамдар менен болгон достуктун чөйрөсү. Ал чоңдордун ички дүйнөсү менен

баланын ички дүйнөсүнүн ортосундагы ортомчусу. Педагогдун милдети – окууну уюштурууга жардам берүү, аны кызыктуу жана мазмундуу кылуу. Буга ролдук оюн жардам бере алат. Л.С. Выготский «Оюнду, сүрөттөрдү алсак да, эмгекти алсак да – бардык жерде биз окуучунун ой-жүгүртүүсү жана иш-аракеттери ортосунда пайда болгон толук жаңы мамилелер менен иштейбиз» – деп айткан [40, 34-б.]. Оюндар аркылуу окуучулардын креативдүүлүгү көрүнөт. Оюнда окуучулар өз ойлорун жана сезимдерин көрсөтө алышат, адабияттагы каармандарын ролун өзгөртө алышат. Эгер биз мугалимдин планы боюнча иштөөнү, образдарды тууроону сунуш кылсак, анда бул окуучулардын креативдүүлүктүгүндө көрүнгөн элестетүүсүн, өз алдынчалыгын, тазалыгын басмырлайт.

Ролдоштурулган оюндар андагы катышуучулардын адам баласынын чыныгы практикалык ишмердүүлүгүн шарттуу түрдө тууроосу болот жана анын эффективдүүлүгү жогору мотивация менен, предметке карата кызыгуунун жогорулоосу менен түшүндүрүлөт [86, 107-б.].

Ролдук оюндарды шаблондобостон, окуучулардын демилгесин колдоо абдан маанилүү. Педагогго балдардын демилгесин кысууга, аларды көңүлүн калтырууга, аларга кандайдыр бир ролдорду таңуулоого тыюу салынат.

Ролдук оюнду жетектөө менен мугалим ар дайым окуучулардын демилгесин, өз алдынчалыгын өнүктүрүү керектигин, алардын тазалыгын, оюндун шартын сактоо керектигин эсине сактоосу керек. Мугалим бардык кысымдыкты жоготуп, окуучу үчүн кыялданууну, ал үчүн ролду ойлоп табууну токтотуу керек. Окуучулардын сезимине, кызыкчылыктарынын өнүгүүсүнө сылыктык менен таасир этип, алардын оюнун, элестетүүсүнүн жана креативдүүлүгүнүн ишин багыттоо керек. Ушундай жетектөөдө гана креативдүүлүктү ийгиликтүү калыптандыруу мүмкүн [23].

Натыйжада, эгерде, эмоционалдык-ылайыктуу атмосфера, ролдук оюнда окуучунун демилгесин өнүктүрүү, аларга эркиндик жана өз алдынчалыкты берүү шарттарды түзүүдө гана адабий окуу сабагында сюжеттик-ролдук оюн аркылуу башталгыч класс окуучуларынын

креативдүүлүгүн калыптандыруу мүмкүн деген жыйынтык жасоого болот.

Эвристикалык суроолорду колдонуу методу. Бул метод «негизги суроолор» методу катары да белгилүү. Эвристикалык суроолор методун көйгөйлүү абалдар шартында кошумча маалыматты жыйноо, же чыгармачылык маселелерди чечүү процессинде болгон маалыматты иреттөө үчүн колдонуу ылайыктуу. Мындан тышкары, эвристикалык суроолор кошумча стимулдун кызматын аткарат, чыгармачылык маселелерди чечүүнүн жаңы стратегияларын жана тактикаларын калыптандырат. Бекеринен сабак өтүү практикасында аларды түрткү берүүчү суроолор деп аташпаса керек, себеби педагог тараптан ийгиликтүү коюлган суроо окуучуну туура жоопту чечүү идеясына түрткү берет.

Аналогду ой менен түзүү абалында кээде жакшы эвристикалык жыйынтыктар, гиперболизация сыяктуу ыкманы берет, мисалы, техникалык объекттин же анын өзүнчө байланыштарынын маанилүү деңгээлде көбөйүүсү, же тетирисинче азайышы.

Көп учурда эмпатия, же өздүк аналогия чыгармачылык маселени чечүүдө адамдын техникалык объект, процесс, система менен салыштыруу катары түшүндүрүлөт. Метод эмпатия колдонгон учурда объектке адамдын өзүнүн сезимдери, эмоциялары берилет: адам мисалы, машинанын механизмди өзүнүн максаттары, функциялары, мүмкүнчүлүктөрү, жакшы жана жаман жактарына салыштырат.

Адам объект менен бириккендей объектке эң эле фантастикалык вариантта мүмкүн болгон жүрүм-турум танууланат. Натыйжада, эмпатия методунун негизинде изилденүүчү объектти, процессти башкалардын ордуна коюу принциби жатат.

Эмпатия методунун жакшы жактары кыялды, элестетүүнү өнүктүрүү жана чыгармачылык маселелердин өзгөчө чечимин алуу үчүн чоң, чынында жоголгус мүмкүнчүлүктөрү саналат.

Ийгилик абалынын методу бул, иш-аракетте керектүү натыйжаларга жетишүү мүмкүндүгү түзүлгөн жана шарттардын максаттуу багыттагы

уюштурулган айкалышы. Бул пландаштырылган, ойлонуштурулган, даярдалган стратегия жана тактиканын жыйынтыгы. Адамдын ийгилиги жана жетишкендиги айырмаланат. Төмөнкү түрлөргө ажыратса болот:

1. Алдыдагы ийгилик жана аны күтүүнүн натыйжасында негизделген үмүттөр ошондой эле, кандайдыр бир башкача болгон үмүттөнүү да пайда болушу мүмкүн. Ошентсе да ийгилик жөн жерден жаралбайт;

2. Ийгиликтин констатацияланганы жетишкендикти белгилейт. Башталгыч класстын окуучуларына ал таануу сүйүнүчүн сезүү мүмкүнчүлүгүн жана өз мүмкүнчүлүктөрүн сезүү менен кийинки күнгө ишеним жаратат;

3. Жалпылоочу ийгилик коопсуздук абалга, ишенимдүүлүккө, өз күчүнө таянууга түрткү жаратат. Бирок тынчтануу кооптонуу, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүнө жогору баа берүү мүмкүндүгү бар.

Жарышуу методунда окуучулардын жарышууга карата табигый муктаждыгы болот. Жарышуу методу коомго жана адамга зарыл болгон касиетти, сапатты тарбиялоого багытталган. Бири-бири менен жарышуу аркылуу окуучулар коомдук жүрүм-турумдун тажрыйбасын тез өздөштүрө алышат. Адептик, физикалык, эстетикалык сапаттарды өнүктүрүү менен жетишпегендер үчүн чоң мааниге ээ. Өзүнүн ийгилигин жолдошторунун ийгиликтери менен салыштыруу аркылуу өсүү үчүн жаңы стимулга ээ болушат жана аракеттери күчөйт.

Дайыма өзүнүн окуучуларынын жүрүш-турушун жана окууга карата мотивдерин мугалим изилдөө керек. Ал окуучулардын кызыкчылыгын козгоо ыкмаларын мыкты билиши зарыл. Аны абалга ылайык колдонууну билүү керек.

Уюштурулган стратегиялар методу. Чыгармачылык маселелерди чечүүдө негизги психологиялык тоскоолдуктардын бири ой-жүгүртүүнүн инерциясы жана чечүүчүнүн ачык ыкмадан баш тартууга жана чечүүнүн идеяларын издөөдө жаңы ыкманы, жаңы багытты табуу жөндөмсүздүгү саналат. Биз чечимдин идеясын издөөдө туура багыт тандасак да, негизги,

мүмкүн андан өзгөчө болгон стратегияны, идеяны байкабай калуу коркунучу пайда болот.

Белгилүү деңгээлде ой-жүгүртүүнүн инерциясын жеңүүгө уюштурулган стратегиялар методу жардам берет. Бул методдун негизинде:

а) инсандын чыгармачылык маселени чечүүнүн жаңы стратегияларын тандоодогу өзүн өзү башкаруу принциби;

б) четтетүү принциби, б.а. процесстин объектисин, предметин ар дайым күтүүсүз жаңы көз карашта кароо принциби жатат.

Баарлашуу, түшүндүрүү – эки тарап – мугалим жана окуучунун катышуусун божомолдогон билимди системалуу жана ырааттуу талкулоо методу. Мугалим окуучулардын ойлорун угат жана эске алат, кызматташуу принцибинде өз мамилелерин түзөт.

Аңгеме – бул өспүрүмдөрдүн социалдык тажрыйбасына же сезимдерине ылайык болгон так же элестетилген окуяларды ачык эмоционалдуу баяндоо.

– *чаташкан логикалык чынжылар*. Бул ыкма адатта тайпада, топто колдонулат. Мугалим хронологиялык чынжырдан же себеп-натыйжа чынжырынан өткөн адабий чыгарма боюнча бир нече мисалга алсак, он, он эки эпизоддун аталышын бөлөк-бөлөк чакан барактарга көчүрүп алат. Баракчалардын аралашмасы жазуу столуна коюлат. Топторго ал аралаштырылган баракчаларды ирээти менен кайра коюуну сунуштайт. Окуучулар кезек-кезеги менен чакырылат да, чынжырдагы өз ордуна ар бир эпизодду жайгаштырышат. Мугалим бардыгы бир пикирге келишишкенден кийин гана алардын жайгаштырган божомолдорунун тууралыгын жана ката экендигин текшерип, аны чыгармадагы мисалдар аркылуу далилдейт жана окуялардын өнүгүү ирээтине көңүл бурууну билдирет [126, 24-б.].

– «Долбоорлоо методу» – бул берилген абалды өз алдынча талдоону жана маселенин чечимин тандоону божомолдойт. Долбоорлоо методу – окутуунун изденүү, изилдөө жана чыгармачылык методдору менен ыкмаларын бириктирет. Долбоорлоо иш-аракети ар бир окуучуну өз алдынча активдүү катышуучунун ордуна коет. Жекече чыгармачылыкты ишке

ашырууга мүмкүндүк берет. Команда менен иштөөгө көнүгөт. Бул класстын биримдигине, коммуникативдик көндүмдөрдүн өсүшүнө, ынтымактуулугуна таасирин тийгизет. Ошондой эле, чыгармачылык абал, жалпы кызыгуу пайда болот. Окуучунун ар бири жалпы ишке колунан келген салымын кошот. Кыймыл-аракет үчүн өзүнө жоопкерчиликти алат. Окуучуларга комплекстүү мүнөздөгү долбоорлордун жагаарын иш тажрыйба көрсөттү. Анткени, өзүнүн өздүк кызыкчылыгына жараша иш-аракетти тандоого мүмкүнчүлүгү түзүлөт.

А.Э. Байсеркеев: «Долбоор методу башка методдор сыяктуу эле окутуунун ар түрдүү каражаттарынын жардамы менен ишке ашуусу мүмкүн (анын ичинде жаңы маалымат технологияларын колдонуу менен). Ал заманбап каражаттар: компьютердик теле-коммуникациялар, виртуалдык китепканалар, видео, мультимедиа каражаттары, аудио – видеоконференциялар, факс, радиобайланыш ж.б. Ошондуктан, долбоор методу бүгүнкү күндө экинчи жолу төрөлүп жатат десек болот, себеби коммуникация үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөр алынып жатат. Долбоор методу менен окутуунун шарты боюнча билимдин булагы катары окуу китеби эмес балдарды курчап турган реалдуу чөйрө, турмуш алынган» деп көрсөтөт [13, 52-56.].

–Карусель. Адабий окуу сабагында бул ыкма өтүлгөн материалдарды кайталоодо колдонулат. Мында окуучулар суроолорду жооптору менен түзүп беришсе да болот.

Ишке ашыруу үчүн парталарды II абалында жайгаштыруу аркылуу класстын доска тарабына аянт даярдалат. Андан соң окуучулар катары менен саноо жолу менен экиге бөлүнөт. Биринчи катардагылар ортого келип, ички тегеректи түзүшөт. Экинчи катардагылар алардын сырткы тарабынан экинчи тегерекчени түзүү менен бири-бирине маңдай-тескей турушат. Биринчи катардагылар экинчи катардагыларга, экинчи катардагылар биринчи катардагыларга суроо берип, жоопторду ала алышат. Биринчи катардагылар сол тарапка жылышып, экинчи катардагылар өз орундарына калышат. Эгерде, берилген суроолорго туура жооп бере албай калышса, анда суроо берген

окуучу ага өзү жооп берет.

– Башкарып окутуу. Берилген тексттин мазмуну боюнча жана идеясы боюнча алдын ала божомолдоого үйрөнүшөт. Эмне болот?, Эмне жөнүндө? деген суроолорго жооп табуу аркылуу окуучулардын ички сезими ойгонот. Логикасы, сынчыл ой-жүгүртүү жөндөмдүүлүгү, чыгармачылык активдүүлүгү артып, кызыгуусу пайда болот.

Проблемалык методдо проблеманы коюуну б.а. проблемалык абалды, маселени ошондой эле, бирдей көйгөйдү, кубулуштарды талдоо аркылуу проблемага чечим табуу божомолдонот. Окумуштуу Бекбоев И. «... эгерде окутуунун азыркы системасында проблемалуулук болбосо, анда аны толук баалуу деп эсептөөгө болбойт, анткени окутуунун даяр гана билимдерди өздөштүрүүгө негизделип түзүлгөн системасы окуучуларды изденүүгө, ойлонуп эмгектенүүгө үйрөтүү жана чыгармачылык менен иштөө жөндөмдүүлүгүн өстүрүү маселесин чече албайт» – деп белгилейт [25, 269-б.].

Изилдөөчүлүк метод бул окутуунун проблемалык методуна окшоп кетет, бирок мында мугалим проблеманы өзү жаратат. Ал эми окуучулар болсо, проблеманы изилдөө боюнча өз алдыларынча изилдөөчүлүк ишти уюштурушат. Окутуунун методун тандоо башталгыч класстарда бир нече шарттарга көз каранды болот. Алар төмөнкүлөр:

- окутуунун максатына;
- окуучулардын даярдыгынын деңгээлине;
- окуучулардын жаш курагына;
- материалды изилдөөгө бөлүнгөн убакытка;
- класстын жабдылышына;
- мугалимдин педагогикалык, дидактикалык, методикалык жактан даярдык деңгээлине.

Модернизацияланган мектептерде топтук окутуунун ыкмаларына жана топтук окутуунун формаларына артыкча маани берилет. Бул окууну, коллективдик өз ара аракеттешүүнүн негизинде окуучуга, анын аң-сезиминде адам ишмердүүлүгү аркылуу чогулгандын бардын өткөрүү процесси катары

кароого байланыштуу.

Топтогу иштин концепциясы бул кызматташтыктын концепциясы. Бул бирин бири кабыл алуу, ошондой эле биринин жан дүйнөсүн бири түшүнүү, иштин жүрүшүн жана жыйынтыгын бирге талдоо менен байланышкан мугалимдер менен окуучулардын бирдиктүү өнүктүрүүчү ишмердүүлүк идеясы катары каралат. Бул кызматташтыкт концепциясында мугалимдер дагы, окуучулар дагы окутуу процессинин субъектилери болуп эсептелинет. Ал эми, башталгыч класстын окуучуларына болгон окуу иш-аракет субъектисинин функциялары азырынча татаал. Бирок окуучулардын топтору биргелештикте, өз ара кызматташтыкта окуу көйгөйүн чечкен топтук субъекттин ролу жеткиликтүү, жана ошону менен бирге бирин бири түшүнүү, ортоктоштук, чогуу жаратуу, бирге башкаруу принциптери жүзөөгө ашат. Бул ыкманы окутуу процессинде ишке ашырууда окутуу практикасы, «окуучу-окуучу» окуу кызматташтык схемасындагы окутуунун уюштуруу формасы окутуунун натыйжалуулугун арттырууга түрткү берген окуу өз алдынчалыкты өнүктүрүү, калыптандыруу үчүн маанилүү булактарды берерин так көрсөтөт.

Ошентсе да, мектепте көбүнчө мурдагыдай эле бөтөнчө мүнөзгө ээ болгон сабакты окутуунун фронталдык методдору басымдуу болуп саналат. Бул учурда коллективдик дагы ыкма, жекече дагы ыкма ишке ашпайт. Ушуга байланыштуу мектеп окуучусунун окуу өз алдынчалуулугу да өнүкпөйт.

Демек, билим берүүнүн абалынын талданышы, инсанга багыттап окутуунун технологиясын киргизүү менен окутуунун коллективдик методдорунун басымдуулугунун ортосундагы жана кызматташуу педагогиканы ишке ашыруу аркылуу иш-аракетти уюштуруунун топтук формаларынын жоктугунун ортосундагы карама-каршылыктарды ачкан. Аталган карама-каршылыктарды жоюу талабы изилдөөнүн көйгөйүн аныктаган башталгыч класстын окуучуларынын чыгармачылык жактан өнүгүшүнө көмөк көрсөткөн топтук иштин кандай методдору, башталгыч класстын учурдагы билим берүү чөйрөсүнүн шартында түзүлүшү зарыл. Кызматташтык педагогикасынын топтук формаларын методикалык жактан

сабаттуу пайдалануу аркылуу окуучуларда окуу өз алдынчалыктарын өркүндөтүү деңгээлинин байланыштарын көрсөтүү керек.

Окуу өз алдынчалык маселелер окуучулардын аң-сезиминин жана иш-аракетинин өнүгүүнүн өтө маанилүү көйгөйлөр багытында караларын психологиялык-педагогикалык адабияттарды талдоодо көрсөттү. Чыгармачылык бул адам баласынын жашоо иш-аракетиндеги позициясын шарттаган, өзүнүн иш-аракетине план түзүү жана аны активдүү ишке ашыруу өзгөчөлүгүн мүнөздөгөн негизги сапаты катары аныкталат. Чыгармачылык алдына ар түркүн окуу маселелерди белгилөө жана аларды өздүк каалоонун негизинде чечүү билгичтиги.

Окутуу технологиясынын бирдиктүү иш-аракети төмөнкү маселелерди чечүүнү багыттайт:

– окуучуну окууга, жаңы билимге жана билгичтикке өз алдынча ээ болууга үйрөтүү, өзүнүн чыгармачылык потенциалын толугу менен ишке ашырууга, өзүнүн жекечелигин ачууга көмөк көрсөтүү;

– окуучуда пикирлешүүдө жана биргелешкен иш-аракетте керек болгон инсандык сапаттарды жана билгичтиктерди тарбиялоо;

– ар бир окуучунун руханий жана эмоционалдык саламаттыгын сактоо.

Демек, топтук иш адабий окуу сабагында башталгыч класс окуучуларынын чыгармачылык ишин уюштурууда өзгөчө орунда турат. Топтук иш окутуунун башка формаларынан бир катар артыкчылыктарга ээ болуп саналат. Окуучуларда баарлашуунун ар түрдүү тажрыйбасына ээ болуу мүмкүнчүлүгү бар. Окутуу процессинде кызматташтыктын атмосферасы жаралат. Иш-аракет ар дайым мугалимдин көзөмөлү алдында ишке ашат, ал эми окуучулар эркин сүйлөшө алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат.

Практика көрсөткөндөй топтук ишти уюштуруу дайыма эле тегиз өтпөйт. Мектеп практикасында ишти уюштуруу көйгөйү коллективдик иштөө тажрыйбасынын жоктугу менен саналат. Бул ишти ишке ашыруунун дифференцирленген формасы катары мыкты уюштуруу жана окуучулардын бирдиктүү иш-аракетинин механизмдерин атайын изилдөөнү, топторду

тандоо принциптерин туура иштеп чыгууну талап кылат.

Окуучуларды топторго бөлүп, аларга тапшырма берип коюу жетиштүү жана андан натыйжалуу иш жүрөт деп эсептөө чоң катачылыкка жатат. Г.А. Цукермандын айтуусу боюнча топтук иш бул жөн гана топто отуруу формасы эмес. Ал предметтеги маңыздуу иш-аракеттин шарты. Анда мугалимдин жетекчилиги аркылуу окуучулардын өз ара, бири бири менен билим жаратуусу ишке ашат. Топтук иштин бүткүл этаптары окуучулар тарабынан да, мугалим тарабынан дагы атайын өздөштүрүүнү талап кылат.

Мындай ишти уюштуруу максатында окуучуларды топко – иш коллективдерге ажыратуу керек. Анын бир нече ыкмалары бар. Анда окуучулардын кызыкчылыгын, ой-пикирдин окшоштугун, отурган орундуктары боюнча бөлүштүрүү, топтоо ж.б.у.с. эске алуу зарыл.

Маселени так иштеп чыгуу – окуу маселесин ар бир катышуучунун жана жалпы топ алдына коюуга мүмкүн болгон ийгиликтүү иштин салымы. Топто өзгөчө орунду ролдорго (спикер, идея генератору жана калыпка салуучу ж.б.у.с) бөлүштүрүүнү үйрөтүү ээлейт. Топтор аркылуу мамилешүүнүн калыптануусунун алгачкы этабында педагог өзү бөлүштүрүүнү ишке ашырат. Андан соң окуучулардын өздөрүнө ролду бөлүштүрүү укугун өткөрүп берет.

Иштин эң эле татаалы көйгөйдү өз алдыларынча чечүү менен иш-аракеттин жыйынтыгына чыгуу этабы болуп эсептелинет. Аталган этапта мугалим координатордук гана эмес, ошондой эле окуучуларга жардамчы-консультант катары дагы орчундуу ролду аткарат. Чакан топтор менен иштөөдө мугалимдерде ар кандай позициялар болуп калышы мүмкүн. Алсак: уюштуруучу, текшерүүчү, топтордун иштеринде түздөн-түз катышуучу же окуучулардын иш-аракеттерин баалоо ж.б. Алгачкы этапта, катышуучуларды акыркы чечимдин ар кандай варианттарына «чыгарууда» мугалимдин ролу өзгөчө. Топтук иштин этабынын маанилүүсү болуп, жыйынтыктарды чыгаруу жана иштин жыйынтыгын көрсөтүү саналат. Убакытты иш-аракеттин аталган түрүнө, окутууга атайын бөлүү зарыл.

Окуучулардын кызматташтыгынын окутуу процессиндеги

маанилүүлүгүн, мугалим, топтук ишти уюштурууда ар дайым белгилөө керек.

Башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу үчүн окутуунун уюштуруу формаларын, окутуу методдорун, ыкмаларды сабаттуу тандоо жана негиздүү айкалыштыруу менен аларды колдонуунун методикалык өзгөчүлүктөрүн көңүлгө алуу гана таасир берет. Жогоруда айтылган окутуунун формалары, методдору, ыкмалары, Адабий окуу сабагында башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандырууда педагогдун ролун жана анын ишмердүүлүгүнүн маанисин аныктайт.

Экинчи глава боюнча корутунду

Кандай гана изилдөө болбосун анын натыйжалуулугу ал темага, изилденип жаткан илимий проблемага карата методологиялык негиздеринин туура коюлушу жана табылышы менен байланыштуу болот. Ал эми методологиялык жаңылышуу болуп калса, анын илимге да жана практикага да пайдасы жок. Мына ошол үчүн а дегенде изилдөөнүн методологиясын туура аныктап алуу зарыл.

Изилдөөнүн методологиясы болуп философиялык деңгээлде – диалектика, таанып-билүү методу, таанып-билүү субъектисинин активдүүлүгү тууралуу гносеологиянын жоболору; жалпы илимий деңгээлде – чыгармачылык психологиясынын фундаменталдык, иш-аракет теориясынын психологиялык-педагогикалык жоболору, окутуунун технологияларына, методдоруна жана формаларына карата маанилүү ыкмалар, акыл-эс иш-аракетинин этап менен калыптануу теориясы; конкреттүү-илимий деңгээлде – балдардын чыгармачылык жактан өнүгүүсүнүн закон-ченемдүүлүктөрү тууралуу концептуалдык жоболор жана идеялар, бала курактагы креативдүүлүктүн калыптанышынын маңызы жана шарттары, чыгармачылык инсанды калыптандыруу, ойлоп табуучу маселелерди чечүү теориясы саналат.

Демек, башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун методикасы инсандык-ишмердүүлүк жана чыгармачылык

ыкмалардын концептуалдык идеяларына негизделген.

Креативдүүлүктү философиялык жана психологиялык-педагогикалык жактан анализдөөдө ар түрдүү методдорду колдонуу чагылдырылат.

Биз креативдүүлүктүн маңызын ачып берүүгө жана ал кантип, кандай жол аркылуу, ар түрдүү шарттарда конкреттүү окуучуда көрүнүшүн, калыптанышын, өнүгүшүн көзөмөлдөөгө аракеттендик. Бүтүндөй окутуу, тарбия берүү системаларынын элементтери арасындагы байланыш гана эмес, изилдене турган кубулуштун, процесстин элементтериндеги ички байланыш дагы керектигин эске алдык. Окуучунун жалпы өнүгүү фонунда гана анын өзгөчө өзгөрүүлөрүн аныктоого болот. Мындайда педагогика белгилүү диалектика принцибин колдонот. Анда креативдүүлүк маңызын өнүгүү жана карама-каршылыктагы бөлөк процесс, сапат, кубулуштар менен ич ара байланышында гана, изилдөө, өлчөө, түшүнүү мүмкүн.

Изилдөөдө коюлган милдеттерди чечүү процессинде төмөнкү теориялык методдор – философиялык, психологиялык, педагогикалык, методикалык адабияттарды салыштыруу анализи, жалпы орто билим берүү тепкичинин башындагы болгон нормативдик-укуктук камсыздоонун анализи, алдын ала айтуу (прогнозирование) колдонулду. Аталган методдор алгачкы концептуалдык көз караштарды тактоого, көйгөйдү негиздөөгө, изилдөөгө алынган проблеманын максатын, милдеттерин, объектисин жана предметин тактоого, формулировкалоого, теориялык, практикалык жана эксперименттик иштин логикалык түзүлүшүн ачууга шарт түздү. Эмпирикалык метод – чыгармачылык жөндөмдөрдү өнүктүрүү көйгөйү боюнча педагогикалык тажрыйбаны жалпылоо, башталгыч класс мугалимдери жана окуучулары үчүн анкетирлөө, башталгыч класстын окуучуларынын чыгармачылыгын изилдөө, байкоо, педагогикалык эксперимент, констатациялык, калыптандыруучу жана текшерүүчү этаптар колдонулган.

Башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу боюнча эксперименталдык изилдөөнүн чегинде процесске жардам берген, ошону менен бирге анын эффективдүүлүгүн камсыз кылган педагогикалык

шарттарды аныктап алуу керек. Берилген феноменди калыптандырууга жардам берген педагогикалык шарттарды негиздөө үчүн изилдөөнүн контекстиндеги нерселерди кандай түшүнүү керектигин тактап алуу керек. Себеби, илимий психологиялык-педагогикалык адабиятта түшүнүктүн ар түрдүү аныктамаларын табууга болот.

«Шарт» түшүнүгүнүн этимологиясы аны бир жактан бир нерсе көз каранды болгон жагдай катары, экинчи жактан бир нерсе (башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүнүн калыптануусу) ишке ашкан жагдай катары түшүндүрүүгө болот.

Биз, бир нече окумуштуулардын аныктамаларына таянып, педагогикалык шарт деген түшүнүктү мазмундун, методдордун (ыкмалардын), ошондой эле максатка жетүү үчүн окутуунун уюштуруучу формаларынын элементтерин максаттуу багытта тандоо, түзүү жана колдонуунун натыйжасын түшүндүрөт деп эсептейбиз.

Креативдүү окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатууга түрткү берген уюштуруучу-педагогикалык шарттар катары төмөнкү шарттарды аныктадык: адабият сабагы аркылуу чыгармачылык ишмердүүлүктүн түрлөрүн актуалдаштыруу; окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн педагогикалык максатка ылайыктуу мотивациялоо; өзүнө педагогикалык инновацияларды кабыл алууга жана өздөштүрүүгө даярдыкты кошкон педагогдун өздүк креативдүүлүгүн тарбиялоо; окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүнүн өнүгүүсүнүн ар тараптуулугун камсыздоочу мугалимдин ата-энелер менен болгон өз ара аракеттешүүсү; башталгыч класс окуучуларынын чыгармачылык ишмердүүлүк менен алектенүү процессиндеги дифференциациялык жана жекече ыкмалардын ишке ашуусу.

Аталган педагогикалык шарттарды аткаруунун негизинде адабий окуу сабагында башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу мүмкүн. Адабий окуу жана башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүнүн калыптануусу өз ара байланышта жана өз ара бири-бирине көз каранды. Ошондуктан, адабий окуу сабагы аркылуу окуучулардын

креативдүүлүгүн калыптандырууну камсыз кылуу маанилүү.

III ГЛАВА. АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН КРЕАТИВДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ БОЮНЧА ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫК ИЗИЛДӨӨ

3.1. Констатациялык экспериментти уюштуруу жана анын натыйжасы

Эксперименталдык иш табигый шартта, Бишкек шаарынын №64-мектеп-гимназиясында, №72-мектепте жана Алай районуна караштуу Сопу-Коргон айылынын №3-орто мектебинде жүргүзүлдү. Констатациялык этапта окуучулардын креативдүүлүгүнүн деңгээлин аныктоо максатында башталгыч класстын окуучуларына диагностика өткөрүлдү. Изилдөөгө 283 башталгыч класстын окуучусу катышып, алардын арасынан 142 окуучу текшерүүчү топту, 141 окуучу эксперименталдык топторду түздү.

Констатациялоочу эксперименттин этабынын максаты – башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүнүн деңгээлин ачып берүү болуп саналат.

Биз Поль Торренстин «Креативдүүлүк тести» жана Хорст Зиверттин «Чыгармачылык жөндөмдүүлүктү аныктоо тести» аттуу методикалар менен изилдөө жүргүздүк [153, 62].

Класста изилдөөнүн жүрүшүндө тестирилөөнүн жыйынтыгына таасир тийгизүүчү окуучулар үчүн бирдей шарттар түзүлгөн:

- тесттик материалдын мазмуну;
- суроолордун татаалдыгы;
- жооп үчүн бөлүнгөн убакыт.

Көрсөтмөлөр катары төмөнкүлөр тандалган:

П. Торренстин методикасы боюнча: ылдамдык, ийкемдүүлүк, өзгөчөлүк жана иштелип чыккандык;

Х. Зиверттин методикасы боюнча: тапкычтык жана дивергенттик (өзгөчө) ой-жүгүртүү.

Биз, биринчиден П. Торренстин методикасы боюнча диагноздоо жүргүздүк. Анын максаты окуучулардын зээндүүлүгүнүн өнүгүүсүн изилдөө

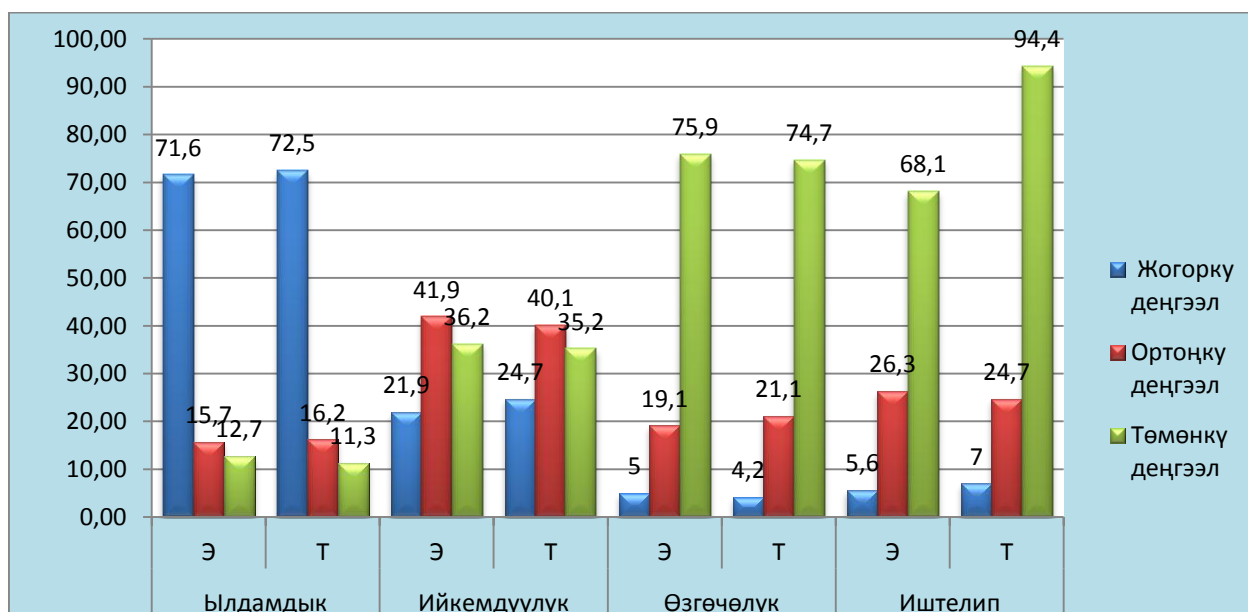

болуп саналат. Берилген методика боюнча эксперименталдык класстын окуучуларына биринчи диагноздоонун жыйынтыктары 3.1-таблицада берилди.

Таблица 3.1. – Эксперименттин констатациялоо этабындагы П. Торренстин методикасы боюнча тестирлөөнүн жыйынтыктары

№ п/ п		<i>Ылдамдык</i>		<i>Ийкемдүүлүк</i>		<i>Өзгөчөлүк</i>		<i>Иштелип чыккандыгы</i>	
		Э	Т	Э	Т	Э	Т	Э	Т
Жогорку	саны	101	103	31	35	7	6	8	10
	%	71,6	72,5	21,9	24,7	5	4,2	5,6	7
Ортоңку	саны	22	23	59	57	27	30	37	35
	%	15,7	16,2	41,9	40,1	19,1	21,1	26,3	24,7
Төмөнкү	саны	18	16	51	50	107	106	96	97
	%	12,7	11,3	36,2	35,2	75,9	74,7	68,1	68,3

Методиканын жыйынтыктарын 3.1-диаграммадан көрүүгө болот.

3.1. диаграмма. Эксперименттин констатациялоо этабындагы П. Торренстин методикасы боюнча тестирлөөнүн жыйынтыктары.

П. Торренстин методикасы боюнча тестирлөө жыйынтыктарын

анализдөө менен, 3.1-таблица жана 3.1-сүрөт боюнча жыйынтыктар төмөндөгү маалыматты берди:

Изилденүүчүлөрдүн ылдамдык критерийи боюнча эксперименталдык топ – 71,6%, текшерүүчү топ –72,5% максималдуу балл топтоо менен жогорку деңгээлди көрсөттү. Бул балдардын оозеки же жазуу түрүндө берилген чоң көлөмдөгү идеяларды жаратуу жөндөмдүүлүгү жөнүндө айтат. Бирок, тилекке каршы, өзгөчөлүк эксперименталдык топто 5%, текшерүүчү топто 4,2 % жана иштелип чыккандык эксперименталдык топто 5,6%, текшерүүчү топто 7% болуп, аталган критерийлер боюнча өнүгүү деңгээли эки топто тең аз. Бул окуучулардын кадимки идеялардан айырмаланган идеяларды коюу жөндөмдүүлүгү төмөнкү деңгээлде экендиги тууралуу айтат. Ошондой эле, эксперименталдык жана текшерүүчү топто ойлоп тапкыч жана конструктивдүү ишмердүүлүккө болгон төмөн деңгээлдеги жөндөмдүүлүк, окуучулардын начар деңгээлдеги байкагычтыкка ээ болгондугу аныкталган. Ой-жүгүртүүнүн ийкемдүүлүгүнүн көрсөтмөсү эксперименталдык топто – 41,9%, текшерүүчү топто – 40,1% орточо деңгээли аныкталган, бул балдардын ар түрдүү идеяларды жаратуу, көйгөйдүн бир аспектисинен башкага өтүү, көйгөйдү чечүүнүн ар түрдүү стратегияларын колдонуу жөндөмдүүлүгү тууралуу айтат.

Х. Зиверттин методикасы.

Максаты: инсандын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн аныктоо.

Изилдөөнүчүлөргө бат аткаруучу тапшырмалар сунушталат. Текшерүү үчүн секундомер колдонуу керек.

1-тапшырма. «Тапкычтык» деңгээлин аныктоо.

Таблицанын сол тилкесинде көптөгөн бош саптар бар. Ар бир бош сапка бир сөз жазуу керек. Бардык сөздөрдүн башкы эки тамгасы окшош болуусу керек. Мисалы, «та» тамгалары менен башталган сөздөр: тамыр, татаал, табылгы, таарыныч, таттуу ж.б.

Жазуу эрежеси жана сөздөрдүн узундугу чоң роль ойнобойт. Эң негизгиси так жазуу керек. Ар бир сапты толтуруу үчүн балдардын

карамагында бир мүнөт убакыт.

2-тапшырма. «Дивергенттик (өзгөчө) ой-жүгүртүү» (Чыгармачылык жөндөмдүүлүк дивергенттик ой-жүгүртүүгө таандык, б.а. мазмундун негизинде көйгөйдөн баштап ар түрдүү багыттарга жүрүүчү ой-жүгүртүүнүн тибине таандык) (Д шкаласы).

Бул тестти аткаруу дивергенттик ой-жүгүртүүнүн канчалык өнүккөндүгүн көрсөтөт. Кеп таптакыр маанисиз, ошондой эле бардык системада болгон рационалдык байланыштарды ачуу жөнүндө айтылууда.

Мисалы, калем. Силер аны жазуу үчүн колдоносуңар, бирок ал башка нерселерге да жарашы мүмкүн, мисалы, кагазда тешик жасоо үчүн. Эгер калемди бурамаларынан ачса, анда ал үйлөөчү курал катары колдонууга болот, пружинасын «түртүүчү» катары колдонууга болот.

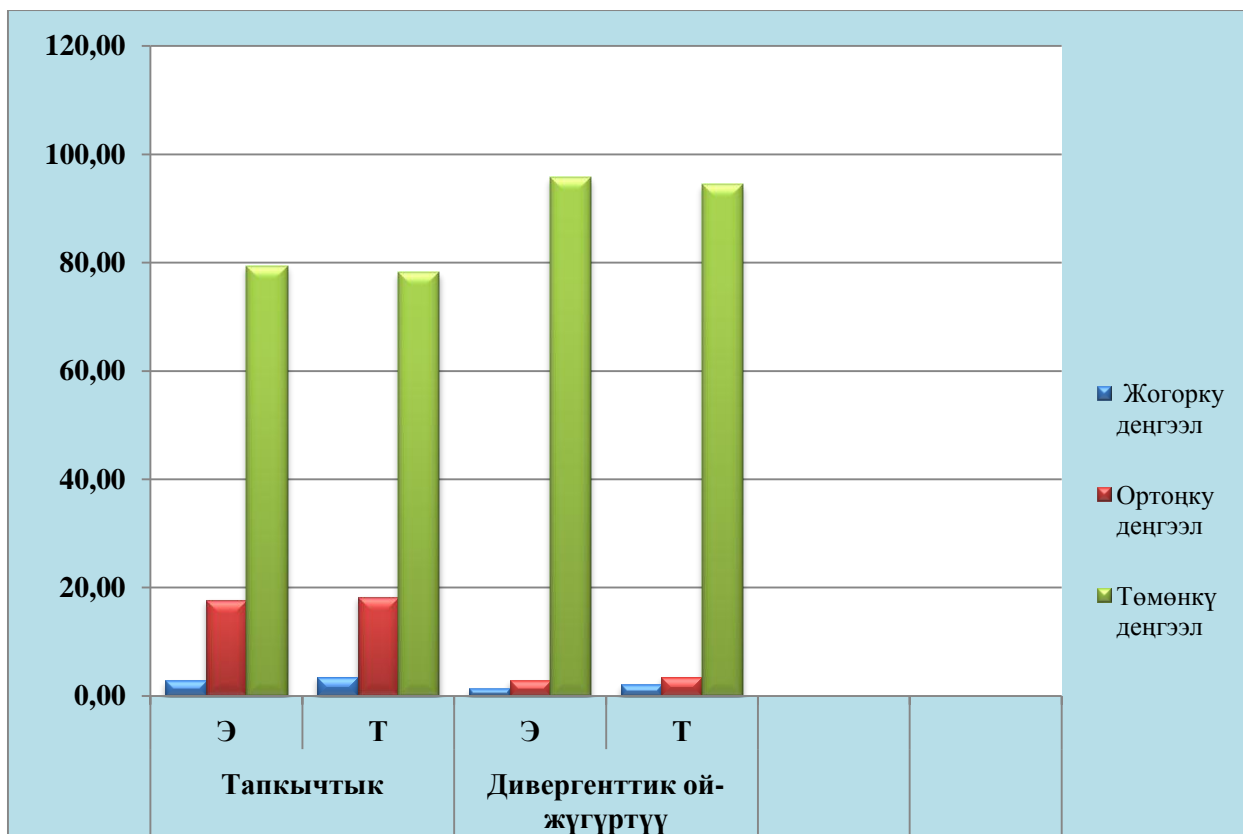
Балдарга аталыштары берилген ар бир үй буюмдан эмне кылуу мүмкүн экендигин ойлоп табуу. Канча мүмкүн варианттарды алар таба алышат?

Ар бир буюм үчүн бир мүнөт берилет. Аткарууга сарпталуучу жалпы убакыт 3 мүнөт.

Х. Зиверттин методикасы боюнча тестирилөөнүн жыйынтыктары 3.2-таблицада берилген.

Таблица 3.2. – Х. Зиверттин методикасы боюнча тестирилөө жыйынтыктары

№		Тапкычтык		Дивергенттик (өзгөчө) ой-жүгүртүү	
		Э	Т	Э	Т
Жогорку	саны	4	5	2	3
	%	2,9	3,5	1,4	2,1
Ортонку	саны	25	26	4	5
	%	17,7	18,3	2,9	3,5
Төмөнкү	саны	112	111	135	134
	%	79,4	78,2	95,7	94,4

3.2-диаграмма. X. Зиверттин методикасы боюнча тестирлөө жыйынтыктары.

3.2-таблица жана 3.2-диаграммада көрсөтүлгөн маалыматты анализдөө менен төмөнкү жыйынтыктарды жасоого болот:

Тапкычтык критерийи боюнча жогорку деңгээл эксперименталдык топто 2,9%, текшерүүчү топто – 3,5%. Дивергенттик ой-жүгүртүү эксперименталдык топто 1,4%, текшерүүчү топто – 2,1% түздү.

Тапкычтык критерийи боюнча орточо деңгээл эксперименталдык топто 17,7% түзөт, дивергенттик ой-жүгүртүү боюнча – 2,9%. Текшерүүчү топто тапкычтык критерийи 18,3% түзүп, дивергенттик ой-жүгүртүү боюнча – 3,5% көрсөттү.

Тапкычтык боюнча төмөн деңгээл эксперименталдык топто 79,4%, дивергенттик ой-жүгүртүү боюнча 95,7%, ал эми текшерүүчү топто тапкычтык боюнча төмөн деңгээл 78,2%, дивергенттик ой-жүгүртүү боюнча 94,4% түздү.

Окуучулар бул тапшырманы чоң татаалдык менен аткарышкан. Тестирлөөнүн жыйынтыктары боюнча эки топтун тең окуучуларын орто

деңгээлден төмөн жана тапкычтык деңгээлин аныктаган «чыныгы» тестти баалоо боюнча абдан начар категориясына киргизүүгө болот.

Эксперименталдык да, текшерүүчү топтун окуучуларынын дивергенттик ой-жүгүртүү критерийи боюнча өзгөчө ой-жүгүртүү шыгы бар, ошондой болсо да алар тапшырмаларды абдан начар аткарышкан.

Эки методиканы тең анализдөө менен биз, эксперименталдык топто да, текшерүүчү топто да окуучулардын идеяларды жаратууга болгон жөндөмдүүлүгү төмөн деген жыйынтыкка келдик. Ошондой эле ойлоп табуу жана конструктивдүү ишмердүүлүккө болгон төмөн деңгээлдеги жөндөмдүүлүгү аныкталган. Окуучулар начар байкагычтык, начар тапкычтык жана начар өзгөчө ой-жүгүртүүгө ээ.

Натыйжада башталгыч класс окуучуларына өткөргөн биринчи диагноздоонун жыйынтыгы бизге креативдүүлүктүн деңгээли эксперименталдык класста да, текшерүүчү класста да төмөн деп айтууга мүмкүндүк берди.

Илимий изилдөөлөрдүн негизги багытын аныктоо үчүн илимий гипотезаны иштеп чыгуу зарыл. Анткени, ал бүт изилдөө процессин уюштуруучу негизги методикалык курал болуп саналат. Биз үчүн төмөнкү илимий гипотезалар эксперименталдык изилдөөдө далилдениши керек. Эгерде,

- адабий окуу сабагында башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүнүн калыптангандыгынын деңгээлдери көрсөтүлсө;
- башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун ыкмалары ачылып берилсе;
- адабий окуу сабагында башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруунун шарттары аныкталса;
- башталгыч класстын окуучуларынын адабий окуу сабагында берилген тапшырмалар алардын креативдүүлүгүн калыптандырууга ылайыкталса, адабий окуу сабагында окуучулардын креативдүүлүгү калыптанат.

3.2. Калыптандыруучу эксперименттин эффективдүүлүгүнүн

анализи

Констатациялык эксперименттин жыйынтыктарына ээ болуу менен, биз, эксперименттин калыптандыруучу этабында башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн адабият сабагы аркылуу өнүктүрүүнүн педагогикалык шарттарын ишке ашырдык.

Биринчи педагогикалык шартты ишке ашыруу – адабий окуу сабагы аркылуу чыгармачылык ишмердүүлүктүн түрлөрүн актуалдаштыруу – окуучуларды ишмердүүлүктүн төмөнкү түрлөрүнө кошууну божомолдойт: импровизациялоо, ыр чыгаруу, көркөм окуу, аңгеме жазуу, сүрөт тартуу, дидактикалык оюндар, театралдаштырылган оюндар менен сахналаштыруу. Адабий окуу сабагынын жүрүшүндө ар түрдүү чыгармачылык багыттагы тапшырмалар пайдаланылган. Алар: «Мозаика», «Жандуу тамгалар», «Сөз жаса», «Сыягы мен жазуучу болом», «Менин байлыгым», «Микрофондогу театр» ж.б.

Окуучулар мугалимдин үлгүсү менен Т. Самудиновдун “Көктөм ырын” салтанаттуу, үндү бийик, созулуңку чыгарып, жарым жана толук паузаларга кайрылып, жайыраак темп менен логикалык басым берип, акыркы эки саптарын көркөм саптарын көркөм эмоция аркылуу, алыска-алыска көз жүгүртүп, кол жаңсоо мимикасын колдонуп окушту. Окуучунун назик үнү, тоо-таштарыбыздын сүрдүү да сүйкүмдүү да элесин асман чапчыган бийигин, көз жетпеген кыркаларын, ак кар, көк муздарын, эч жанга баш бербеген бороон-чапкынын кайрадан көз алдыдан өткөрүп жатты. Мугалим тарабынан жарым паузаларга, логикалык басым түшүүчү сөздөрдү өз деңгээлине жеткире айтуу керектиги өз учурунда айтылып турду.

Ошондой эле окуучуларга ыр саптары аркылуу көркөм чыгармалардын каармандарын атоо аркылуу алардын эрдигин, маанайын берүү сунушталган. Мисалы: Барсбек каармандын эрдиги, Эр Табылды баатырдын эстеликтери, Чолпонбайдын эрдиги, Айдаласы жерге тийбеген Кожомкул балбан, Кожожаш мерген ж.б. темаларын өтүп жатканда. Окуучулар аларды ыр саптарында мындайча чагылдырышкан.

Гүлүмбү:

Карт тарыхта кандай күндөр болбогон,
Катар-катар ар душмандар жоологон.
Кыйын күндө Барсбек баатыр төрөлүп,
Кыргыз элин каршылаштан коргогон.

Улук:

Кожомкул балбан!
Атын которуп тарыхта калган.
Күчүмдү билсин – деп абдан
Манжасын ташка баскан.

Айжаркын:

Эли үчүн өз жанын аябастан,
Аска-зоонун бороонуна карабастан.
Алп Кожожаш мерген кылып жандыктарга
Өз уруусун багып турган намыстана.
Оор болуп ошол жылы жут башталган
Тоо-ташта азык кылчу жан калбаган.
Кыйналган элин көрүп эр Кожожаш
Кырыптыр кийиктерди башма-баш.

Сур эчки суранса да макул болбой
Калтырбай Алабашын атып тынып
Каргыштан калган дешет тик аскада
Түшө албай азык болуп кузгундарга.

Токтокан:

Айткым келди бир баатырдын баянын,
Мекен үчүн салып берген ажалын.
Фашисттердин дзотуна боор тосуп,
Кырылуудан элин сактап калганын.

Мындан сырткары окуучуларга өзүнүн жакшы көргөн жомогун, аңгемесин сахналаштыруу сунушталган.

Окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруу багытында окуу китебиндеги ырдын айрым сөздөрү түшүрүлүп коюлуп, аны окуучулардын орундатуусу, аралаштырылган ыр саптарын иретке келтирүү талабы коюлган. Ырдын мазмунундагы туура гана сөздөрдү коюу талабы болбостон, аларга чыгармачылык эркиндик берилген. Муну окуучулар мындайча калыбына келтиришкен:

Балдар тараптан ыр чыгаруу тапшырмасы ырахаттануу, канааттануу менен кабыл алынды.

Окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн жаратуу багытында окуу китебиндеги “Желмогуз” текстин улантууну жүргүздүк. Бул иш-аракетти жүргүзүүдө окуучулардын мүмкүнчүлүгү, курактык өзгөчөлүгү эске алынган. Тексттеги татаал, окуучуларга түшүнүксүз сөздөр чечмеленип, тиешелүү суроолорго жооп берилди. Окуган материалды андан ары улап чыгарма жаратуу же өзгөртүп жаңы чыгарма жаратуу ишке ашмак. Тапшырманы аткарууга 4-класстын окуучулары катышкан.

Алгач тексттин төмөнкү бөлүгү окулуп окуучулар аны андан ары өз алдынча улантуу керек эле.

Кечки суукта эшикке чыккан Төлөнбүбү байбиче желмогузду көрүп, эстен танып жыгылды. Уюн саап алып келе жаткан чака анын колунан түшүп, жерге калдырт-шалдырт дей түштү.

Бир маалда эс учун жыйса, капчыгайдан чыккан шамал мурдагыдай эле бороон-чапкын болуп, көк аяз жердин бетин каарып турган экен. Төлөнбүбү байбиче эчак эле абдан үшүп калыптыр. Тим эле тишине-тиши тийбей титирейт. Бир мезгилде жанындагы жаткан темир чака дагы калдырттай түштү. Караса, кашылдаган желмогуз сүт саалган чакага баш салып, тазалап, жалап-жуктап жатыптыр. Көңүлү бир аз караңгылап барып, темир чаканын калдыраганынан кайта эсин жыйды. Көрсө, тигил желмогуз чакадагы сүттү

ичип бүтүп, терең демин чыгарып, бут кийимин жалагылап, жаңыдан көйнөгүнүн этек жагын жай баракат жей баштаган экен.

Төлөнбүбү байбиченин эси андан бетер чыгып, жанында турган эки кадам турган дубал тарапка акырын жыла баштады.

Текстти окуучулар төмөнкүдөй улантышкан:

Суусар: Өзү да тоңуп калган Төлөнбүбү апа колуна урунган куурай, чыбык, таш мен араң-араң желмогузду көздөй ыргытып, аны кетирүүгө аракет кылды. Желмогуз ага карабай улам чакадагы сүттүн түбүн шимилеп ичип, күшүлдөп-бышылдап чаканы түрткүлөй баштады. Эптеп жер таянып тура качайын десе кемпирдин муундары калчылдып, кайрадан эси ооп жатты. Турууга шайманы жок. Баягы желмогуз чаканы антара түртүп, аны көздөй жүткүнө баштады. Кемпирдин эси чыгып дубалды көздөй чыканактап улам жыла берди. Акыры жылууга такыр болбой дубалга такалып калганда үнүнүн болушунча кыйкырып жиберди.

“Ай, кемпир, тур!, Тур, сага эмне болду?” – деген абышкасынын үнүн укканда Төлөнбүбү апанын сүйүнгөнүнөн көз жашы мөлт эте түштү. Коркунуч артта калып, түш экенин билген апа абышкасына түшүн айтып берүүгө камына баштады.

Текст боюнча окуучуларга башка вариант иштеп чыгуу да сунуш кылынган.

Мындай иш-аракеттер окуучулардын чыгармачылыгын калыптандыруу үчүн бир окуу жыл ичинде да, ошондой эле башталгыч класстарда тиешелүү ырааттуулукта ишке ашырылды.

Окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруу үчүн учкул сөздөрдүн, макал-лакаптардын маанисине ылайык өз алдынча чыгарма жаратуу эң натыйжалуу болду. Мындай ишмердүүлүк бир гана жолу аткарылбастан, зарылдыгына жараша бир нече жолу улам башка чыгармалар боюнча кайталанды.

Чыгармачылык ишмердүүлүктүн дагы бир түрү көркөм чыгарманы сүрөттө чагылдырып берүү болуп саналат. Бул ишмердүүлүк дагы абдан

жакшы кабылданган. Адабий окуунун ар бир сабагында импровизацияло же болбосо ар түрдүү формадагы анын элементтери пайдаланылган. Алар: таанышуу, ыр менен саламдашуу жана мугалим менен окуучулардын талкуусу ж.б. Мындай ишмердүүлүктөрдүн түрлөрү окуучулардын кыялдарынын жана оюнун ишке ашышына мүмкүндүк жаратат. Алардын калыптануусуна, өнүгүүсүнө түрткү бере алат.

Мындан сырткары, сабактарда театралдаштырылган оюндар дагы колдонулган. Мисалга алсак, окуучуларга, өзү тандаган каарманды (коён, аюу, түлкү, карышкыр ж.б.) тууроо менен, аккан суудан таштар менен уктап жаткан жаныбарга сойлоп келүү, элестеткен көпөлөктү кармоо, аюулар үй-бүлөсүнүн сейилдегенин, бирок үчөө тең ар башка кыймылдаганын, бактын башында илинип турган жалбырактарды элестетип тууроо тапшырмалары сунушталган.

Бул иш-аракеттер биринин артынан бири катар эле аткарыла бербестен, окуу китебиндеги чыгармаларды окуп-үйрөнүү, аларды талдоо менен бирге ишке ашырылды. Чыгармачылыкка байланышкан ар бир ишти аткаргандан кийин окуучулардын активдүүлүгү жогорулап, креативдүүлүгү арткандыгын экспериментте байкай алдык.

Экинчи педагогикалык шартты ишке ашыруу – окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн педагогикалык максатка ылайыктуу түрткү берүү – окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүккө болгон мотивациясын жана туруктуу кызыгуусун калыптандырууга мүмкүнчүлүк берди.

Берилген педагогикалык шартты ишке ашыруунун жүрүшүндө биз В.А. Караковский [78], А.И. Кочетов [75], А.И. Тубельский тарабынан айтылган инсандын чыгармачылык жактан өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө педагогикалык таасир берүү идеясын эске алдык [186]. Башталгыч класс окуучуларынына адабий окуу сабагы аркылуу билим берүү процессинде, В.И. Андреев тарабынан белгиленген, окуучулардын чыгармачылык жактан өзүн-өзү ишке ашырууга таасир берген шарттарга жана факторлорго, ошондой эле жагымдуу сапаттык жана көлөмдүк өзгөрүүлөрдүн жүрүшүндө окуучунун өнүгүүсү аныкталган баскычта максатка багытталган, түшүнүктүү, көпчүлүк мезгилде

ички детерминанттык иш-аракет фазасына өтүп, анын чыгармачылык тараптан өзүн-өзү өнүктүрүп өзгөрүү деген законун эске алдык [9].

Төмөнкү ыкмалар эксперименталдык сабактарда пайдаланылды: маселелерди, чыгармачылык тапшырмаларды акырындык менен татаалдантуу; чыгармачылык тапшырманы аткаруу үчүн тандоо мүмкүнчүлүгү; сабактарга жарыш элементтерин киргизүү; чыгармачылык тапшырмалардын эмоционалдуулугу; импровизациялоону колдоо; окуучулар менен ишеним менен баарлашуу; тапшырмаларды аткарууга убакытты чектөө; окуучулардын мобилдүүлүгүн жана релаксациясын кезектештирүү; окуучулардын чыгармачылык жактан жетишкендиктеринин көргөзмөсүн уюштуруу; чыгармачылык ишмердүүлүк ийгиликтерине дем берүү.

Чыгармачылык тапшырмаларды, маселелерди акырындап татаалдаштыруу, мугалим менен окуучунун өз ара аракеттешүүсүнө жараша башталгыч класс окуучулардын креативдүүлүгүнүн өнүгүү процессинде үч баскычты бөлүү аркылуу ишке ашты. Л.С. Выготскийдин жакынкы өнүгүү зонасы жана ошондой эле актуалдуу өнүгүү деңгээли пайдаланылган чыгармачылык тапшырмалардын татаалдыгын тандоодо эске алынды.

Биринчи баскычта окуучулар тараптан мугалимдин койгон талаптарын түшүнүү жана акыл-эс иш-аракеттер үлгүсүн өздөштүрө алуусу, кайрадан иштеп чыгуу мүнөздөгү тапшырмаларды аткаруулары жүрөт. Бул баскычтагы тапшырмалар көпчүлүк мезгилде мектеп окуучуларынын креативдүүлүгүн өркүндөтүүнүн алгачкы этабында, б.а. окуучуларда чыгармачылык ишмердүүлүк боло элек учурда пайдаланылды. Окутуу процессинин аталган этабында төмөндөгү тапшырмалар жүргүзүлдү:

– түшүнүктөрдүн системасын өздөштүрүү үчүн окуучулардын көңүл буруусун жана интеллектуалдык ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн активдештирүү. Алсак, мектеп окуучуларына кыргыз тилиндеги алфавиттен бир тамга белгиленген баракча сунушталып, ошол тамгадан башталган адабий чыгармаларды, аңгемелерди, жомокторду, адабияттагы каармандарды эстеп жазуу. Окуучуларга кроссворд, табышмак жана ребустарды табуу жана өзү түзүүнү сунуштоо;

– ассоциативдик ой-жүгүртүүнү өнүктүрүү. Окулган чыгарма, ыр менен тартылган сүрөттөрдүн ортосундагы айырмачылыктарды, маанайы жана мүнөзүнүн окшоштуктарын, айырмачылыктарын табуу. Ал кандай ассоциацияларды жаратаарын жана ал эмнени элестетээрин аныктоо;

– инсандык карым-катышты активдештирүү. Өзүн жомоктун, аңгеме, адабий чыгарманын каарманы катары элестетүү менен ал чыгармалардын каармандары менен чогуу андагы болгон окуяларга аралашып, өзүнүн сезимдерин айтып берүү чоң мааниге ээ болду.

Экинчи баскыч, окуучулардын мугалим койгон маселени чечүү ыкмасын издөө, маселерди репродуктивдүү-издөө тибинде чечүү менен мүнөздөлөт. Окуучулар үчүн аталган баскычта пайдаланылган тапшырмалар биринчи баскычка салыштырганда татаалыраак. Ал тапшырмалар төмөндөгүлөргө багытталган:

а) көркөмдүк каражаттарын эмоционалдык кабыл алуу менен аны практикалык жактан өздөштүрүү. Маселен, кубануу же кайгыруу, жакшы көрүү жана жек көрүү тууралуу кайсы сөздөр аркылуу, кандай интонация менен берсе болот. Эмне үчүн ар бир автор бирдей окуяларды жана сезимдерди ар түрдүү көркөмдүктө беришет. Өзүмдүн сезимдеримди жана эмоциямды мен кантип бере алам;

– элестетүүнү, фантазияны өнүктүрүү. Маселен, эгерде ырдын саптарын алмаштырууга болсо, сүрөттө түстөрдү өзгөртүүдө эмне болот.

Биз экинчи баскычта аңгемени улантып жазууну, сүрөттү аягына чейин тартып бүтүрүү тапшырмаларын сунуш кылдык.

Үчүнчү баскыч үчүн мектеп окуучуларынын жекече чыгармачылык активдүүлүгү жана чыгармачылык маселени жекече чече алуу жөндөмүнүн болуусу, чыгармачылык элестетүүнүн, айрым бир логикалык талдоонун көндүмдөрү мүнөздүү. Көп учурда чыгармачылык мүнөздөгү тапшырмалар окуучунун чыгармачылыгына багытталган. Биринчи планга окуучу өзү тандап алган жанрда, искусстводо, формада чыгармачылык жактан өзүн-өзү ишке ашыруу келип чыгат. Башталгыч класстын окуучуларына белгилүү чыгармачылык мүнөзүндөгү тапшырмалар коюлган. Алар:

– көркөм чыгарманы (ырды, аңгемени, жомокту ж.б.) фантастикалуу, күтүүсүз, түшүнүктүү, өзгөчө, же болбосо автордун оюна жакын келген образда улап кетүү;

– аңгеме, ыр жазуу;

– берилген темада аңгеме жазуу;

– башка чыгарманын негизинде аңгеме жазуу;

– окулган чыгармага, же анын үзүндүсүнө сүрөт, иллюстрация тартуу.

Тапшырмалар окуучу өзү тандаган ар түрдүү көркөм формада берилди. Берилген этаптагы чыгармачылык тапшырмалар окуучуну чыгармачылык процеске аралаштырып, ага толук чыгармачылык чечим кабыл алуу эркиндиги берилген.

Берилген тапшырманы аткаруунун алдында, аны аткаруу үчүн убакыт сүйлөшүлгөн. Бул окуучуларды чыгармачылык процеске болгон көңүл бурууну активдештирүүгө, ойдун топтолушуна түрткү берген.

Ишмердүүлүк процессиндеги мезгилдүү мобилдешүү жана релаксация законун, В.М. Бехтерев [31], Г. Лозанов сыяктуу окумуштуулар белгилеген [96]. Сабактагы татаал тапшырмаларды аткаруудан кийин, физкультминутка жана оюндар колдонулган. Булар окуучулардын чымыркануусун чечүүгө жана эс алуусун камсыздоого багытталган.

Башталгыч класстын окуучуларынын чыгармачылык жетишкендиктерин көргөзүү үчүн көргөзмө-конкурстар уюштурулган. Ал окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн жогорулатуу максатында болгон. Окуучулардын ыр, аңгеме, сүрөт ж.б. чыгармачылык түрүндөгү иштери аныкталган убакыт ичинде, өз классташтары чыгармачылык ишти баалап, ага ылайык келген баллдарды берүү максатында экспонатталган. Окуучулардын жетишкендиктерине биз тараптан моралдык ар түрдүү баа колдонулду. Мисалы, сүрөттүү баракча же болбосо, эң активдүү катышкан окуучуларга картондон жасалган медаль берилген. Мындай мотивация оң эмоционалдык заряд жаратып, окуучуларда канааттануу, суктануу сыймыктануу сезимдерин жарата алды.

Үчүнчү шартты ишке ашырууда өзүнө педагогикалык инновацияларды кабыл алууга жана өздөштүрүүгө даярдыкты кошкон педагогдун өздүк креативдүүлүгүн тарбиялоо болду.

Эксперименталдык иштин жүрүшүндө ар бир мугалим өз ишин мыкты кылууга умтулуусу керек болду. Учурдагы дидакттар мектептин көйгөйүн белгилешет жана аны чечүү жолдорун сунушташат, бирок бардык эле мугалимдер аны карманышпайт. Заманбап мектепти өзгөрүүлөргө катышууну каалаган мугалимсиз өзгөртүү мүмкүн эмес. Демек, биз жалгыз окуучулардын гана эмес, ошондой эле мугалимдердин да креативдүүлүгүн өнүктүрүү зарылдыгын эске алдык. Себеби, окуучунун билим чөйрөсүн түзүүдө, креативдүүлүгүн өнүктүрүүдө мугалимдин салымы чоң. Активдүү, креативдүү мугалим гана креативдүү окуучуну тарбиялай алат. Ошондуктан эң алгач эксперимент катары тандап алган мектептерде мугалимдин креативдүүлүгүн жогорулатуу боюнча төмөнкүдөй методикалык иштер аткарылды: «Таанышуу» көнүгүүсү, «Шеренга» көнүгүүсү, «Муз үстүндө» көнүгүүсү, «Укмуштуу абал» көнүгүүсү, «Өзгөчө аракеттер» көнүгүүсү, «Буюмдарды колдонуу» көнүгүүсү, «Чыгармачылык жашоо» көнүгүүсү, «Каалоо баштыкчасы» көнүгүүсү.

Башталгыч класстын мугалимдери үчүн "Креативдүүлүк – ийгиликке карай жол" аттуу мастер класста ой-жүгүртүүнүн ылдамдыгын, күтүүсүз суроолорго бат көңүл буруу билгичтигин машыктыруу, бири-бирин түшүнүү көндүмүн жакшыртуу, вербалдуу жана вербалсыз баарлашуу көндүмдөрүн өнүктүрүү, чыгармачылык ой-жүгүртүүнүн көрүнүшү жана өнүгүшү үчүн барьерлерди түшүнүү жана аларды жеңүү, креативдүү чөйрөнүн мүнөзүн түшүнүү, чыгармачылык процессти башкаруу көндүмүн жана билгичтигин калыптандыруу милдеттери коюлган.

«Таанышуу» көнүгүүсү таанышуу менен башталды. Ар бир катышуучу ирет менен өз атын жана аты башталган тамгадан ага таандык болгон үч сапатын атайт. Өзүн мындай жол менен тааныштыруу катышуучулардан ойлоп тапкычтыкты, ой-жүгүртүүнүн ийкемдүүлүгүн талап кылат. Катышуучуларга түрткү берген аракет, чыгармачылык чөйрөнүн мүнөзүнө

туура келет. Тапшырма маанилүү аракетти талап кылды, себеби тамгага жараша сапаттарды айтуу, чыныгы мүнөздүү болгон сапаттарды атууга караганда оңой. Кээ бир учурларда карама-каршы келген мүнөздөгү сапаттар айтылган: мисалга алсак, Сапаргүл – стабилдүү, сырдуу, саналуу. Тетирисинче окшош сапаттарды белгилешкен. Мисалы, сулуу, сүйкүмдүү, сыпаттуу. Алып баруучу буга ар түрдүү мүнөздөмө айтууга эмне тоскоолдук кылгандыгы тууралуу суроолорду да берген.

Эки айтылган нерсеге жана башка учурда (мисалы кимдир бирөө үч сапатты атоодо кыйналган учурда) катышуучулар тапырманы аткаруудагы кыйынчылыктарга көңүл бурушту.

Укмуштуу идеяларды жаратуу билгичтигин машыктыруу ошондой эле жашоо элестетүүсүнүн чегинен сырткары болгон абалдарга карата «Укмуштуу абал» көнүгүүсү колдонулду. Жогоруда өткөрүлгөн иш чарабыз мугалимдердин ой-жүгүртүүсүнүн өзгөчө болуусуна, чыгармачылык потенциалынын өнүгүүсүнө, натыйжада креативдүүлүгүнүн калыптаныуусуна таасир берди. Ошону менен бирге эле мугалимдерди Б. Блумдун таксономиясы менен тааныштыруу ишке ашырылды.

Төртүнчү шартты ишке ашыруу – окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүнүн өнүгүүсүнүн ар тараптуулугун камсыздоочу мугалимдин ата-энелер менен болгон өз ара аракеттешүүсү.

Ата-энелер менен өз ара аракеттешүү аркылуу, ата-энелер менен иш алып баруунун ар түрдүү салттык эмес формалары аркылуу мугалимдер окуучулардын талантарын, жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө жардам бере алышты. Аларга консультация берилип, бала менен кантип жакшы иштөө керектиги тууралуу сунуштар берилди. Окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруу боюнча ата-энелерди ойлондурган маселелерге жооп берүү менен ата-энелер, чоң энелер жана чоң аталар үчүн конференциялар викториналар, «Тегерек стол», жалпы ата-энелер чогулушу өткөрүлгөн. Үйдө балдардын чыгармачылык ишин кантип уюштуруу керектиги жөнүндө төмөнкү сунуштар берилген:

1. Бала менен чыгармачылык тапшырмаларды талкулоодо:

– теңдик: «А сен бул жөнүндө эмне деп ойлойсуң?»

– төмөн: «Сенин чечимиң албетте менинкинен жакшы», «Сен бул тапшырманы аткарганды мага караганда жакшы билесиң», - деген позицияны кармоо керек.

2. Көңүл буруу керек эмес болсо да, маанисиз же акылсыз деп эсептеңиз да баланын чечимине чыныгы кызыгууну көрсөткүлө: «Мага сенин ишиң жакты, ал ... (балага бештен кем эмес белгилерди айткыла)».

3. Аткарылган иштин деңгээли баланы канааттандырбаса, аны менен сүйлөшүүдө андан ары өсүү мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүүгө аракет жасаңыз: «Ооба, бүгүнкү чечимин мүмкүн эң мыкты эмес, мындай татаал абалда эмне сунуш кылууга болот. Болгону чечимдин ыкмасы эске алынбай калган. Ошондой болсо да, сенин ишинде ... (чечимдин мыкты жактарын белгилөө жана баланын өзүн мактоо)».

4. Балаңдын аткарган ишин баалоодо анын жакшы жагын жана кемчиликтерин көрсөтүү керек: «... кылганың абдан жакшы, бирок ... болгону начар». Начар жооптун да пайдасы бар – андан ары өнүгүүнү көрсөтүү керек.

5. Мүмкүн болушунча балага чечимди кабыл алууда аны оңдоп-түзөөдө жардам берүү керек.

Эксперименттик сабактардын жүрүшүндө бир нече үй-бүлө маектешүүгө чакырылып турду. Маек ата-энелер үчүн ылайыктуу болгон ар түрдүү убакытка белгиленген жана анда аларды өздөрүнүн балдарынын чыгармачылыгын үйдө кантип арттырып жаткандыгы тууралуу айтып берүү суранычы коюлган.

Ачык сабак өткөрүлүп, анда ата-энелер өз баласынын активдүүлүгүн, чыгармачылыгын, жаратман катышуучу ролунда көрүштү. Балдар ыракаттануу менен төрт саптуу ырларды чыгарышып, табышмактарды ойлоп таап, жомок каармандарынын колунан өз белектерин, ошондой эле ата-энесинин ага арналган жолдомо катын алышты.

Ата-энелер окуучулар жана мугалимдин эң биринчи бирдиктүү долбоору «Күз майрамы» болуп саналат. Ал ярмарка түрүндө өткөрүлдү жана балдар менен иш-чаранын биринчи бөлүгү даярдалып, кол менен жасалган

жер-жемиштер, жашылча-жемиштер көргөзмөгө коюлган. Көргөзмөдө коюлгандар окуучулардын чыгармачылыгы аркылуу жазылган ыр сапттары менен айтылып турган. Бардык жасалгалар ата-энелер менен балдар тарабынан жарыяланат, топтор бири бири менен жарышышат. Мындай иш-чара бири-бири менен жакшы таанышууга, кызыгуулар менен топторго биригүүгө мүмкүндү берди.

Класста сөзсүз түрдө мугалимге иш-чаралардын сценарийин иштеп чыгууга жардам берчү ата-энелер табылат. Сабактарга катышып, балдар менен баарлашуу менен бардык сунушталган сюжетке, мектеп иштери жана окуучулардын креативдүүлүгү чагылдырылган текстти жаратууга болот. Ушундай иш-чаралар баарынын эсинде калат. Балдар үчүн ата-энелери режиссерлор жана артисттер болгон иш-чара толук күтүлбөстүк болгон. Окуучулар заматта оюбузду ача алышкан: алар үндүн интонациясын угуп, таанышкан. Чоңдор үчүн да өз балалыгын эстөө жана спектакльда чын жүрөктөн катышуу ыракаттуу болгон.

Мына ушул сыяктуу иш-чаралар бизге ата-эне менен баланын ортосундагы мамилени бекемдөөгө, бири бирин жаңы жактан кабыл алууга, түшүнүүгө, балдардын чыгармачылыгын, креативдүүлүгүн ачууга, өнүктүрүүгө шарт түздү.

Жыйынтыктоочу ата-энелер чогулушу «Алтын дисктерди» тартуулоо жаралгасына айланган. «Алтын дисктерди» (аларды окуучулар өз колдору менен, кубикке тешик жасалып, CD дисктерди куюшкан, мунун баары алтын сыр менен сырдалган) ата-энелерге да, окуучуларга да тартууланган. Ата-энелерге – класстын жашоосунда активдүү катышкандыгы үчүн, окуучуларга – иш-чараларда ар түрдүү ролдорду ойногондугу, креативдүүлүгү үчүн берилген. Мыктыларды тандоого көрсөтүлгөн номинацияларда ата-энелер да, окуучулар да катышышкан, андан кийин добуш берүүчүлөрдүн жалпы саны аркылуу мыктылардын мыктысы тандалган.

Бешинчи педагогикалык шартты ишке ашыруу – баиталыгыч класс окуучуларынын чыгармачылык ишмердүүлүк менен алектенүү процессиндеги дифференциациялык жана жекече ыкмалардын ишке ашуусу – адабий окуу

сабагында ар түрдүү ыкмаларды колдонуу аркылуу ишке ашкан. Дифференциациялык ыкманы ишке ашыруу үчүн креативдүүлүктүн өнүгүүсүнүн ар түрдүү деңгээлиндеги окуучулар тобу үчүн ишмердүүлүктүн эффективдүү түрлөрү аныкталган. Адабий окуу сабагында күчтүү окуучулардын чыгармачылыгы башка окуучуларды тууроо абалына коюудан качуу үчүн, ар түрдүү чыгармачылык мүмкүнчүлүктөргө ээ болгон окуучуларга чыгармачылык тапшырмалардын ар түрдүү варианттары колдонулган. Ошондой эле, чыгармачылык тапшырмаларды аткаруу процессинде өзүнчө окуучуларга кайрылуу; алардын билгичтик жана көндүмдөрдү өздөштүрүүнүн өз алдынчалык баскычын текшерүү; окуучулардын өз алдынча ролду тандап алуусу жана аны аткара алуусу; алардын жекече тапшырмалардын түрлөрүн жана аны аткаруу ыкмасын тандап алуусу эске алынды.

Башталгыч класста окутуудагы дифференцияланган ыкманы ишке ашырууда окуучулардын өз алдынчалык, ошондой эле топтук иштери үчүн репродуктивдүү эле эмес, алардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтүү менен изилдөөчүлүк, көйгөйлүү тапшырмалар сунушталды.

Үй тапшырмалар баары үчүн бирдей татаалдыктагы, билим берүү стандартына ылайык тапшырмалар болгон. Белги менен берилген билим жана билгичтиктерди баалоо, жетишкендик деңгээлин объективдүү чагылдыра алды. Текшерүүнүн негизги максаты «туура – тура эмес» фактысын констатациялоодо эмес, айрым окуучулардын тапшырманы ийгиликтүү аткара албай жаткандыгынын себептерин аныктоодо болгон. Тапшырманы аткаруунун жыйынтыгы окуучулардагы чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүүнү көздөгөн дифференцияланган ишти уюштуруу максатында колдонулду.

Жыйынтыгында, башталгыч класстын окуучулары чыгармачылык жөндөмдүүлүктүн өнүгүүсү ошондой эле, алардын чыгармачыл болушу сабак учурунда да, сабактан тышкары ишмердүүлүктө да жүрүшү, өзгөчө бул ишмердүүлүк координацияланышы керек болду.

Чыгармачылык жөндөмдүүлүк бардык балдарда бар. Бул бир адамды

башка адамдан айырмалап турган жекече-психологиялык өзгөчөлүк. Алардын өнүгүү деңгээлине коомдун чыгармачылык потенциалы көз каранды, себеби чыгармачыл инсанды калыптандыруу бүгүнкү күндө бир гана теоретикалык жактан маанилүү гана болбостон, ошондой эле практикалык жактан да маанилүү.

Адабий окуу сабагын окутуу процессиндеги чыгармачылыктын ар түрдүүлүгүнүн интеграциясын камсыз кылуу үчүн адабий окуу сабагынын жүрүшүндө адабият, музыка, сүрөт сыяктуу искусствонун ар кандай түрлөрүн колдонуу аркылуу жүзөөгө ашты. Аталган окуу предметиндеги интеграциянын механизми болуп, искусствонун жана чыгармачылык иш-аракеттин түрлөрүнүн жардамынын негизинде түзүлгөн образ чыккан. Адабий окуу сабагында кошумча материалдардын кенен спектри (адабий, жана поэтикалык чыгармалардын үзүндүлөрү, сүрөт репродукциялары, архитектура, скульптура чыгармалары) колдонулган.

Демек, инсандын чыгармачылык потенциалын өнүктүрүү белгилүү жөндөмдөрдү жана шыкты гана эмес, ошондой эле аларды өнүктүрүү жана калыптандыруунун ыңгайлуу шарттарын талап кылат. Жалпы өнүгүү жагынан өз курдаштарынан өтпөгөн, бирок иштөө методдорунун өзгөчөлүгү, өз алдынчалыгы менен айырмаланган окуучулар бар.

Чыгармачылык потенциалы бар балдар үчүн окутуу жана тарбиянын шарттары абдан маанилүү. Эгер бул шарттар өзүн-өзү ишке ашырууну татаалдандырса, б.а. үй-бүлө да, классташтары да окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүнүн ачылуусуна жана ишке ашуусуна таасир бербесе, анда окуучуларда тынчсыздануу өзгөчөлүгү пайда болушу мүмкүн. Ой-жүгүртүүнүн өзгөчөлүгүн, өзүн-өзү ачуу каражат катары өзгөчөлүк менен, ал эми өз алдынчалыкка тартылууну өзүнө ишенүү жана негативизм менен оңой алмаштырып алууга болот. Ошол себептен чыгармачыл креативдүү балдар көп учурда «жагымсыз» жана «кабыл алынбаган» окуучу абалда болуп калышат.

Педагогдор менен ата-энелерге мындай балдарга карата ички багытын жана позициясын өзгөртүп, аларга ыңгайлуу «жылуу» атмосфераны түзүүгө жардам берүү керек. Ошондой эле окуучуга өзүн-өзү түшүнүүгө, ал эми ата-

энелерге – өзүнүн өзгөчө баласын түшүнүүгө жардам берүү абдан маанилүү.

Окуучулардын креативдик жөндөмдөрүн ачылуусуна тоскоол кылбастан, тетирисинче, алардын өнүгүүсүнө түрткү берүү керек, педагогдор жана ата-энелер балдарына өз чыгармачылык идеяларын айтууга көп мүмкүндүк берип, бул үчүн убакыт таап, баланы көңүл буруу менен угуп, кабыл алган угуучу болуу керек. Балага өзгөчө мүмкүнчүлүктөргө, шыкка ээ болгон инсан катары кароо – стимул берет.

Эксперименталдык иштин калыптандыруучу этабын ишке ашыруудан кийин илимий изилдөөдө иштелип чыккан педагогикалык шарттар жана аныкталган методдор аркылуу окуучулардын чыгармачылыгын, алардын логикалык ой-жүгүртүү, корутунду жасоо билгичтигин, креативдүүлүгүн өнүктүрүү боюнча аткарылган иштин эффективдүүлүгүн билүү максатында кайрадан изилдөө жүргүзүлгөн.

Эксперименталдык иштин жыйынтыктоочу этабы – текшерүүчү этаптын жүрүшүндө биз алдыбызга төмөнкү милдеттерди койдук:

1. Кайталоочу диагноздоо өткөрүү.

2. Жыйынтыктарды баалоо жана интерпретациялоо. Иштин текшерүүчү этабында констатациялык этапта өткөрүлгөн методикаларды колдонуу менен кайталоочу диагноздоо өткөрүлдү. Кайталануучу диагноздоодо эксперименталдык топтун окуучулары жана текшерүүчү топтун окуучулары катышышкан.

Поль Торренстин «Креативдүүлүк тести» жана Хорст Зиверттин «Чыгармачылык жөндөмдүүлүктү аныктоо тести» аттуу методикалар менен изилдөө жүрдү.

Көрсөтмөлөр катары төмөнкүлөр тандалган:

П. Торренстин методикасы боюнча: ылдамдык, ийкемдүүлүк, өзгөчөлүк жана иштелип чыккандык.

Х. Зиверттин методикасы боюнча: тапкычтык жана дивергенттик (өзгөчө) ой-жүгүртүү.

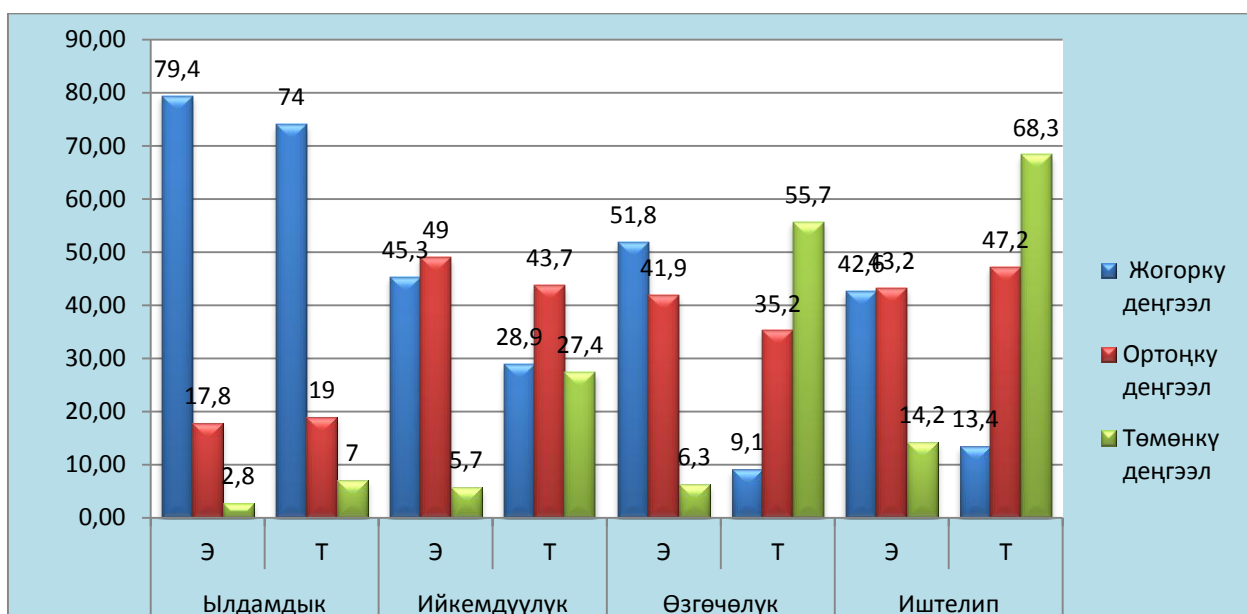
П. Торренстин методикасы.

Максаты: окуучулардын зээндүүлүгүнүн өнүгүүсүн изилдөө.

II. Торренстин методикасы боюнча кайталап өткөрүлгөн диагноздоонун жыйынтыгы 3.3-таблицада жана 3.3-сүрөттө көрсөтүлгөн.

Таблица 3.3. – II. Торренстин методикасы боюнча тесстирлөөнүн жыйынтыктары

№ п/ п		<i>Ылдамдык</i>		<i>Ийкемдүүлүк</i>		<i>Өзгөчөлүк</i>		<i>Иштелип чыккандыгы</i>	
		Э	Т	Э	Т	Э	Т	Э	Т
Жогорку	саны	112	105	64	41	73	13	60	19
	%	79,4	74	45,3	28,9	51,8	9,1	42,6	13,4
Ортоңку	саны	25	27	69	62	59	50	61	67
	%	17,8	19	49	43,7	41,9	35,2	43,2	47,2
Төмөнкү	саны	4	10	8	39	9	79	20	56
	%	2,8	7	5,7	27,4	6,3	55,7	14,2	39,4

3.3-диаграмма. – II. Торренстин методикасы боюнча тесстирлөө жыйынтыктары.

П. Торренстин методикасы боюнча тестирлөө жыйынтыктарын анализдөө менен 3.3-таблица жана 3.3-сүрөт боюнча жыйынтыктар төмөндөгү маалыматты берди:

Эксперименталдык класс катары тандалып алынган окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүүсүнүн деңгээли баштагыга салыштырганда өзгөргөн. Алынган маалыматтар төмөнкүдөй көрсөткүчтү берди: изилденүүчүлөрдүн 79,4% ылдамдык критерийи боюнча жогорку деңгээлди көрсөттү. Ал эми текшерүүчү топто 74% түздү. Өзгөчөлүк 51,8% жана иштелип чыккандык критерийлери боюнча жогорку өнүгүү деңгээли эксперименталдык топто 42,6%, текшерүүчү топто өзгөчөлүк 9,1 %, иштелип чыккандык 13,4%. Бул эксперименталдык класстын окуучуларынын кадимки идеялардан айырмаланган идеяларды коюу жөндөмдүүлүгү жогорулагандыгы тууралуу айтат. Ошондой эле, ойлоп тапкыч жана конструктивдүү ишмердүүлүккө болгон деңгээлдеги жогорку жөндөмдүүлүк окуучулардын байкагычтыкка ээ болуусунун жогорулагандыгын билдирет. Ой-жүгүртүүнүн ийкемдүүлүгүнүн көрсөтмөсү текшерүүчү топто 28,9%, эксперимент катары алынган топто 45,3% жогорку деңгээлди түздү.

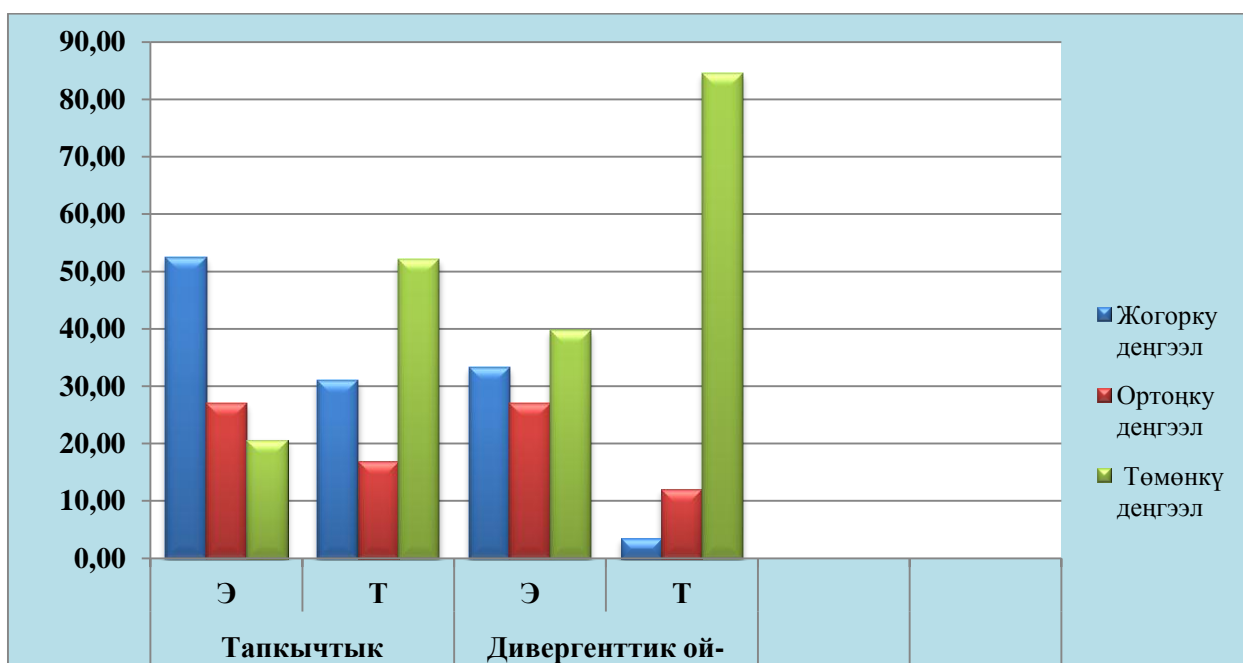
Төмөнкү таблицадан көрүнүп тургандай окуучулардын ылдамдык, ийкемдүүлүк жана өзгөчөлүк, иштелип чыккандык деңгээли эксперименталдык топтун окуучуларында баштагыга салыштырганда кыйла жогорулаган. Текшерүүчү топтун окуучуларында болсо бул көрсөткүч төмөнкү деңгээлди көрсөттү.

Х. Зиверттин методикасы боюнча эксперименталдык жана текшерүүчү класстардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүүсүн аныктоонун салыштырмалуу жыйынтыктары 3.4-таблицада берилди.

Бул тестти аткаруу дивергенттик ой-жүгүртүүнүн канчалык өнүккөндүгүн көрсөтөт.

Таблица 3.4. – Х. Зиверттин методикасы боюнча тестирлөө жыйынтыктары

№		Тапкычтык		Дивергенттик (өзгөчө) ой-жүгүртүү	
		Э	Т	Э	Т
Жогорку	саны	74	44	47	5
	%	52,4	31	33,3	3,5
Ортонку	саны	38	24	38	17
	%	27	16,9	27	12
Төмөнкү	саны	29	74	56	120
	%	20,6	52,1	39,7	84,5

3.4-диаграмма. – X. Зиверттин методикасы боюнча тестирилөөнүн жыйынтыктары.

3.4-таблица жана 3.4-диаграммада көрсөтүлгөн маалыматты анализдөө менен төмөнкү жыйынтыктарды жасоого болот:

Эксперименталдык топто тапкычтык критерийи боюнча жогорку деңгээл – 52,4%, дивергенттик (өзгөчө) ой-жүгүртүү 31%. Ал эми текшерүүчү топто тапкычтык критерийи боюнча жогорку деңгээл – 31%, дивергенттик (өзгөчө) ой-жүгүртүү 3,5%.

Тапкычтык критерийи боюнча орточо деңгээл эксперименталдык топто 27% түзөт, дивергенттик ой-жүгүртүү боюнча – 27% көрсөттү. Текшерүүчү

топто тапкычтык 16,9% түзөт, дивергенттик ой-жүгүртүү боюнча – 12% көрсөттү.

Эксперименталдык топто тапкычтык боюнча төмөн деңгээл 20,6% (окуучу), дивергенттик ой-жүгүртүү боюнча 39,7% (окуучу). Текшерүүчү топто тапкычтык боюнча төмөн деңгээл 52,1% (окуучу), дивергенттик ой-жүгүртүү боюнча 84,5% (окуучу).

Эки методиканы тең анализдөө менен, биз, эксперименталдык класстын окуучуларынын идеяларды жаратууга болгон жөндөмдүүлүгү жогорулаган деген жыйынтыкка келдик. Ошондой эле ойлоп табуу жана конструктивдүү ишмердүүлүккө болгон жогорку деңгээлдеги жөндөмдүүлүгү аныкталган. Окуучулардын байкагычтык, тапкычтык жана өзгөчө ой-жүгүртүүгө болгон жөндөмдүүлүгү текшерүүчү топтун окуучуларына караганда кыйла жогорулаган.

Берилген методиканын жыйынтыгы боюнча эксперименталдык класстын окуучуларынын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүү деңгээли текшерүүчү класстардын окуучуларыныкына караганда жогору экендигин байкоого болот.

Демек, эксперименталдык иштин башында окуучулар чыгармачыл иштөөгө даяр болгон эмес деп айтууга болот. Муну изилдөөнүн методдорунун жыйындысы аркылуу жүргүзүлгөн эксперименттик иштин натыйжасы далилдеп көрсөттү, б.а. эксперименталдык топтогу окуучулардын жана текшерүүчү топтун окуучуларынын чыгармачылыкка карата жөндөмдүүлүгүнүн алгачкы жана жыйынтыктоочу деңгээлдеринин айырмачылыктарынан байкоого болот.

Иштин андан ары жүрүшүндө эксперименттин констатациялык этабындагы, ошондой эле текшерүүчү этабындагы эксперименталдык класстын окуучуларынын креативдүүлүгүнүн деңгээлин диагноздоонун жыйынтыктары салыштырылды. Креативдүүлүк деңгээлинин кыймылы 3.5-таблицада берилген.

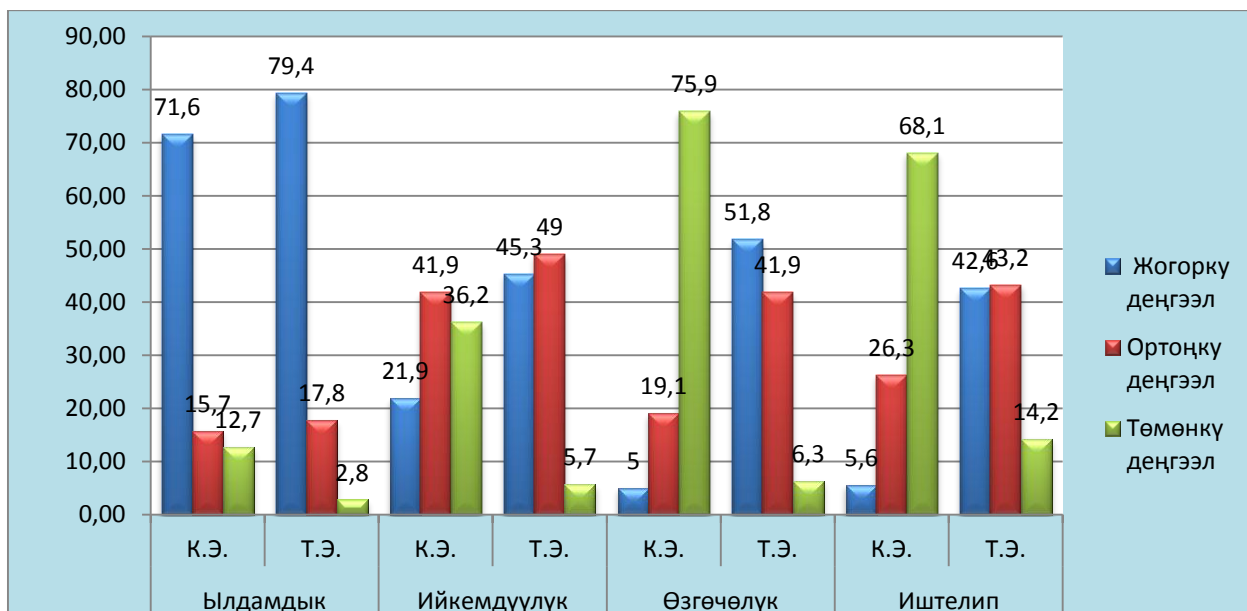
Таблица 3.5. – Эксперименталдык класстын окуучуларынын

креативдүүлүгүнүн деңгээлинин кыймылы

№ п/ п		<i>Ылдамдык</i>		<i>Ийкемдүүлүк</i>		<i>Өзгөчөлүк</i>		<i>Иштелип чыккандыгы</i>	
		Э	Т	Э	Т	Э	Т	Э	Т
Жогорку	саны	101	112	31	64	7	73	8	60
	%	71,6	79,4	21,9	45,3	5	51,8	5,6	42,6
Ортоңку	саны	22	25	59	69	27	59	37	61
	%	15,7	17,8	41,9	49	19,1	41,9	26,3	43,2
Төмөнкү	саны	18	4	51	8	107	9	96	20
	%	12,7	2,8	36,2	5,7	75,9	6,3	68,1	14,2

№1 методика боюнча башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн изилдөөнүн жыйынтыктары 3.5.-диаграммада берилди.

3.5. диаграмма. №1 методика (П. Торренс) боюнча констатациялык жана текшерүүчү этаптагы башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүк деңгээлинин кыймылы.

Окуучулардын креативдүүлүгүнүн өнүгүү деңгээлинин кыймылынын жыйынтыктарын талдоо аркылуу, өткөрүлгөн эксперименталдык иштен кийин

жана №1 методиканын негизинде башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүнүн өнүгүүсүнүн өзгөргөнүн байкаса алдык. Эксперименталдык иштин констатациялык этабына салыштырмалуу креативдүүлүктүн өнүгүүсүнүн жогорку деңгээлге ээ болгон окуучулардын пайызы жогорулаган, жогорку деңгээл констатациялык этапта 71,6% болсо, текшерүүчү этапта 79,4%, ийкемдүүлүк 21,9% дан 45,3%, өзгөчөлүк 5%дан 51,8%га, иштелип чыккандыгы 5,6%дан 42,6% жогорулаган.

Креативдүүлүктүн өнүгүүсүнүн төмөн деңгээли менен окуучулардын пайызы констатациялык этапта ылдамдык критерийи боюнча 12,7%дан 2,8%га, ийкемдүүлүк 36,2%дан 5,7%га, өзгөчөлүк 75,9%дан 6,3%га, иштелип чыккандыгы 68,1%дан, 14,2%га текшерүүчү этапта азайган. Окуучулардын креативдүүлүгүнүн өнүгүүсүнүн орточо деңгээлинин пайызы дээрлик көбөйгөн, констатациялык этапта ылдамдык 15,7%, ийкемдүүлүк 41,9%, өзгөчөлүк 19,1% иштелип чыккандык 68,1% болсо, текшерүүчү этапта ылдамдык 17,8 %, ийкемдүүлүк 49%, өзгөчөлүк 41,9% иштелип чыккандык 43,2% болгон.

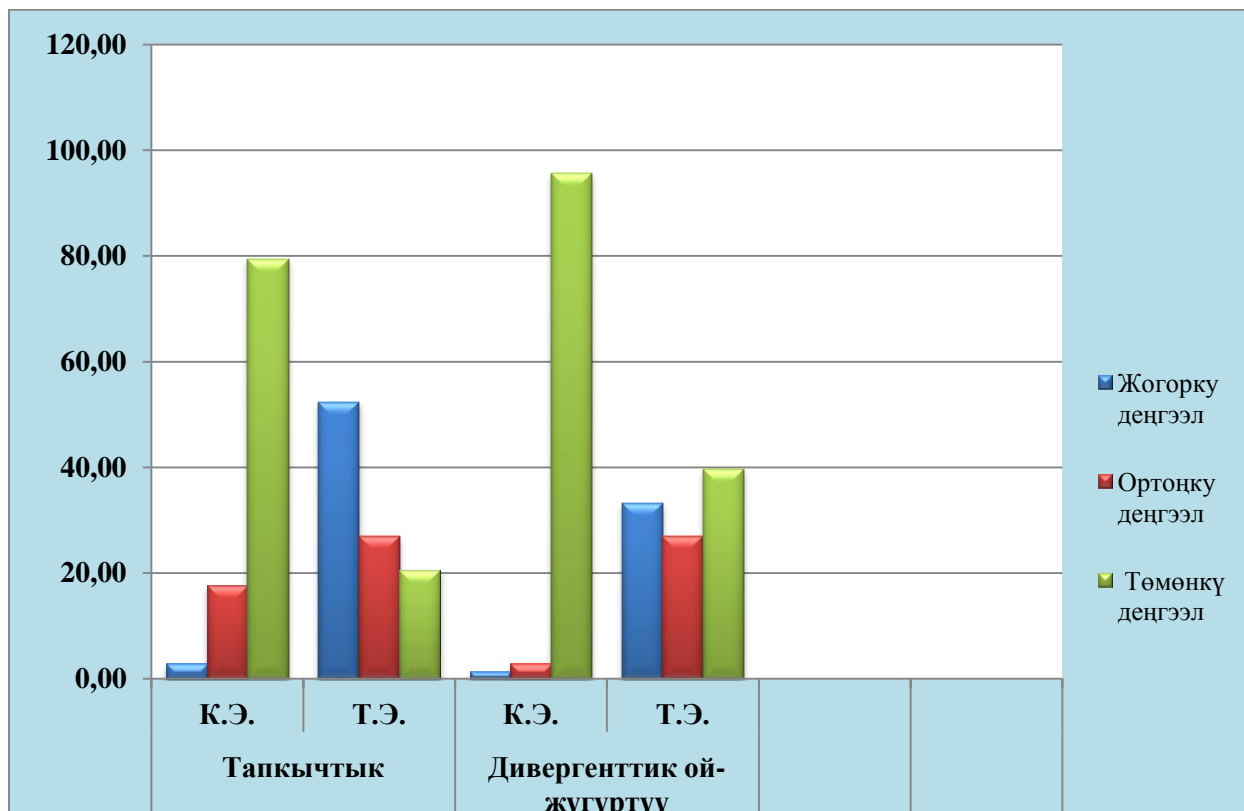
Андан кийин №2 методика (Х. Зиверт) (3.6-таблица) өткөрүлгөн.

Таблица 3.6. – Эксперименталдык класстын окуучуларынын креативдүүлүгүнүн деңгээлинин кыймылы

№		Тапкычтык		Дивергенттик (өзгөчө ой-жүгүртүү)	
		Э	Т	Э	Т
Жогорку	саны	4	74	2	47
	%	2,9	52,4	1,4	33,3
Ортонку	саны	25	38	4	38
	%	17,7	27	2,9	27
Төмөнкү	саны	112	29	135	56
	%	79,4	20,6	95,7	39,7

№2 методика боюнча башталгыч класс окуучуларынын

креативдүүлүгүн изилдөөнүн жыйынтыктары 3.6.-диаграммада берилген.

3.5-диаграмма. X. Зиверттин методикасы боюнча башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүнүн өнүгүүсү.

№2-методиканын (X. Зиверттин методикасы) негизинде өзгөрүүнүн анализи төмөндөгү натыйжаларды көрсөтүүгө мүмкүндүк берди: өнүгүү кыймылы жакшы оң натыйжаны берет. Башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүктүн жогорку деңгээлине ээ болгон пайызы тапкычтык боюнча эксперименталдык иштин констатациялык этабында 2,9%. Орто – 17,7%. Төмөнкү деңгээлди – 79,4% түздү. Эксперименттин текшерүүчү этабында жогорку деңгээл – 52,4%, орто 27%, төмөнкү деңгээлди – 20,6% түзгөн. Эксперименттин констатациялык этабында дивергенттик ой-жүгүртүү боюнча жогорку деңгээл – 1,4%, орто – 2,9%, төмөнкү деңгээл – 95,7% көрсөттү. Ал эми эксперименттин текшерүүчү этабында жогорку деңгээл – 33,3%, орто – 27%, төмөнкү деңгээл – 39,7% түздү.

Өткөрүлгөн изилдөө башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүнүн калыптанышынын жогорулагандыгын ачык көрсөттү.

Изилдөөбүздүн натыйжасы боюнча жалпы башталгыч класс

окуучуларынын ичинен окуучу креативдик жөндөмдөр деңгээли жогору деген жыйынтык чыгарууга болот.

Натыйжада, окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандырууга багытталган биз колдонгон методдор жана педагогикалык шарттар оң таасир тийгизет. Мунун негизинде, биз жүргүзгөн тажрыйбалык-эксперименталдык иш изилдөөбүздө коюлган гипотезаны далилдеди деп айтууга болот.

Окуучунун өз билимин кандай колдонгонуна жараша, канчалык ал метептен тышкаркы контекстте компетенттүү болсо, ошончолук анын келечектеги өзүн-өзү аныктоосу көз каранды деп айта алабыз. Бул бир гана билимди таап, аны колдонуу билгичтиги эмес, ошондой эле бул коммуникативдик көндүмдөр, өзүн-өзү башкаруу жана баалоо көндүмү, чыгармачылык жөндөмдөрдү өнүктүрүү болуп саналат.

Үчүнчү глава боюнча корутунду

Изилдөөнүн констатациялык этабында башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүк деңгээлин диагноздоо боюнча методикалар тандалып жүргүзүлгөн.

Окуучулардын креативдүүлүк деңгээлин диагноздоо боюнча аткарылган иштин жыйынтыктарын талдоо аркылуу биз алардын креативдүүлүк деңгээли эксперименталдык класста дага, текшерүүчү класста дагы төмөн болгон деген жыйынтыкка келдик.

Жыйынтыктарды эске алуу менен, мектеп мугалимдери колдоно алган башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу боюнча педагогикалык шарттар иштелип чыккан.

Эксперименттин калыптандыруучу этабында башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн адабий окуу сабагы аркылуу өнүктүрүүнүн ошол педагогикалык шарттарын ишке ашыруу аткарылды. Адабий окуу сабагында ар түрдүү чыгармачылык тапшырмалар колдонулган: «Мозаика», «Жандуу тамгалар», «Сөз жаса», «Сыягы мен жазуучу болом», «Менин байлыгым», «Микрофондогу театр» ж.б. Ошондой эле окуучуларга ыр саптары аркылуу, көркөм чыгармалардын каармандарын атоо аркылуу

адамдын маанайын берүү сунушталган. Мисалы: Барсбек каармандын эрдиги, Эр Табылды баатырдын эстеликтери, Чолпонбайдын эрдиги, Айдаласы жерге тийбеген Кожомкул балбан, Кожожаш мерген ж.б. темаларын өтүп жатканда. Мындан сырткары окуучуларга өзүнүн жакшы көргөн жомогун, аңгемесин сахналаштыруу сунушталган. Окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруу багытында окуу китебиндеги ырдын айрым сөздөрү түшүрүлүп коюлуп, аны окуучулардын орундатуусу, аралаштырылган ыр саптарын иретке келтирүү талабы коюлган. Ырдын мазмунундагы туура гана сөздөрдү коюу талабы болбостон, аларга чыгармачылык эркиндик берилген. Балдар тараптан ыр чыгаруу тапшырмасы ырахаттануу, канааттануу менен кабыл алынды.

Окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн жаратуу багытында окуу китебиндеги “Желмогуз” текстин улантууну жүргүздүк. Бул иш-аракетти жүргүзүүдө окуучулардын мүмкүнчүлүгү, курактык өзгөчөлүгү эске алынган. Тексттеги татаал, окуучуларга түшүнүксүз сөздөр чечмеленип, тиешелүү суроолорго жооп берилди. Окуган материалды андан ары улап чыгарма жаратуу же өзгөртүп жаңы чыгарма жаратуу ишке ашмак. Тапшырманы аткарууга 4-класстын окуучулары катышкан.

Төмөнкү ыкмалар эксперименталдык сабактарда пайдаланылды: маселелерди, чыгармачылык тапшырмаларды акырындык менен татаалдантуу; чыгармачылык тапшырманы аткаруу үчүн тандоо мүмкүнчүлүгү; сабактарга жарыш элементтерин киргизүү; чыгармачылык тапшырмалардын эмоционалдуулугу; импровизациялоону колдоо; окуучулар менен ишеним менен баарлашуу; тапшырмаларды аткарууга убакытты чектөө; окуучулардын мобилдүүлүгүн жана релаксациясын кезектештирүү; окуучулардын чыгармачылык жактан жетишкендиктеринин көргөзмөсүн уюштуруу жана чыгармачылык ишмердүүлүк жетишкендиктерине дем берүү.

Башталгыч класс окуучуларынын чыгармачылык активдүүлүгүнө түрткү берүү максатында окуучулардын чыгармачылык жетишкендиктеринин көргөзмө-конкурстары уюштурулган.

Окуучулардын ыр, аңгеме, сүрөт ж.б. чыгармачылык түрүндөгү иштери

аныкталган убакыт ичинде, өз классташтары чыгармачылык ишти баалап, ага ылайык келген баллдарды берүү максатында экспонатталган.

Мугалимдер ата-энелер менен байланышта өз ара аркеттешүү аркылуу, алар менен иш алып баруунун түрдүү салттуу эмес формаларынын негизинде башталгыч класстын окуучуларынын жөндөмдөрүн, таланттарын өркүндөтүүгө жардам көрсөтө алышты. Аларга консультация берилип, бала менен кантип жакшы иштөө керектиги тууралуу сунуштар берилди. Окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруу боюнча ата-энелерди ойлондурган маселелерге жооп берүү менен ата-энелер, чоң энелер жана чоң аталар үчүн конференциялар викториналар, «Тегерек стол», жалпы ата-энелер чогулушу өткөрүлгөн.

Эксперименталдык изилдөөнүн жыйынтыктоочу этабында башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүк деңгээлине, эксперименталдык иштин констатациялык этабында колдонулган ошол эле диагноздоонун методикалары менен методдорун колдонуу аркылуу өткөрүлгөн иштин натыйжалуулугун аныктоо жана изилдөө гипотезасын далилдөө максатында кайталоочу диагноз өткөрүлгөн.

Жыйынтыктарды анализдөө менен калыптандыруучу этапта тажрыйбалык-эксперименталдык ишти өткөрүүдөн кийин диагноздоонун бардык өткөрүлгөн методикалары боюнча окуучулардын креативдүүлүк деңгээлинин оң кыймылы байкалат деген натыйжа чыгарууга болот.

Мунун негизинде, биз жүргүзгөн тажрыйбалык-эксперименталдык иш изилдөөбүздө коюлган гипотезаны далилдеди деп айтууга болот. Ишибизде коюлган адабий окуу сабагында башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу өзгөчөлүктөрүн изилдөө максаты аткарылып, милдеттер чечилди. Натыйжада, окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандырууга багытталган биз колдонгон методдор жана педагогикалык шарттар оң таасир тийгизет деп айтууга болот.

ЖАЛПЫ ТЫЯНАК

Изилдөөнүн илимий-теориялык жана эксперименталдык натыйжаларын жалпылоо менен төмөнкүдөй жыйынтыктар жасалып, милдеттер аткарылды:

1. Башталгыч класстарда адабий окуу сабагында окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруу боюнча чет элдик жана Ата Мекендик тажрыйбаларды, психологиялык-педагогикалык жана илимий-методикалык адабияттарды изилдеп үйрөнүү анын билим берүүгө койгон жаңы талаптарына байланыштуу экендигин көрсөттү. Анын чечилиши үчүн адабий окуу сабагында мазмунуна, формасына жана окутуу методдоруна жаңыча кароону талап койду. Кыргызстандын башталгыч класстарында адабий окуу сабагында окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандырууну жетекчиликке алынуучу документтерге талдоо жүргүзүү жана өткөрүүнүн мазмунун өркүндөтүү проблемасын аныктоочу негизги теориялык жоболорду илимий ой жүгүртүүдөн өткөрүү зарылчылыгын жана практикадагы акталдуулугун далилдеди. Башталгыч класс куракта креативдүүлүктүн мүнөздүү көрүнүштөрү болуп чыгармачылык мотивация, демилгелүүлүк, кыялданууга умтулуу, өзгөчөлүк, дивергенттик ой-жүгүртүү, көйгөйгө болгон сезимталдык, вариативдик, тамшакөйлүк, көз карандысыздык саналат. Башталгыч класстын окуучуларынын жогорку деңгээлдеги кабыл алуу, жаңыга умтулуу, эмоционалдуулук, билимге кызыгуу сыяктуу өзгөчөлүктөрү үчүн аталган жаш курак, салттуу окутууда көп эске алынбаган окуучу балдардын, башталгыч класс жаш курагынын акырында, креативдүүлүктүн өнүгүүсүнүн төмөндөшүнө алып келген, чыгармачылык жөндөмдөрүн калыптандырууда оптималдуу болуп саналат.

2. Биз педагогикалык шарт түшүнүгүн мазмундун, методдордун (ыкмалардын), ошондой эле максатка жетүү үчүн окутуунун уюштуруучу формаларынын элементтерин максаттуу багытта тандоо, түзүү жана колдонуунун натыйжасын түшүндүрөт деп эсептөө менен креативдүү окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатууга түрткү берген төмөнкү педагогикалык шарттарын аныктадык: адабий окуу сабагы аркылуу

чыгармачылык ишмердүүлүктүн түрлөрүн актуалдаштыруу; окуучулардын чыгармачылык активдүүлүгүн педагогикалык максатка ылайыктуу мотивациялоо; өзүнө педагогикалык инновацияларды кабыл алууга жана өздөштүрүүгө даярдыкты кошкон педагогдун өздүк креативдүүлүгүн тарбиялоо; окуучулардын чыгармачылык жөндөмдөрүнүн өнүгүүсүнүн ар тараптуулугун камсыздоочу мугалимдин ата-энелер менен болгон өз ара аракеттешүүсү; башталгыч класс окуучуларынын чыгармачылык ишмердүүлүк менен алектенүү процессиндеги дифференциациялык жана жекече ыкмалардын ишке ашуусу.

Аталган педагогикалык шарттарды аткаруунун негизинде адабий окуу сабагында башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу мүмкүн.

3. Адабий окуу сабагында окуучулардын креативдүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттарын экспериментте текшерүү, эксперименттик иштин жыйынтыктарын сандык жана сапаттык талдоо, эксперименталдык топтогу балдардын көрсөткүчтөрүнүн креативдүүлүгүнүн деңгээли жогорулагандыгын далилдеди.

Башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүктүн жогорку деңгээлине ээ болгон пайызы тапкычтык боюнча эксперименталдык иштин констатациялык этабында 2,9%. Орто – 17,7%. Төмөнкү деңгээлди – 79,4% түздү. Эксперименттин текшерүүчү этабында жогорку деңгээл – 52,4%, орто 27%, төмөнкү деңгээлди – 20,6% түзгөн. Эксперименттин констатациялык этабында дивергенттик ой-жүгүртүү боюнча жогорку деңгээл – 1,4%, орто – 2,9%, төмөнкү деңгээл – 95,7% көрсөттү. Ал эми эксперименттин текшерүүчү этабында жогорку деңгээл – 33,3%, орто – 27%, төмөнкү деңгээл – 39,7% түздү.

Өткөрүлгөн изилдөө башталгыч класс окуучуларынын креативдүүлүгүнүн калыптанышынын жогорулагандыгын ачык көрсөттү.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

– учурдагы башталгыч билим берүү стандартында көрсөтүлгөн өзөктүү компетенттүүлүктөрдү өнүктүрүү талаптарын ишке ашыруу максатында мектеп окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу үчүн окуу-тарбиялоо иш-аракетинде иликтенген педагогикалык теориялардын корутундуларына маани бериш керек;

– адабий окуу сабагында башталгыч класстын окуучуларынын креативдүүлүгүн калыптандыруу үчүн аныкталган педагогикалык шарттарды пайдалануу зарыл;

– адабий окуу сабагынын мисалында креативдүүлүктү калыптандыруу үчүн сунуш кылынган окуу сабактарынын иштелмелерин педагогдордун чеберчилигин арттыруу максатында иштелип чыккан программаларга киргизүү сунуш кылынат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абдухамидова, Б.А. Адабий окуу сабагында башталгыч класстардын окуучуларынын сөз байлыгын өстүрүүнүн айрым жолдору [Текст] / Б.А. Абдухамидова. – Бишкек, 2015. – 126 б.
2. Абдухамидова, Б.А. Адабий окуу: 3-класс [Текст] / Б.А. Абдухамидова, С.К. Рысбаев, К.Ибраимова. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2014. – 128 б.
3. Абдырахманов, Т.А. Мектептик билим берүүдөгү компетенттик мамилелер [Текст] / Т.А. Абдырахманов, М.А. Ногаев. – Бишкек, 2018. – 104 б.
4. Айзенк, Г.Ю. Интеллект: новый взгляд [Текст] / Г.Ю. Айзенк // Вопросы психологии. – 1995. – №1. – С. 97-101.
5. Акимова, М.К. Способности и одаренности: Возрастная и педагогическая психология [Текст] / М.К. Акимова, В.Т. Козлова. – М.: Академия, 1999. – 458 с.
6. Алимбеков, А. Азыркы сабак жана аны өткөрүүнүн технологиясы [Текст] / А. Алимбеков, И. Бекбоев. – Бишкек, 2011. – 191 б.
7. Алымов, Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы [Текст]: жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби / Б. Алымов. – Ф.: Мектеп, 1981. – 219 б.
8. Ананьев, Б.Г. Избранные психологические труды [Текст]: в 2-х т. / Б.Г. Ананьев / Под ред. А.А. Бодалёва. – М.: Педагогика, 1980. – 230 с.
9. Андреев, В.И. Педагогика [Текст]: учебный курс для творческого саморазвития / В.И. Андреев. – Казань: Центр инновационных технологий, 2006.
10. Андреева, Г.М. Социальная психология [Текст]: учебник для вузов / Г.М. Андреева. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 376 с.
11. Арнаудов, М. Психология литературного творчества [Текст] / М. Арнаудов. – М.: Прогресс, 1970. – 490 с.

12. Бабанский, Ю.К. Избранные педагогические труды [Текст] / Ю.К. Бабанский. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
13. Байсеркеев, А.Э. Окутуунун долбоорлоо методу – окуучулардын чыгармачылыгын өнүктүрүүнүн каражаты [Текст] / А.Э. Байсеркеев. – Бишкек, 2015. – №2 (34). – 52-56-бб.
14. Банзелюк, Е.И. Возрастная динамика показателей креативности у детей 6-9 лет [Текст] / Е.И. Банзелюк // Вопросы психологии. – 2008. – №3. – С. 55-60.
15. Барышева, Т.А. Психологическая структура и развитие креативности у взрослых [Текст]: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.13 / Т.А. Барышева. – СПб, 2005. – 360 с.
16. Барышева, Т.А. Психолого-педагогические основы развития креативности [Текст] / Т.А. Барышева, Ю.А. Жигалов. – СПб, 2006.
17. Батаканова, С. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. д-ру. ... дис. / С. Батаканова. – Бишкек, 2011. – 270 б.
18. Батыркулова, А.Б. Адабият сабагында окуучулардын чыгармачылыгын өстүрүү [Текст] / А.Б. Батыркулова. – Бишкек, 2019. – 81 б.
19. Башталгыч класстардагы окууга коюлуучу базалык талаптар / ЮСАИД «Бирге окуйбуз» долбоору. – Бишкек, 2014.
20. Башталгыч класстардын окуучуларынын окуу көндүмдөрүн жакшыртуу боюнча тренингдик материалдар / USAID «Бирге окуйбуз» долбоору. – Бишкек, 2014.
21. Башталгыч класстардагы кыргыз тил жана окуу боюнча предметтик стандарт. – Бишкек, 2019.
22. Башталгыч мектеп үчүн билим берүү стандарттары тренингинин материалдары. – Бишкек, 2016.
23. Башталгыч мектептеги баалоо / Билим берүүнүн сапатын жакшыртуу үчүн баалоо (READ) тренингинин катышуучулары үчүн таркатма материалдар. – Бишкек, 2013.

24. Безрукова, В.С. Педагогика. Проективная педагогика [Текст]: учебное пособие / В.С. Безрукова. – Екатеринбург: Деловая книга, 1996. – 344 с.
25. Бекбоев, И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Б. Бекбоев. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 384 б.
26. Бектуров, Т.М. Кыргыз адабиятын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. / Т.М. Бектуров. – Бишкек, 2017. – 171 б.
27. Белова, Е.С. Одаренность малыша: раскрыть, понять, поддержать: учебно-методическое пособие [Текст] / Е.С. Белова. – М.: Флинта, 2001. – 144 с.
28. Белых, С.Л. Мотивация исследовательской деятельности учащихся [Текст] / С.Л. Белых // Исследовательская работа школьников. – 2006. – №18. – С. 68-74.
29. Берк, Л.Е. Развитие ребенка [Текст] / Л.Е. Берк. – СПб: Питер, 2006. – 1056 с.
30. Беспалько, В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения [Текст] / В.П. Беспалько. – М., 1995. – 126 с.
31. Бехтерев В.М. Проблемы развития и воспитания [Текст] / В.М. Бехтерев. – М.-Воронеж: МОДЭК, 1997. – 416 с.
32. Богоявленская, Д.Б. Исследование творчества и одаренности в традициях процессуально-деятельной парадигмы: Основные современные концепции творчества и одаренности [Текст] / Д.Б. Богоявленская. – М.: Молодая гвардия, 1997. – 411 с.
33. Богоявленская, Д.Б. Психология творческих способностей [Текст]: учебное пособие для студентов вузов / Д.Б. Богоявленская. – М.: Академия, 2002. – 320 с.
34. Богоявленская, Д.Б. Психолого-философский анализ творчества [Текст] / Д.Б. Богоявленская. – М.: Молодая гвардия, 1979. – 296 с.

35. Богоявленская, Д.Б. Субъект деятельности в проблематике творчества [Текст] / Д.Б. Богоявленская // Вопросы психологии. – 1999. – №2. – С. 35-41.
36. Борытко, Н.М. В пространстве воспитательной деятельности [Текст]: монография / Н.М. Борытко. – Волгоград: Перемена, 2001. – 181 с.
37. Блум Б. Таксономия образовательных целей [Текст] / Б. Блум.– Нью-Йорк: Лонгман. – 1956.
38. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1973. – 288 с.
39. Возрастные и индивидуальные особенности младших школьников / Под ред. Д.Б. Эльконина, Т.В. Драгуновой. – М.: Просвещение, 1967. – 354 с.
40. Выготский, Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте [Текст] / Л.С. Выготский. – М., 2001. – 510 с.
41. Выготский, Л.С. Педагогическая психология [Текст] / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1999. – 341 с.
42. Выготский, Л.С. История развития высших психических функций [Текст] / Л.С. Выготский. – М.: Юрайт, 2019. – 336 с.
43. Выготский, Л.С. Психология развития ребенка [Текст] / Л.С. Выготский. – М.: Смысл, 2004. – 512 с.
44. Гейвин, Х. Когнитивная психология [Текст] / Х. Гейвин. – СПб, 2003. – 272 с.
45. Гнайко, Н.М. Проблема креативности и явление подражания [Текст] / Н.М. Гнайко. – М.: ИПРАН, 1994. – 316 с.
46. Грановская, Р.М. Творчество и преодоление стереотипов [Текст] / Р.М. Грановская, Ю.С. Крижанская. – СПб: Питер, 1994. – 380 с.
47. Гузеев, В.В. Методы и организационные формы обучения [Текст] / В.В. Гузеев. – М.: Народное образование, 2001. – 128 с.
48. Давыдов, В.В. Теория развивающего обучения [Текст] / В.В. Давыдов. – М.: Интор, 1996. – 544 с.

49. Дерманова, И.Б. Креативность, личностные особенности и стратегии совладения старших школьников [Текст] / И.Б. Дерманова, М.А. Крылова // Материалы научно-практической конференции “Ананьевские чтения”. – СПб, 2004. – С. 385.
50. Добаев К.Д., Супатаева Э.А. О реформировании школьной системы образования Кыргызстана на современном этапе [Электронный ресурс]: [http:// kao.kg/ images/ stories/ doc/ i335_011](http://kao.kg/images/stories/doc/i335_011).
51. Дорфман, Л.Я. Основные направления исследований креативности в науке и искусстве [Текст] / Л.Я. Дорфман, Г.В. Ковалева // Вопросы психологии. – 1999. – №2. – С. 101-105.
52. Дрозина, В.В. Творческая самостоятельная деятельность учащихся: теория и практика ее организации [Текст] / В.В. Дрозина. – Челябинск, 1997. – 110 с.
53. Дружинин, В.Н. Психологическая диагностика способностей: теоретические основы [Текст] / В.Н. Дружинин. – Саратов, 1990. – 419 с.
54. Дружинин, В.Н. Психология общих способностей [Текст] / В.Н. Дружинин. – СПб: Питер, 2000. – 419 с.
55. Дружинин, В.Н. Экспериментальные исследования формирующего влияния микросреды на креативность [Текст] / В.Н. Дружинин, Н.В. Хазратова // Психологический журнал. – 1994. – №4. – С. 15-21.
56. Дубровина, И.В. Практическая психология образования [Текст] / И.В. Дубровина. – СПб: Питер, 2004. – 592 с.
57. Дьяченко, О.М. Развитие воображения дошкольника [Текст] / О.М. Дьяченко. – М., 1996. – 188 с.
58. Дэвис, Харт-Адам. Вся психология в 50 экспериментах [Текст] / Харт-Адам Дэвис. – СПб: Питер, 2019. – 136 с.
59. Егорова, М.С. Психология индивидуальных различий [Текст] / М.С. Егорова. – М.: Планета детей, 1997. – 328 с.
60. Жумалиева, Ж.М. Курактык өнүгүү психологиясы [Текст]: окуу куралы / Ж.М. Жумалиева, К.М. Кожогелдиева. – Бишкек, 2008. – 270 б.

61. Загвязинский, В.И. Теория обучения и воспитания [Текст]: учебное пособие / В.И. Загвязинский. – М.: Академия, 2012. – 256 с.
62. Зиверт, Х. Тестирование личности [Текст]: пер с нем / Х. Зиверт. – М., 1997. – 200 с.
63. Иванова, В.П. Развитие креативности студентов в учебно-профессиональной деятельности [Текст] / В.П. Иванова // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – Бишкек, 2016. – Том 16. – №4. – С. 92.
64. Иманалиев, К. Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши [Текст]: окуу куралы / К. Иманалиев. – Ф.: Мектеп, 1981. – 144 б.
65. Исаева, О.В. Продуктивное чтение как способ формирования личностных достижений младшего школьника [Текст] / О.В. Исаева, О.В. Слонь // Фундаментальные исследования. – 2014. – №9-10. – С. 2308-2311.
66. Ишкеев, Н. Көркөм чыгармаларды окутуунун методикасы [Текст]: окуу куралы / Н. Ишкеев, С. Батаканова. – Бишкек: Кут-Бер, 2014. – 416 б.
67. Кавтарадзе, Д.Н. Обучение и игра. Введение в активные методы обучения [Текст] / Д.Н. Кавтарадзе. – М.: Флинта, 2004. – 280 с.
68. Каменская, В.Г. Психология развития: общие и специальные вопросы [Текст]: учебное пособие для вузов / В.Г. Каменская, И.Е. Мельникова. – СПб: Детство-Пресс, 2008. – 368 с.
69. Кан-Калик, В.А. Педагогическое творчество [Текст] / В.А. Кан-Калик, Н.Д. Никандров. – М., 1990.
70. Касаткина, Н.С. Математическая статистика [Текст]: лекции для студентов ЧГПУ / Н.С. Касаткина. – Челябинск: ЧГПУ, 2008. – 98 с.
71. Кожогелдиева, К. Особенности развития критичности мышления младших школьников [Текст] / К. Кожогелдиева. – Бишкек, 2013. – 156 с.
72. Козленко, В.Н. Проблема креативности личности [Текст] / В.Н. Козленко // Психология творчества. – М., 1990. – С. 131-148.

73. Кон, И.С. Психология ранней юности [Текст] / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 516 с.
74. Коняхин, А.В. Как развить креативность? Тренинг интеллектуальных способностей. Задачи и упражнения [Текст] / А.В. Коняхин, Э. Бос // Советская педагогика. – 2009. – №4. – С. 11-16.
75. Кочетов, А.И. Работа с трудными детьми [Текст] / А.И. Кочетов, Н.Н. Верцинская. – М.: Просвещение, 1986. – 160 с.
76. Коңурбаев Т.А. Адам психологиясы [Текст] / Т.А. Коңурбаев, А. Ысыкеев. – Бишкек, 2001. – 176 б.
77. Кравцова, Е.Е. Разбуди в ребенке волшебника: Кн. для воспитателей детского сада и родителей [Текст] / Е.Е. Кравцова. – М.: Просвещение, 1996. – 160 с.
78. Краковский, А.П. Трудный возраст [Текст] / А.П. Краковский. – М.: Просвещение, 1986. – 160 с.
79. Краткий психологический словарь. – СПб: Питер, 2010. – 320 с.
80. Краткий тест творческого мышления. Фигурная форма: пособие для школьных психологов. – М.: Интор, 1995. – 48 с.
81. Кудина, Г.Н. Как развивать художественное восприятие у школьников [Текст] / Г.Н. Кудина, А.А. Мелик-Пашаев, З.Н. Новлянская. – М.: Знание, 1988. – 80 с.
82. Кузьмина, Н.В. Формирование творческих способностей [Текст] / Н.В. Кузьмина. – Л., 1961. – 98 с.
83. Култаева, Ү.Б. Окуучулардын адабий чыгармачылыгын өнүктүрүү методикасы [Текст] / Ү.Б. Култаева. – Бишкек, 2006. – 92 б.
84. Курманалиева, А.О. Болочок инженерлердин креативдүүлүгүн маалыматтык технологияларды колдонуу менен калыптандыруунун дидактикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. / А.О. Курманалиева. – Нарын, 2017.

85. Кут билим газетасы // Жаңы стандарт максаты – компетенттүү окуучу. [Электронный ресурс]: <http://kutbilim.kg/kg/2018/01/24/zha-y-standart-zha-ycha-bilim-aluu>
86. Кырбашова, М.Т. Стандарттык эмес сабак аркылуу жогорку класстын окуучуларынын таанып-билүүчүлүк өз алдынчалыгын калыптандыруу [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. / М.Т. Кырбашова. – Бишкек, 2017.
87. Кырбашова, М.Т. Окуучуларда таанып-билүүчүлүк өз алдынчалыкты таанып-билүүчүлүк тапшырмалардын жардамы менен калыптандыруу жолдору [Текст] / М.Т. Кырбашова // Известия Вузов. – Бишкек, 2015. – №10. – С. 139-143.
88. Кыргыз педагогикасы: Энциклопедиялык окуу куралы / Башкы ред. Ү. Асанов; Ред. кеңеш И. Бекбоев ж.б. – Бишкек, 2004. – 340 б.
89. Кыргыз Республикасында жалпы орто билимдин мамлекеттик билим берүү стандарты, КР Өкмөтүнүн 21.07.14. №403 токтому менен бекитилген.
90. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 21-июлундагы №403 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасында жалпы мектептик билимдин Мамлекеттик билим берүү стандарты [Электронный ресурс]: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/96691>.
91. Левитов, Н.Д. Детская и педагогическая психология [Текст]: учебное пособие для педагогического института / Н.Д. Левитов. – М.: Просвещение, 1964. – 476 с.
92. Лейтес, Н.С. О воспитании одаренных детей [Текст]: сборник научных трудов / Н.С. Лейтес // Возрастная и педагогическая психология. – М.: Академия, 1999. – С. 19-23.
93. Лейтес, Н.С. Способности и одаренность в детские годы [Текст] / Н.С. Лейтес. – М.: Знание, 1984. – 79 с.
94. Лернер, И.Я. Требования к современному уроку [Текст]: методические указания / И.Я. Лернер, М.Н. Скаткин. – М., 1969.

95. Линдсней, Г. Творческое и критическое мышление: Хрестоматия по общей психологии [Текст] / Г. Линдсней, К.С. Халл, Р.Ф. Томпсон. – М.: МГУ, 1981. – 354 с.
96. Лозанов, Г. Суггестология и суггестопедия [Текст]: автореф. дис. ... д-ра мед. наук / Г. Лозанов. – София, 1970.
97. Лук, А.Н. Очерки эвристической психологии [Текст] / А.Н. Лук. – М.: Бином. Лаборатория знаний, 2011. – 228 с.
98. Любарт, Т. Психология креативности [Текст]: пер. с фр. / Т. Любарт, К. Мишуру. – М.: Когнито-Центр, 2009.
99. Маклаков, А.Г. Общая психология [Текст] / А.Г. Маклаков. – СПб: Питер, 2001. – 592 с.
100. Максимова, А.А. Развитие читательской деятельности младших школьников [Текст] / А.А. Максимова, Р.В. Саввинова // Тр. междунар. конф. «Научный поиск в современном мире». – Саратов, 2014. – С. 178-179.
101. Маляко, В.А. Проблемы психологии и творчества и разработка подхода к изучению одаренности [Текст] / В.А. Маляко // Вопросы психологии. – 1994. – №5. – С. 71-75.
102. Мамбетакунов, Э. Методология и качество педагогических исследований [Текст] / Э. Мамбетакунов. – Бишкек, 2006. – 107 с.
103. Мамбетакунов, Э.М. Педагогиканын негиздери [Текст] / Э.М. Мамбетакунов, Т.М. Сияев. – Бишкек: Айат, 2008. – 304 б.
104. Мамбетакунов, Э.М. Структура научно-педагогического исследования [Текст] / Э.М. Мамбетакунов, Д. Айылчиева. – Бишкек, 1997.
105. Мамытов, А.М. Кыргыз Республикасындагы жалпы орто билим берүүдө жаңы муундагы предметтик стандарттарды иштеп чыгуу. [Электронный ресурс]: [http:// kao.kg/ images/ stories/ doc/ i137_002](http://kao.kg/images/stories/doc/i137_002).
106. Маркова, А.К. Психология профессионализма [Текст] / А.К. Маркова. – М., 1996. – 312 с.

107. Маслоу, А. Самоактуализирующая личность: Психология личности [Текст] / А. Маслоу. – М.: Академия, 1995. – 420 с.
108. Маслоу, А.Х. Экзистенциальная психология [Текст] / А.Х. Маслоу, Р. Мэй, Г.Оллпорт, К. Роджерс. – М.: Инициатива, 2005.
109. Матюшкин, А.М. Задатки одаренности [Текст] / А.М. Матюшкин. – М.: Педагогика, 1993. – 480 с.
110. Матюшкин, А.М. Концепция творческой одаренности [Текст] / А.М. Матюшкин // Вопросы психологии. – 1989. – №6. – С. 17-27.
111. Матюшкин, А.М. Одаренные и талантливые дети [Текст] / А.М. Матюшкин, Д.А. Снек // Вопросы психологии. – 1982. – №4. – С. 38-42.
112. Матюшкин, А.М. Развитие творческого мышления личности [Текст] / А.М. Матюшкин. – М.: Педагогика, 1991. – 430 с.
113. Махмутов, М.И. Организация проблемного обучения в школе [Текст] / М.И. Махмутов. – М.: Просвещение, 1977. – 240 с.
114. Методики для определения творческих способностей [Электронный ресурс]: [http:// www.medicinform.net](http://www.medicinform.net), [http:// vashpsixolog.ru](http://vashpsixolog.ru)
115. Миңбаев, К. Адам психологиясы [Текст] / К. Миңбаев. – 2-бас. – Ош, 1999. – 314 б.
116. Момуналиев, С. Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык методикалык негиздери [Текст] / пед. илим. д-ру. ... дис. / С. Момуналиев. – Бишкек, 2009. – 276 б.
117. Муратов, А.Ж. Адабият сабагы. Адабиятты окутуу [Текст] / А.Ж. Муратов. – Бишкек: Айат, 2012. – 112 б.
118. Немов, Р.С. Психология [Текст]: в 3 книгах / Р.С. Немов. – М.: Владос, 2010. – Книга 1. – 687 с.
119. Немов, Р.С. Общая психология [Текст]: учебник в 3 т. / Р.С. Немов. – М.: Юрайт-Издат, 2012. – Т. 3. – 739 с.
120. Обухова, Л.Ф. Развитие дивергентного мышления в детском возрасте [Текст] / Л.Ф. Обухова, С.М. Чурбанова. – М., 1994.

121. Овчинникова, К.Р. Креативность мышления как элемент информационной культуры [Текст] / К.Р. Овчинникова // Вестник Челябинского университета. – 1999. – Серия 5. – №1. – С. 103-108.
122. Одаренные дети / Под ред. Г.В. Бурменской, В.М. Слуцкого. – М.: Академия, 1991. – 128 с.
123. Ожегов, С.И. Словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов. – М., 1981. – 816 с.
124. Ожиганова, Г.В. Диагностика и формирование креативности у детей в процессе учебной деятельности [Текст] / Г.В. Ожиганова // Психологический журнал. – 2001. – №2. – С. 75-85.
125. Онищук, В.А. Урок в современной школе [Текст] / В.А. Онищук. – М., 2005.
126. Оторбаев, Б.К. Адабиятты окутуунун жаңы технологиялары [Текст]: окуу куралы / Б.К. Оторбаев. – Бишкек, 2010. – 96 б.
127. Педагогика: учебное пособие для студентов педвузов / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. – 4-е изд. – М.: Школьная Пресса, 2002. – 512 с.
128. Платонов, К.К. Занимательная психология [Текст] / К.К. Платонов. – М.: РИМИС, 1962. – 300 с.
129. Подласый, И.П. Педагогика [Текст] / И.П. Подласый. – М.: Просвещение, 1996. – 372 с.
130. Пономарев, Я.А. Психология творческого мышления [Текст] / Я.А. Пономарев. – М.: Педагогика, 1960. – 580 с.
131. Пономарев, Я.А. Психология творчества [Текст] / Я.А. Пономарев. – М.: Педагогика, 1976. – 294 с.
132. Программа развития творческих способностей детей "Креативность" [Электронный ресурс]. – [https:// festival.1september.ru](https://festival.1september.ru)
133. Психологические основы информационного и развивающего обеспечения студентов: Сб. науч. ст. / Гл. ред. Л.В. Марищук [и др.]. – Минск, 2001. – 171 с.

134. Психология. Словарь / Под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М., 1982.
135. Разумникова, О.М. Личностные и когнитивные свойства при экспериментальном определении уровня креативности [Текст] / О.М. Разумникова, О.С. Шемелина // Вопросы психологии. – 1999. – №5. – С. 130-139.
136. Рахимова, М.Р. Педагогиканын теориясы, системасы жана технологиясы [Текст] / М.Р. Рахимова, М.А. Абдыкеримова. – Бишкек, 2007. – 218 б.
137. Ремшмидт, Х. Подростковый и юношеский возраст [Текст] / Х. Ремшмидт. – М.: Академия, 1994. – 410 с.
138. Роджерс, К. Взгляд на психотерапию. Становление человека [Текст] / К. Роджерс. – М, 1994.
139. Романовская, З.И. Чтение и развитие младших школьников [Текст] / З.И. Романовская. – М.: Педагогика, 1982. – 128 с.
140. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии [Текст] / С.Л. Рубинштейн. – СПб: Питер, 2000. – 712 с.
141. Руткевич, Л.А. Возрастная динамика самореализации творческой личности [Текст] / Л.А. Руткевич, Е.Ф. Рыбалко // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб, 1997. – С. 58-63.
142. Рыбальский, В.И. Активные методы обучения [Текст] / В.И. Рыбальский. – Киев, 1983.
143. Рыжкова, Т.В. Литературное развитие младших школьников [Текст]: учебное пособие / Т.В. Рыжкова. – СПб, 2006. – 381 с.
144. Рысбаев, С.К. Адабий окуу. 4-класс [Текст] / С.К. Рысбаев. – Бишкек: KIRLand, 2015.
145. Рысбаев, С.К. Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш [Текст] / С.К. Рысбаев. – Бишкек, 2014. – 21 б.
146. Савенков, А.И. Детская одаренность: развитие средствами искусства [Текст] / А.И. Савенков. – М.: Педагогическое общество России, 1999. – 220 с.

147. Савенков, А.И. Маленький исследователь. Коллективное творчество младших школьников [Текст] / А.И. Савенков. – Ярославль: Академия развития, 2004. – 128 с.
148. Сафонцева, С.В. Влияние экстраверсии и интроверсии на взаимосвязь интеллекта и креативности [Текст] / С.В. Сафонцева, А.Н. Воронин // Психологический журнал. – 2000. – №5. – С. 56-64.
149. Светловская, Н.Н. Обучение детей чтению: Практическая методика [Текст]: учебное пособие / Н.Н. Светловская, Т.С. Пиче-Оол. – М.: Академия, 2001. – 288 с.
150. Свиридова, В.Ю. Литературное образование в первом классе начальной школы (1-4) по системе развивающего обучения Л.В. Занкова [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / В.Ю. Свиридова. – Самара, 2006. – 22 с.
151. Сидоренко, Е. Методы математической обработки данных в психологии [Текст] / Е. Сидоренко. – М.: Академия, 2000. – 435 с.
152. Сластенин, В.А. Педагогика [Текст]: учебное пособие для студентов вузов / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов. – М.: Академия, 2002. – 510 с.
153. Столяренко, Л.Д. Креативность как самовыражение творческой личности [Текст] / Л.Д. Столяренко. – М.: Академия, 1993. – 299 с.
154. Талызина, Н.Ф. Педагогическая психология [Текст]: учебное пособие / Н.Ф. Талызина. – М.: Академия, 2013. – 288 с.
155. Творчество и педагогика творчества [Электронный ресурс]. <http://www.monographies.ru>
156. Теоретические основы психологической диагностики креативности / Под ред. Е.И. Щерблановой. – М.: ИНТОР, 1995. – 460 с.
157. Теплов, Б.М. Избранные труды [Текст]: в 2 т. / Б.М. Теплов. – М.: Педагогика, 1985. – 540 с.

158. Ткаченко, О.В. Развитие личности в младшем школьном возрасте [Текст] / О.В. Ткаченко // Психология, социология и педагогика. – 2015. – №1 (40). – С. 138-146.
159. Токтомаматов, А.Д. Башталгыч билим берүү – мамлекеттүүлүктүн башаты [Электронный ресурс]: [http:// kao.kg/ images/ stories/ doc/ i339_006](http://kao.kg/images/stories/doc/i339_006).
160. Токтомаматов, А.Д. Адабий окуу [Текст]: кыргыз орто мектептеринин 4-кл. үчүн окуу китеби / А.Д. Токтомаматов. – Бишкек, 2009. – 232 б.
161. Токтомаматов, А.Д. Кыргыз башталгыч класстары үчүн адабий окуу китептеринин дидактикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. / А.Д. Токтомаматов. – Бишкек, 1995.
162. Торренс, Э.П. Диагностика творческого мышления // [https:// www.hr-director.ru/ article/ 67098-test-torrensa-otsenka-kreativnosti-18-m4](https://www.hr-director.ru/article/67098-test-torrensa-otsenka-kreativnosti-18-m4).
163. Торшина, К.А. Современные исследования проблемы креативности в зарубежной психологии [Текст] / К.А. Торшина // Вопросы психологии. – 1998. – №4. – С. 123-192.
164. Тренинг развития креативности и творческих способностей [Электронный ресурс]. [http:// trepsy.net](http://trepsy.net)
165. Туник, Е.Е. Диагностика креативности: Тест Е. Торренса [Текст]: методическое руководство / Е.Е. Туник. – СПб: Иматон, 1998. – 45 с.
166. Туник, Е.Е. Природа и диагностика творческих способностей [Текст] / Е.Е. Туник. – СПб: Питер, 1992. – 98 с.
167. Уарте, Х. Исследования способностей к наукам [Текст] / Х. Уарте. – М.: Наука, 1960. – 359 с.
168. Үкүева, Б.К. Жогорку окуу жайларында студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн жогорулатууда окутуунун жаңы технологияларын колдонуунун илимий-педагогикалык негиздери [Текст] / Б.К. Үкүева. – Ош, 2012. – 215 б.
169. Факторы одаренности: методика диагностики одаренности / Сост. Т.М. Витик, В.И. Малков. – Магнитогорск: МаГУ, 1996. – 240 с.

170. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
171. Фримен, Дж. Обзор современных представлений о развитии способностей. Основные современные концепции творчества и одаренности [Текст]: сб. / Дж. Фримен. – М.: Академия, 1997. – С. 19-23.
172. Холодная, М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования [Текст] / М.А. Холодная. – М.: Академия, 1997. – 362 с.
173. Холодная, М.А. Современные исследования интеллекта и творчества [Текст] / М.А. Холодная. – М., 2017. – 830 с.
174. Холодная, М.А. Существует ли интеллект как психологическая реальность? [Текст] / М.А. Холодная // Вопросы психологии. – 1990. – №5. – С. 91-98.
175. Хрящева, Н.Ю. Психогимнастика в тренинге. Тренинг партнерского общения [Текст]: практическое пособие / Н.Ю. Хрящева. – М., 2003. – 110 с.
176. Хуторской, А.В. Развитие одарённости школьников. Методика продуктивного обучения [Текст]: пособие для учителя / А.В. Хуторской. – М.: Владос, 2000. – 320 с.
177. Хьел, Л. Теория личности [Текст] / Л. Хьел, Д. Зиглер. – СПб: Питер, 1997. – 512 с.
178. Ципро, М. Научно-технический прогресс и воспитание молодежи [Текст] / М. Ципро // Советская педагогика. – 1990. – №8. – С. 71-76.
179. Чакова, И.Н. Влияние художественной литературы на формирование личности младших школьников [Текст] / И.Н. Чакова // Тр. междунар. конф. «Общество, культура, личность. Актуальные проблемы социально-гуманитарного знания». – Оренбург, 2013. – С. 126-129.
180. Шадриков, В.Д. О содержании понятий «способности» и «одаренности» [Текст] / В.Д. Шадриков // Психологический журнал. – 1985. – №5. – С. 61-71.

181. Шадриков, В.Д. Способности, одаренность, талант [Текст]: сб. / В.Д. Шадриков // Развитие и диагностика способностей. – М.: Наука, 1991. – С. 61-68.
182. Шакеева, Ч.А. Ценностные ориентации молодежи в новых общественно-экономических условиях: На материале Кыргызской Республики [Текст]: дис. ... д-ра психол. наук / Ч.А. Шакеева. – Бишкек, 1997. – 413 с.
183. Шентүрк, С. Педагогикалык диагностиканы ишке ашыруу менен окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн аныктоо [Текст] / С. Шентүрк, Д.Б. Бабаев // Наука и новые технологии. – 2008. – №10-11.
184. Шеффер, Д. Психология развития [Текст] / Д. Шеффер. – СПб: Питер. – 214 с.
185. Школьный, В.А. Формирование креативности на уроках гуманитарного цикла с использованием интерактивных методов обучения [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / В.А. Школьный. – Бишкек, 2009. – 22 с.
186. Шрагина, Л.И. Оригинальные ассоциации по сходству как компонент креативности [Текст] / Л.И. Шрагина // Психологический журнал. – 2000. – №4. – С. 73-78.
187. Шумакова, Н.Б. Исследование творческой одаренности с использованием тестов П. Торренса у младших школьников [Текст] / Н.Б. Шумакова // Вопросы психологии. – 1991. – №1. – С. 27.
188. Шумакова, Н.Б. Обучение и развитие одаренных детей [Текст] / Н.Б. Шумакова. – М., 2004. – 336 с.
189. Шумакова, Н.Б. Одаренный ребенок: особенности обучения [Текст] / Н.Б. Шумакова. – М., 2006. – 239 с.
190. Щербланова, Е.И. Особенности когнитивного и мотивационно-личностного развития одаренных старшеклассников [Текст] / Е.И. Щербланова // Вопросы психологии. – 1999. – №6. – С. 37-47.
191. Эльконин, Д.Б. Избранные психологические труды [Текст] / Д.Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 554 с.

192. Эсенгулова, М.М. Мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү («Окуу жана жазуу аркылуу сынчыл ой жүгүртүүнү өстүрүү» усулунун теориясы жана практикалык тажрыйбасы) [Текст] / М.М. Эсенгулова, Ж. Асекова. – Бишкек, 2008.
193. Юркевич, В.С. Одаренный ребенок: иллюзии и реальность [Текст] / В.С. Юркевич. – М.: Просвещение, 1996.
194. Яковлева, Е.Л. Методические рекомендации учителям по развитию творческого потенциала учащихся [Текст] / Е.Л. Яковлева. – М.: Академия, 1998. – 490 с.
195. Яковлева, Е.Л. Психологические условия развития творческого потенциала у детей школьного возраста [Текст] / Е.Л. Яковлева // Вопросы психологии. – 1994. – №5. – С. 37-40.
196. Ясвин, В.А. Тренинг педагогического взаимодействия в творческой образовательной среде [Текст] / В.А. Ясвин. – М.: Молодая гвардия, 1997. – 176 с.
197. Education and creativity. In C.W. Taylor (Ed.), Creativity: Progress and potential. – NY: McGraw-Hill.
198. Gardner, H. The key in the slot: Creativity in a Chinese key. Journal of Aesthetic Education. – 1989. – No. 23(1). – PP. 141-158.
199. Jackson, P.W., Messick, S. The person, the product, and the response: Conceptual problems in the assessment of creativity. In J. Kagan (Ed.), Creativity and learning. – Boston: Houghton Mifflin, 1967. – PP. 1-19.
200. Jellen, H. G., Urban, K.K. The TCT-DP (Test for Creative Thinking-Drawing Production): An Instrument that can be applied to most age and ability groups. The Creative Child and Adult Quarterly, 1986. – No. 11 (3). – PP. 138-155.
201. Ochse, R. Before the gates of excellence: The determinants of creative genius. – NY: Cambridge University Press, 1990.
202. Sternberg, R.J., Lubart, T.I. The concept of creativity: Prospects and paradigms, In R.J. Sternberg (Ed.), Handbook of Creativity. – NY: Cambridge University Press, 1999. – PP. 3-15.

203. Stewart, L.H. Birth order and political leadership. In M.G. Hermann (Ed.), The psychological examination of political leaders. – New York: Free Press, 1977. –No. 17. – PP. 205-236.
204. Torrance, E.P. Guiding creative talent. Englewood Cliffs. – NJ: Prentice-Hall, 1962.
205. Torrance, E.P. Tests of Creative Thinking. – Scholastic Testing Service, Inc., 1974.
206. <http://www.bibliotekar.ru/psihologia-2-1/142.htm>
207. <http://www.refsru.com/referat-20524-6.html>
208. <https://infopedia.su/14xafe4.html>
209. <https://portalobrazovaniya.ru/servisy/publik/publ?id=4800>
210. <https://psy.wikireading.ru/2399>
211. https://studbooks.net/30315/psihologiya/kontseptsiya_vzaimosvyazi_kreativnosti_intellekta_vollaha_kogana
212. <https://www.psychology-online.net/articles/doc-643.html>